

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ
ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

НУМИЗМАТИКА, СФРАГИСТИКА И ЕПИГРАФИКА

21

1892 - 1921 - 1948

СОФИЯ
2025

1892 - 1921 - 1948

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ
BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
NATIONAL ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE WITH MUSEUM

НУМИЗМАТИКА, СФРАГИСТИКА И ЕПИГРАФИКА

Главен редактор: Сергей Торбатов (България)

Секретар: Калина Йорданова (България)

Редакционна колегия: проф. д-р Дилиана Ботева-Боянова (България),
доц. д-р Юлия Цветкова (България), проф. д-р Жения Жекова (България),
доц. д-р Методи Манов – НАИМ– БАН (България), доц. д-р Красимир Кръстев
(България), гл. ас. д-р Игор Лазаренко (България), гл. ас. д-р Светослав Йорданов
(България), гл. ас. д-р Стоян Михайлов (България), д-р Пантелис Харалампакис
(България), гл. ас. д-р Георги Сенгалевиц (България)

Редакционен съвет: Вернер Зайбт (Австрия), Жан-Клод Шейне (Франция), Мирена
Славова (България), Димитър Драганов (България), Елена Столярик (САЩ),
Христос Ставракос (Гърция), Владимир Пенчев (България), Емануел Петак
(Румъния), Елена Степанова (Русия), Катерина Венедикова (България)

Представените за публикуване ръкописи се оценяват от рецензенти (peer review).

Авторите носят пълна отговорност за съдържанието на статиите, както и за
неточностите и грешките в тях

Коректура на български език: Лилия Божилова

Езикова редакция на английски език: Методи Манов

Предпечат: Росица Кънева

NUMISMATICS, SIGILLOGRAPHY AND EPIGRAPHY

Editor-in-Chief: Sergey Torbatov (Bulgaria)

Secretary: Kalina Yordanova (Bulgaria)

Editorial Board: Dilyana Boteva-Boyanova (Bulgaria), Julia Tzvetkova (Bulgaria), Zhenya
Zheкова (Bulgaria), Igor Lazarenko (Bulgaria), Krasimir Krastev (Bulgaria), Metodi
Manov (Bulgaria), Svetoslav Yordanov (Bulgaria), Stoyan Mihaylov (Bulgaria), Pantelis
Charalampakis (Bulgaria), Georgi Sengalevich (Bulgaria)

Editorial Advisory Board: Werner Seibt (Austria); Jean-Claude Cheynet (France), Mirena
Slavova (Bulgaria), Dimitar Draganov (Bulgaria), Elena Stolyarik (USA), Christos
Stavarakos (Greece), Vladimir Penchev (Bulgaria), Emanuel Petac (Romania), Elena
Stepanova (Russia), Katerina Venedikova (Bulgaria)

The manuscripts presented for publication are evaluated by peer review.

The content of each article is the sole responsibility of the authors involved, as well as any
inaccuracies and mistakes

Bulgarian language proofreader: Lilia Bozhilova

English language proofreader: Metodi Manov

Layout: Rositsa Kaneva

© НАИМ – БАН, издател

Адрес на редакцията: Национален археологически институт с музей
ул. „Съборна“ № 2, София 1000; главен редактор: numsf_r_epig@abv.bg

Contact/Address: National Archaeological Institute with Museum
2 Saborna Str., BG – 1000 Sofia; Editor-in-Chief: numsf_r_epig@abv.bg

Печатница: BULGED

ISSN 1312-5532 (print)

ISSN 2603-3275 (online)

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
NATIONAL INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY WITH MUSEUM

NUMISMATICS,
SIGILLOGRAPHY
and
EPIGRAPHY

21

1892 - 1921 - 1948

SOFIA
2025

НУМИЗМАТИКА, СФРАГИСТИКА И ЕПИГРАФИКА е онлайн и печатно ежегодно издание от Националния археологически институт с музей – Българска академия на науките (НАИМ) със свободен онлайн достъп. **Всяка статия бива преглеждана през двама анонимни рецензенти.** Всеки от томовете е посветен на научни статии и приноси за монети, монетни съкровища, печати, монетовидни и епиграфски артефакти от различни музейни фондове, от обществени и частни колекции в България и чужбина, както и от археологически разкопки. На страниците на списанието могат да се намерят и тематични, аналитични и дискусийни трудове в областта на нумизматиката, сфрагистиката и епиграфиката от различни исторически периоди, както и мястото им в областта на археологията и писмените извори. Високият редакционен контрол при подбора и подготовката на публикациите е гарантиран от нашата редакционна процедура – статиите се рецензират от специалисти, добре запознати с обсъжданите теми.

УКАЗАНИЯ КЪМ АВТОРИТЕ

Ръкописи:

Приемат се материали, които не са публикувани (или дадени за печат) в друго издание. Като ежегодно списание срокът за премане на статии за предстоящ брой е до 31 май. Публикациите трябва да съдържат: **заглавие, автор/и, афилиация (на български и на английски), ключови думи (на английски), текст, списък с цитираната литература, илюстрации, опис на илюстрациите (на български или на английски), резюме (на български или на английски).** Стремехът ни е да поддържахме двуезичен стандарт – приемат се статии на български и на английски език, като всеки от публикуваните материали трябва да бъде придружен от резюме на езика алтернативен на основния език на статията. Например, ако основният текст е на български език – абстрактът, резюмето и ключовите думи и трябва да са на английски език.

Илюстрации:

1. Чертежите и рисунките ще са в текстово тяло и трябва да бъдат съобразени с наборно поле (120×200 мм).

2. Снимки: Изискват се високо качествени цветни изображения. Посочват се номера на образа и ориентацията му, ако има нужда. Образите трябва да бъдат с реална (оптическа) резолюция не по-малка от 300 точки на инч (300 dpi). Приемат се само следните файлови формати за образите: .jpg, .tif, .eps, .psd.

NUMISMATICS, SIGILLIOGRAPHY AND EPIGRAPHY is open - access online and print journal rigorously published by NAIM – BAS annually. Each article is double blind peer-reviewed. Each of the volumes is dedicated to scientific articles and contributions about coins, coin hoards, seals, coin-like and epigraphic artifacts from the depots of public and private collections in Bulgaria and abroad, as well as from archaeological excavations. The journal pages are available also for thematic, debatable and discussion works in the field of Numismatics, Sphragistics and Epigraphy from different historic periods, and their place in the field of archaeology and written sources. High-standard editorial control in the selection and preparation of publications is guaranteed by our editorial procedure – papers are peer-reviewed by specialists, well-acquainted with the discussed topics. Our goal is to maintain a bilingual standard – papers in Bulgarian and in English are accepted and each of the published materials should be accompanied by a summary in the language alternative to the main language of the article.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

Manuscripts:

We accept works that have not been published or given to print to another edition.

As an annual journal our submission schedule is 31st May.

Each of the published articles should be including: **an title, author(s), affiliation (in Bulgarian and English), keywords (in English), text, list of cited literature, illustrations, list of illustrations (in Bulgarian or English), abstract (in Bulgarian or English).** All papers go through a blind peer-review process.

Style:

Please, follow these notes: (i) Use British-English spelling. For the spelling of ancient places, ancient authors, gods, heroes, etc., follow The Oxford Classical Dictionary (2nd or 3rd edition).

Illustrations:

1. All the plans and drawings are inserted into the text and should fit the margins of 120×200 mm.

2. Photographs: High-quality color images are required. Indicate the image number and orientation, if necessary. Images must have a real (optical) resolution of at least 300 dots per inch (300 dpi). Only the following file formats are accepted for images: .jpg, .tif, .eps, .psd

СЪДЪРЖАНИЕ

CONTENTS

НУМИЗМАТИКА

NUMISMATICS

<i>Методи МАНОВ</i>	1
Нови тетрадрахми на Аполония Понтика с имена на непознати магистрати	
<i>Metodi MANOV</i>	
New Tetradrachms of Apollonia Pontica with Names of Unknown Magistrates	
<i>Върбин ВЪРБАНОВ</i>	15
Имитации на сребърни монети на Филип III Аридей от фонда на НАИМ – БАН	
<i>Varbin VARBANOV</i>	
Imitations of Silver Coins of Philip III Arrhidaeus from the NAIM – BAS Fund	
<i>Gabriel Mircea TALMAȚCHI</i>	31
The Fate of the Archaeological Artifacts from Underwater Research in Romania in the Third Quarter of the 20 th Century: A Possible Coin Hoard from Callatis and its Historical Significance	
<i>Габриел Мирча ТАЛМАЦКИ</i>	
Съдбата на археологическите артефакти от подводни археологически проучвания в Румъния през третата четвърт на XX век: едно възможно монетно съкровище от Калатис и неговото историческо значение	
<i>Kalin CHAKAROV</i>	49
A Recently Archaeologically Excavated 3 rd Century <i>Denarii</i> Coin Hoard from Pavlikeni, North Bulgaria (Ancient Lower Moesia)	
<i>Kalin ЧАКЪРОВ</i>	
Новооткрита находка от денарии от III век от археологически разкопки в гр. Павликени, Северна България (Антична Долна Мизия)	
<i>Светлана ГАНЧЕВА</i>	73
Липсващата част от една монетна находка, открита в Силистра	
<i>Svetlana GANCHEVA</i>	
The Missing Part of A Coin Hoard Discovered in Silistra	
<i>Николай ДИМИТРОВ</i>	87
Римски и късноантични монети от крепост Боженишки Урвич	
<i>Nikolay DIMITROV</i>	
Roman and Late Antique Coins from the Bozhenishki Urvich Fortress	

<i>Владимир ОБЧАРОВ</i>	123
Неописан монограм, гравирен върху медни монети на Цар Йоан Срацимир (1352/55–1396) от вариант на тип VII По К. Дочев, 2009	
<i>Vladimir OVCHAROV</i>	
An Undescribed Monogram Engraved on Copper Coins of Tsar John Sratsimir (1352/55 – 1396) of a Variant of Type VII after K. Dochev, 2009	
<i>Тенчо ПОПОВ</i>	129
Византийски нискотегловни сребърни монети от 70-те и 80-те години на XIV в. във Византия	
<i>Tencho POPOV</i>	
Byzantine Low-Weight Silver Coins from the 70s and 80s of the 14 th Century	
<i>Владимир ПЕНЧЕВ</i>	143
Средновековни монети на унгарски крале от фонда на Националния исторически музей – София	
<i>Vladimir PENCHEV</i>	
Medieval Coins of Hungarian Kings from the Fund of the National History Museum – Sofia	
<i>Владимир ПЕНЧЕВ</i>	155
Колективна находка с билонови полски и пруски монети с номинална стойност от 18 гроша от петдесетте години на XVIII век, намерена в Хасково	
<i>Vladimir PENCHEV</i>	
Coin Hoard of Billon Polish and Prussian Coins with a Nominal Value of 18 Groschen, from The Fifties of the 18 th Century, Found in Haskovo	
<i>Христо КУЗОВ, Невян МИТЕВ</i>	163
Османски монети, открити при археологически теренни проучвания в тр. Девня	
<i>Christo KOUZOV, Nevyan MITEV</i>	
Ottoman Coins Discovered During Archaeological Field Research in the Town of Devnya	
<i>Николай МАРКОВ</i>	173
За монетното название „бодка“	
<i>Nikolay MARKOV</i>	
About the Coin Name “Bodka”	

СФРАГИСТИКА SIGILLIOGRAPHY

Sergey TORBATOV 187

Lead Trade Sealings from *Anchialus*

Сергей ТОРБАТОВ

Оловни търговски пломби от Анхиало

Kalin CHAKAROV 213

Roman and Late Roman Lead Tesseræ from *Nicopolis ad Istrum*

Калин ЧАКЪРОВ

Римски и късноримски оловни тесери от Никополис Ад Иструм

Oleg ALEXANDROV, Simeon STANCHEV 243

Lead Commercial Sealing from *Kovachevsko Kale*

Олег АЛЕКСАНДРОВ, Симеон СТАНЧЕВ

Оловна търговска пломба от „Ковачевско Кале“

Vladimir PENCHEV 251

Два византийски моливдовула и една номизма хистаменон,
произхождащи от околностите на Велики Преслав

Vladimir PENCHEV

Two Byzantine *Molybdobullae* and One *Nomisma Histamenon*, Originating from
the Vicinity of Veliki Preslav

Zhenya ZHEKOVA, Andrey ALADZHOV, Stanimir STOICHEV 261

Печат на Петър, велик куратор на архонта на България от околностите на
Плиска

Zhenya ZHEKOVA, Andrey ALADZHOV, Stanimir STOICHEV

Lead Seal of Peter, Megas Kourator of the Archon of Bulgaria from the Vicinities
of Pliska

ЕПИГРАФИКА EPIGRAPHY

Asya ENGOVATOVA, Alexander AVDEEV 283

Гробът на Иван Андреевич Бутурлин в Троице-Сергиевата лавра: към въпроса
за датата на екзекуцията и посмъртната съдба на изпадналия в немилост

Asya ENGOVATOVA, Alexander AVDEEV

Burial of Ivan Andreevich Buturlin in the Trinity-Sergius Lavra: Towards the
Question of the Date of Execution and the Posthumous Fate of the Disgraced Man

РАЗНИ

VARIA

Милияна КАЙМАКАМОВА 297

Нов приносен труд за историята на средновековна София (IV – XIV век):

Дочка Владимирова- Аладжова. Сердика през VI – VII век. Парично
обращение, тежести, печати. – разкопки и проучвания, 47. София, 2022 г.
ISSN 2683-0833 (online); ISSN 0205-0722 (print); ISBN 978-619-254-011-1
(print); ISBN 978-619-254-012-8 (online), София 2022

НОВИ ТЕТРАДРАХМИ НА АПОЛОНИЯ ПОНТИКА С ИМЕНА НА НЕПОЗНАТИ МАГИСТРАТИ

Методи МАНОВ

*Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките,
ул. „Съборна“ № 2, София 1000, България, hemusthegreat@abv.bg*

ABSTRACT:

The silver coins of the largest denomination – the tetradrachms of the Hellenic *apoikia* on the western coast of the Black Sea – Apollonia Pontica, have been a constant challenge for scholars for many years. These coins have provided more questions than answers, especially in terms of chronology. In recent years, a large number of tetradrachms with different names of coinage magistrates have been published, some of which have become known to science for the first time. The subject of this article are two new and unknown tetradrachms that recently appeared at auctions, but have gone unnoticed in the most recent publications on this topic. One tetradrachm bears the hitherto completely unknown name of a coinage magistrate and as a name in general in the Hellenic world – ΜΑΡΙΝΩΣ. The other tetradrachm bears the name ΗΓΗΣΙΔΗΜΟΣ, known so far, but in fact, this tetradrachm bears the name of another and different coinage magistrate with such a name, identified here as Hegesidemus I.

Keywords: tetradrachms, Apollonia Pontica, names of coinage magistrates

Древният град Аполония е бил разположен на един полуостров на мястото на днешния град Созопол в България, на западния бряг на Черно море, на юг от древната планина Хемус и на юг от днешния Бургаски залив. Поради факта, че има и други древни градове с това име в различни региони на познатия древен свят, както и поради това, че този древен град е разположен на брега на Черно море – древния Евксински Понт, за него е възприето да бъде означаван като Аполония Понтика. В някои от запазените различни сведения на древните писатели има различия по отношение на началната година на неговото основаване от различни елински колонисти от Мала Азия – основно от Милет, но и от о-в Родос, и

Фокея. Основаването на Аполония като колония най-вече на колонисти от малоазийския град Милет се поставя в различните сведения на древните автори между 690 и 610 г. пр. Хр. (Mihailov 1970, 343; Топалов 2007, 17 – 37 с реф.; Гюзелев 2009, 120 с реф.). Важно е да се отбележи, че Аполония е спомената още от Херодот (Hdt. 4.90; 93; вж.: Mihailov 1970, 344) във връзка с похода на персийския цар Дарий I срещу скитите, който е датиран ок. 513 – 512 г. пр. Хр.

Повечето съвременни автори са склонни да възприемат за вероятно, че основаването на Аполония като апойкия на Милет е станало ок. 610 г. пр. Хр. (Топалов 2007, 33 с реф.; Гюзелев 2009, 120 с реф.; Draganov 2017, 7 с лит.).

Благодарение на своето ранно основаване и на своето благоприятно разположение на едно доста стратегическо място на западния бряг на Черно море, Аполония се е развила бързо в икономическо отношение. Нейното местоположение и лесен достъп до различни природни ресурси от земите на Тракия са благоприятствали развитието на морската търговия с другите древни градове по всички брегове на Черно море, както и с по-далечни градове в Егейско и в Средиземно море – главно с градовете от Йонийското крайбрежие на Мала Азия, както и с най-големия гръцки център – Атина. Вероятно поради своята роля в търговията най-вече със зърнени храни от Северното и Северозападното Черноморие, в това число и от Добруджа, бидейки важно междинно пристанище за корабите със зърно, снабдяващи главно Атина, Аполония рано се е наложила и като град-хегемон в морската търговия в Понтийския регион и е заела почти монополно положение по отношение на монетосеченето (вж.: Топалов 2007, 37 – 38; Draganov 2017, 7 – 19). За ранното въвеждане на монетосечение в този древен град най-важно значение са имали съвсем наблизко разположените полиметални рудници, където се е добивало основно мед, а вероятно и сребро – в малката планина, разположена точно от западната страна на Аполония, носеща съвременното име Меден рид (вж.: Гюзелев 2009, 106 – 117 с лит.). Сребро вероятно се е добивало и в полиметалните рудници в недалеч разположената Странджа планина. Наличието на древни рудници в Меден рид е доказано отдавна по археологически път, а в последните години са правени и нови археологически проучвания на тези основно медни рудници, като се смята, че вероятно там е добивано и малко количество сребро (вж.: Гюзелев 2009, 106 – 117 с лит.; вж.: Черных 1978, 20 – 24). Неотдавна бе публикуван отделен том с проучвания на различни учени на древната металургия в Югоизточна България в периодите на праисторията, като в него е засегнат основно добивът на мед в Меден рид (Krauss, Pernicka et alii 2020). Съвсем наскоро на някои от върховете на Меден рид бяха локализиран и идентифицирани даже златни рудници (Христов, Велев 2023). Вероятно Аполония Понтика си е на-

бавяла сребро и чрез обмен на медни слитъци на различните международни пазари в древния свят. За произхода на среброто за сребърните монети на Аполония Понтика досега не е правено никакво специално проучване.

Всъщност монетосеченето на Аполония Понтика е най-трудното за проучване поради липсата на сигурни хронологически репери. То е едно голямо предизвикателство за всеки учен. В това отношение досега от различни автори са правени опити за различна типологизация и хронология (вж.: Герасимов 1975, 44 – 50; Draganov 2017 с лит.; Раупов 2017 с лит.; Йорданова 2020 с лит.). Един подробен преглед на по-ранните проучвания на монетосеченето на Аполония Понтика за предримската епоха вече е направен в най-обемния и монографичен труд за монетосеченето на Аполония на Черно море – в два тома (Топалов 2007, 47 – 50), а подробен преглед на проучванията бе направен неотдавна и в статии на различни автори (Раупов 2017, 59 – 60 с лит.; Йорданова 2020, 196 – 200 с лит.), както и в една книга, състояща се и от доста прегледен каталог с монети (Draganov 2017, 7 – 26), поради което не е необходимо цялата литература по темата да бъде представяна отново.

Монетосеченето на Аполония – основно сребърно и бронзово, макар и с някои прекъсвания, е било осъществявано в продължение на повече от пет века в предримския период – между средата или края на VI / началото на V век пр. Хр. и I век пр. Хр. (вж. Топалов 2007, 217 – 556; Draganov 2017, 18 – 19), а в римския период – между първата половина и края на II век сл. Хр., са били отсичани и провинциални бронзови монети (вж.: Топалов 2007, 637 – 665; Draganov 2017, 19 – 20; 110 – 120 с табла 42 – 47). Всички учени, които досега са проучвали различните монетосечения на този древен град главно в предримския период, който е и най-дълъг, са се стремили да достигнат до възможно най-точните датирания на различните серии сребърни и бронзови монети. Но поради обективни причини досега няма единна и утвърдена хронология на всички монетосечения на Аполония Понтика от различните метали, а предложените датирания по различни периоди са само хипотетични. Обективните причини за това са, че началото на монетосеченето и повечето от отделните серии отсичани монети, основно от сребро, в Аполония Понтика, не могат да бъдат свързани с конкретни исторически събития, споменати от древните писатели или пък със сведенията от някакъв епиграфски паметник, поради което опитите за установяване на по-точна хронология досега са многобройни. Всички те се различават значително както за началото на монетосеченето на този древен град, така и в поставянето на определени хронологични рамки на някои от сребърните емисии монети. Освен колебания по отношение на точната начална година на сребърното монето-

сечене на Аполония Понтика, съществуват колебания кой точно тип сребърни монети да бъде определен като първи и най-ранен. Така, например, в най-обемното двутомно проучване на монетосеченето на Аполония Ставри Топалов е предложил за начална година на отсичаните най-ранни сребърни монети от типовете „Котва на аверса/свастика на реверса“ от номинал драхми или тетроболи по Егинската система и хемидрахми или тетроболи по Егинската система – 550 г. пр. Хр. (Топалов 2007, 221 – 245). След това същият автор въвежда монета от един непознат до скоро тип от дребен номинал: „Котва/осемлъчна розета“, за която е изказано предположението, че вероятно може да се смята за най-ранен тип сребърни монети на Аполония Понтика, отсичани около средата на VI век пр. Хр. (Топалов 2007, 270 – 273; Топалов 2017, 35 – 36). Основанието е наличието на ясна връзка чрез символа осемлъчна звезда или розета с метрополията Милет в Мала Азия, защото върху различни емисии от ранните монети на този град наистина този символ е изобразен по същия начин (Топалов 2007, 270 – 273 с реф.). Тази идея за най-ранен тип сребърни монети, базирана основателно на пълното сходство на иконографията на символа розета между монети на апойкията Аполония и на нейната метрополия Милет, бе възприета от Димитър Драганов, който постави монетите от два дребни номинала с този символ – съответно с осемлъчна и четирилъчна розета, публикувани за първи път от Ставри Топалов (Топалов 2007, 270 – 271 с фиг. 1; Топалов 2017, 33, обр. 1 и обр. 2), като начало на сребърното монетосечене на Аполония Понтика, представяйки и най-подходящ иконографски паралел от монетосеченето на Милет, но ги датира като отсичани в годините между 500 и 494 г. пр. Хр. (Draganov 2017, 9 с обр. 5 – 7). Всъщност в най-новото обобщаващо проучване на всички периоди от монетосеченето на Аполония Понтика съвсем накратко Д. Драганов е направил опит за по-ясно систематизиране на всички познати за него монети. Там е представено крайното му решение за дългогодишните спорове в различните научни изследвания по отношение на различните тегловни стандарти, ползвани от този древен град на западния бряг на Черно море в различни периоди от неговото монетосечене, като са представени последователно в различните периоди – Милетският, Тасоският и Атическият стандарт (Draganov 2017, 8 – 19). От същия автор е представена и една изглеждаща доста стройна и обоснована периодизация на различните серии монети, отсичани в Аполония Понтика, през всичките периоди на активност на нейната монетарница (Draganov 2017, 18 – 19).

Както може да се види от изложеното дотук, за монетите на Аполония Понтика от предримския период винаги може да се появят дискусии и има какво ново да бъде казано.

Аполония Понтика е била прочута още в древността със своя бронзов колос на бог Аполон, висок ок. 13 метра, който бил направен от атинския скулптор Каламис и поставен пред храма на Аполон в Аполония или още в началото на ранния V век пр. Хр. – вероятно между 490 и 475 г. пр. Хр. (вж.: Гълъбов 1965, 6; Dragănov 2017, 7 с реф.), или в средата на V век пр. Хр. (Paunov 2017, 61). За тази бронзова колосална статуя на Аполон споменава Страбон (Str. 7.6.1), а също и Плиний Стари (Plin. H.N., 34.39) – нейната височина била ок. 13 метра, теглото 13 тона и в по-късни времена била поставена на Капитолия в Рим (вж.: Гълъбов 1965, 5; Paunov 2017, 61 с бел. 44). Някои учени не са разбирали добре сведението, споменато от Плиний, като са смятали, че вероятно се отнася за цената (Герасимов 1965, 1; 7), но всъщност е отразено теглото на тази колосална статуя (Гълъбов 1965, 5). Този бронзов колос е бил взет от римските войски по заповед на Марк Лукул в 72 г. пр. Хр. и транспортиран по море в Рим, като по-късно вероятно е бил претопен (вж. Paunov 2017, 61; Dragănov 2017, 7). За радост този бронзов колос на Каламис е изобразен върху реверса на тетрадрахма на Аполония от периода на елинизма, която е публикувана от различни автори и датирана обикновено в началото на II век пр. Хр. (Karayotov 1995, 403, обр. 24; 404; Топалов 2007, 514, обр. 1; 514 – 516). Неотдавна се появи още една подобна тетрадрахма от периода на елинизма със същото изображение на статуята на Аполон на реверса, но с друго име на магистрат (Паунов 2019). Същото изображение е познато и от бронзови монети на Аполония Понтика, датирани най-общо в III – II век пр. Хр., като благодарение на изображенията на Аполон и на аверса, и на реверса на бронзовите монети са правени опити да се установи как точно е изглеждала статуята на Аполон от Каламис (Герасимов 1965 с реф.; Карайотов 1976 с реф.).

Ето защо – поради специалния култ към Аполон, чието име носел и древният град, на аверса на своите най-представителни сребърни монети от най-голям номинал – тетрадрахмите, както и на аверса на други свои сребърни и бронзови монети, жителите на Аполония Понтика започнали да изобразяват глава на Аполон с лавров венец.

Всъщност трябва да се отбележи специално, че за проучването на тетрадрахмите на Аполония Понтика в последните години най-важни и с най-голям приносен характер са публикациите на двама автори – Димитър Драганов и Евгени Паунов, които публикуваха съвместно статия за една колективна находка с тетрадрахми на Аполония, намерена в района на днешното село Глумче, Бургаска област (Dragănov, Paunov 2017). Публикуването на тази монетна находка предостави за научно ползване няколко непознати досега екземпляра тетрадрахми с непознати до скоро имена на монетни магистрати на този най-важен икономически и културен център на западния бряг на Черно море. Освен това единият от тези автори събра на едно мяс-

то почти всички познати екземпляри с имена на различни магистрати на Аполония, като се опита да направи и печатово определяне на различните тетрадрахми с представяне на относителна хронология (Paunov 2017). А другият автор публикува самостоятелно една книга, в която добави още едно непознато до неотдавна име на монетен магистрат на Аполония (Draganov 2017). Съвсем наскоро като едно ново име на монетен магистрат бе представено име (Паунов 2024), което вече бе познато и публикувано от три различни екземпляра тетрадрахми на Аполония Понтика (Draganov 2017, 72; Pl. 23, Nos. 278 – 280). Неотдавна се появи и полезна статия за имената на монетните магистрати на Аполония Понтика, в която бяха представени както познатите дотогава имена на магистрати от тетрадрахмите, така и някои съкратено написани имена от различни други номинали сребърни и бронзови монети на Аполония, като бяха отбелязани съществуващи еднакви имена в метрополията Милет в Мала Азия, както и от други места в елинския свят (Dana, Dana 2021).

Тук ще бъдат представени две нови тетрадрахми с две различни имена на непознати досега монетни магистрати, които не са включени в публикацията за тетрадрахмите на Аполония Понтика от 2017 г. (вж.: Paunov 2017). Всъщност една от тетрадрахмите се е появила в един аукцион още през 2014 г.¹, а по-късно същата тетрадрахма се е появила в друг аукцион от 2016 г.² И двете появявания на тази тетрадрахма в различни аукциони са станали преди споменатата публикация от 2017 г., но въпреки това тя не е била забелязана. Поради това и не е включена в споменатата работа, в която иначе са събрани тетрадрахми с имена на 38 различни монетни магистрати на Аполония Понтика (вж.: Paunov 2017). Същата тетрадрахма всъщност е с добре познато име на монетен магистрат от Аполония Понтика, но дали е същият магистрат – това ще бъде коментирано по-долу при представянето на съответната нова тетрадрахма.

Най-напред обаче ще бъде представена една тетрадрахма, която се появи на аукцион през 2020 г.³, защото е със съвсем непознато име на монетен магистрат. Тетрадрахмите на Аполония Понтика са с добре позната иконография, но ето описание на новата монета:

Аверс: Глава на Аполон с лавров венец, надясно.

Реверс: Изправена котва с голям щок. Вляво от котвата – буквата А, а вдясно – речен рак. В лявото поле вертикално е изписано името на монетен магистрат – [M]APINΩΣ. Изображението на Аполон на аверса има по-младежки вид (**обр. 1**).

¹ Solidus Numismatik, Online Auction 8, 23 April 2016, lot 32.

² Harlan J. Berk, Ltd., Buy or Bid Sale 212, 9 September 2020, lot 41.

³ Solidus Numismatik, Online Auction 8, 23 April 2016, lot 32.

Обр. 1. Нова тетрадрахма на Аполония Понтика с името ΜΑΡΙΝΩΣ.

(Harlan J. Berk, Ltd., Buy or Bid Sale 212, 9 September 2020, lot 41).

Fig. 1. New tetradrachm of Apollonia Pontica with the name ΜΑΡΙΝΩΣ.

(Photography: Harlan J. Berk, Ltd., Buy or Bid Sale 212, 9 September 2020, lot 41).

За тази монета не е посочен диаметър, а само тегло – 16,63 г. Въпреки че началната буква на име на монетен магистрат на реверса на тази тетрадрахма не може да се види добре, най-вероятно е написано името Маринос – ΜΑΡΙΝΩΣ, с омега в окончанието, което повече напомня за ономастиката в древния Рим, отколкото за ономастиката в древна Гърция. По мое мнение изображенията на тази тетрадрахма – както изображението на Аполон на аверса, така и изображенията на котва и рак на реверса, са от по-ранен стил. В подкрепа на едно по-ранно датирание би могла да служи и формата на монетното ядро. Името Маринос, написано с омега в окончанието, досега не е засвидетелствано в древна Гърция в предримския период и е хапакс – т.е. появява се за първи път като елинско име и то на монетен магистрат в Аполония Понтика. Такова име липсва в най-меродавния лексикон на гръцките лични имена (LGPN).

Другата тетрадрахма, която ще бъде представена тук, е с име на монетен магистрат Хегесидемос, като ще бъдат ползвани изображенията от аукцион от 2016 г.⁴. Ето нейното описание:

Аверс: Глава на Аполон с лавров венец, надясно.

Реверс: Изправена котва с голям щок. Вляво от котвата – буквата Α, а вдясно – речен рак. В лявото поле вертикално е изписано името на монетен магистрат – ΗΓΗΣΙΔΗΜΟΣ (**обр. 2**). Тази монета е с диаметър 25 мм и тегло 16,35 г.

Досега бяха познати две тетрадрахми с такова име на монетен магистрат. Едната монета се съхранява в Монетния кабинет на Германските държавни музеи в Берлин и бе включена в публикацията на Е. Паунов от 2017 г. (вж. Паунов 2017, 74, cat. No. 65; 86, Pl. 3, No. 34). Друга монета с име на същия монетен магистрат и от

⁴ Solidus Numismatik, Online Auction 8, 23 April 2016, lot 32.

Обр. 2. Нова тетрадрахма на Аполония Понтика с името ΗΓΗΣΙΔΗΜΟΣ.
(Solidus Numismatik, Online Auction 8, 23 April 2016, lot 32).

Fig. 2. New tetradrachm of Apollonia Pontica with the name ΗΓΗΣΙΔΗΜΟΣ.
(Photography: Solidus Numismatik, Online Auction 8, 23 April 2016, lot 32).

същите монетни печати като монетата от Берлин се съхранява в Регионален исторически музей – Шумен, като е придобита там от колекцията на д-р В. Хараланов (Жекова 2003, 15, № 8; вж.: Раупов 2017, 74, cat. No. 66 с лит.). Вече е отбелязано, че името Хегесидемос е засвидетелствано само в един надпис от Аполония Понтика (Mihailov 1970, No. 410bis; вж. Раупов 2017, 67, No. 13; Dana, Dana 2021, 51 с бел. 54). Тетрадрахмата от музея в Берлин ще бъде представена за сравнение тук, която е с диаметър 22 мм и тегло 16,26 г (обр. 3). Както може да се види при сравнение на двете тетрадрахми с името Хегесидемос, макар и почти с еднаква ортография и големина на буквите на реверсите, все пак смятам, че има някои различия. На аверса на новата, представена тук тетрадрахма, появила се на аукцион през 2014 и 2016 г., образът на Аполон, гледащ надясно, е от по-ранен стил, като е представен с по-къси коси (вж. обр. 2). Ако се сравни с изображението на Аполон от отдавна познатата тетрадрахма от Берлин, се вижда, че там главата на Аполон гледа наляво и е изпълнена в друг стил, като косата на Аполон е по-дълга и е предадена с друг вид кичури (вж. обр. 3). Ето защо смятам, че в случая с новата представена тетрадрахма ние имаме нов и непознат досега монетен магистрат на Аполония Понтика – с име Хегесидемос. Той би трябвало да бъде обозначен като Хегесидемос I, в различие от досега познатия друг магистрат със същото име от тетрадрахмата, съхранявана в Нумизматичен кабинет в Държавните музеи в Берлин (вж. обр. 3), и от тази в музея в Шумен, който би трябвало да бъде обозначен като Хегесидемос II.

С представените две различни тетрадрахми на Аполония Понтика, които са с две различни имена – Маринос и Хегесидемос I, списъкът с имена на монетни магистрати на този голям елински търговски и културен център на западния бряг на Черно море се обогатява с още две нови и непознати имена на магистрати, отговорни за отсичането на тетрадрахми в тази елинска колония. Тези две имена досега не са били отбелязани и не са включени в проучванията на

Обр. 3. Добре позната тетрадрахма на Аполония Понтика с името
 ΗΓΗΣΙΑΔΗΜΟΣ. (Münzkabinett der Staatlichen Museen zu Berlin, No. 18242859;
 photos: Lutz-Jürgen Lübke).

Fig. 3. A well-known tetradrachm of Apollonia Pontica with the name
 ΗΓΗΣΙΑΔΗΜΟΣ.

(image: Münzkabinett der Staatlichen Museen zu Berlin, No. 18242859; photos:
 Lutz-Jürgen Lübke).

аполонийските монети в последните години. В една от публикациите са представени имена на 37 сигурни монетни магистрати от тетрадрахмите на Аполония Понтика и едно несигурно име – Филотас (вж.: Раунов 2017, 69 – 79), а в друга публикация са представени 38 имена на магистрати от същите тетрадрахми, като Филотас е изключен, но е добавено едно ново име (Draganov 2017, 14).

Други автори смятат, че имената, предоставени от монетите на Аполония на Черно море, биха могли да се разглеждат и като източници за социалната история на този полис, ако ние предположим, че така наречените „монетни магистрати“ са най-вероятно епонимите – висши градски магистрати или жреци на Аполон, вероятно произхождащи от по-висшите социални класи, но по тази тема дискусията ще остане отворена (Dana, Dana 2021, 53).

За хронологията на отсичане на тетрадрахмите на Аполония Понтика досега в специализираната литература е имало различни предположения, но тук ще бъдат отбелязани само предположенията в най-новите проучвания в последните години. В една своя съвместна статия за находката с тетрадрахми от с. Глумче, Бургаска област, двама автори доста категорично са заявили, че отсичането на тези най-големи сребърни монети на Аполония Понтика би трябвало да се разположи в годините между 442/441 и 405/404 г. пр. Хр. (Draganov, Раунов 2017, 419 – 420). Неотдавна същото датирание бе предложено отново (Паунов 2024, 25). Но в специално издадената книга за монетите на Аполония Понтика от колекцията на Нумизматичен музей – Русе, е предложена предпазливо по-различна хронологична рамка на това същото монетосечене – между 435/425 и 375 г. пр. Хр., като е посочено, че тези монети са били отсичани по Атическият стандарт – с тегло ок. 17 г (Draganov 2017, 18 – 19). Вероятно в бъдеще хронологията на отсичане на тетрадрахмите на Аполония Понтика ще претърпи някои корекции.

СЪКРАЩЕНИЯ / ABBREVIATIONS:

LGPN = P. M. Fraser, E. Matthews, J.-S. Balzat, R. W. V. Catling, E. Chiricat, F. Marchand, T. Corsten (eds.). *A Lexicon of Greek Personal Names, Volumes I – V*. Oxford: Clarendon Press, 1987 – 2018.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

- Герасимов 1965:** Т. Герасимов. Статуята на Аполон от Каламис в Аполония на Черно море. – Известия на Народния музей Бургас 2, 1965, 1 – 9. [Gerasimov 1965: T. Gerasimov. Statuyata na Apolon ot Kalamis v Apoloniya na Chernomore. – Izvestiya na Narodniya muzei Burgas 2, 1965, 1 – 9].
- Герасимов 1975:** Т. Герасимов. Антични и средновековни монети в България. София, 1975. [Gerasimov 1975: T. Gerasimov. Antichni i srednovekovni moneti v Bulgariya. Sofiya, 1975].
- Гълъбов 1965:** И. Гълъбов. Каламис и Аполонийската пластика. София, 1965. [Galabov 1965: I. Galabov. Kalamis i apoloniyskata plastika. Sofiya, 1965].
- Гюзелев 2009:** М. Гюзелев. Западният Понт между Емине и Босфора през първото хилядолетие пр. Хр. Бургас, 2009. [Gyuzelev 2009: M. Gyuzelev. Zapadniyat Pont mezhdru Emine i Bosfora prez parvoto hilyadoletie pr. Chr. Burgas, 2009].
- Жекова 2003:** Ж. Жекова, Каталог на монетите от зала „Съкровищница“ в Регионален исторически музей Шумен. София, 2003 / Catalogue of the Coins in the Treasure Room of the Regional Historical Museum Shumen (bilingual). София / Sofia, 2003. [Zhekova 2003: Zh. Zhekova. Katalog na monetite ot zala „Sakrovishnitsa“ v Regionalen istoricheski muzei Shumen / Catalogue of the Coins in the Treasure Room of the Regional Historical Museum Shumen (bilingual). Sofia, 2003].
- Йорданова 2020:** К. Йорданова. Типология и хронология на монетосеченето на Аполония Понтика (V – I в. пр. Хр.) / Typology and Chronology of Apollonia Pontica's Coinage (5th – 1st Centuries BC) (bilingual). – Известия на Националния исторически музей, том XXXII, 2020 / Proceedings of the National Museum of History, vol. XXXII, 2020, 196 – 239. [Yordanova 2020: K. Yordanova. Tipologiya i hronologiya na monetosecheneto na Apoloniya Pontica (V – I v. pr. Chr.) / Typology and Chronology of Apollonia Pontica's Coinage (5th – 1st Centuries BC) (bilingual). – Izvestiya na Natsionalniya istoricheski muzei, tom XXXII, 2020 / Proceedings of the National Museum of History, vol. XXXII, 2020, 196 – 239].
- Карайотов 1976:** И. Карайотов. Бронзова монета с изображението на статуята на Аполон от Каламис. – Археология 4, 1976, 58 – 61. [Karayotov 1976: I. Karayotov. Bronzova moneta s izobrazhenieto na statuyata na Apolon ot Kalamis. – Arheologiya 4, 1976, 58 – 61].
- Паунов 2019:** Е. Паунов. Нова Аполонийска тетрадрахма от типа ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΙΑΤΡΟΥ / A new Apolloniate tetradrachm of the type ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΙΑΤΡΟΥ (in Bulgarian, English summary). – Реверс IV/1, 2019, 13 – 14. [Paunov 2019: E. Paunov. Nova Apoloniyska tetradrahma ot tipa ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΙΑΤΡΟΥ / A new Apolloniate tetradrachm of the type ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΙΑΤΡΟΥ (in Bulgarian, English summary). – Revers IV/1, 2019, 13 – 14].
- Паунов 2024:** Е. Паунов. Απολλᾶς / Απολλᾶδος: ново магистратско име върху Аполонийските тетрадрахми / Απολλᾶς / Απολλᾶδος: A new magistrate name on Apollonia Pontica tetradrachms (in Bulgarian, English abstract). – Известия на Бургаския музей, том IX. В памет на проф. дин Иван Карайотов / Bulletin of the Burgas Museum, Volume IX, Memorial Volume for Prof. Ivan Karayotov. Бургас / Burgas, 2024, 23 – 26. [Paunov 2024: E. Paunov. Απολλᾶς / Απολλᾶδος: novo magistratsko ime varhu apoloniyskite tetradrahmi / Απολλᾶς / Απολλᾶδος: A new magistrate name on Apollonia Pontica tetradrachms (in Bulgarian, English abstract). – Izvestiya na Burgaskiya muzei, tom IX. V pamet na prof. d.i.n. Ivan

- Karayotov / Bulletin of the Burgas Museum, Volume IX, Memorial Volume for Prof. Ivan Karayotov. Burgas, 2024, 23 – 26].
- Топалов 2007:** Ст. Топалов. Аполония Понтика. Приноси към проучване монетосеченето на града VI – I в. пр.н.е. (част първа и част втора). София, 2007 / Apollonia Pontica. Contribution to the study of the coin minting of the city 6th – 1st c. BC (part I & part II) (in Bulgarian, English summary). Sofia, 2007. [Topalov 2007: St. Topalov. Apoloniya Pontica. Prinosi kam prouchvane monetosecheneto na grada VI – I v. pr. Chr. (chast parva i chast vtora) / Apollonia Pontica. Contribution to the study of the coin minting of the city 6th – 1st c. BC (part I & part II) (in Bulgarian, English summary). Sofia, 2007].
- Топалов 2017:** Ст. Топалов 2017. Непубликуван малък номинал сребърна монета на Аполония Понтика „изправена котва – стилизиран слънчев символ във вдълбнат квадрат“. – Нумизматичен бюлетин на Софийското нумизматично дружество 1, 2017, 32 – 36. [Topalov 2017: St. Topalov. Nepublikuvan malak nominal srebarna moneta na Apoloniya Pontica “izpravena kotva – stiliziran slanchev simbol vav vdlabnat kvadrat”. – Numizmatichen byuletin na Sofiyskoto numizmatichno druzhestvo 1, 2017, 32 – 36].
- Христов, Велев 2023:** И. Христов, С. Велев. Проучване на антични рудници за добив на злато в околностите на Аполония Понтика / Exploration of ancient gold mines in the vicinity of Apollonia Pontica (bilingual). – Известия на Националния исторически музей, том XXXVI, 2023 / Proceedings of the National Museum of History, vol. XXXVI, 2023, 63 – 89. [Hristov, Velev 2023: I. Hristov, S. Velev. Prouchvane na antichni rudnitsi za dobiv na zlato v okolnostite na Apoloniya Pontica / Exploration of ancient gold mines in the vicinity of Apollonia Pontica (bilingual). – Izvestiya na Natsionalniya istoricheski muzey, tom XXXVI, 2023 / Proceedings of the National Museum of History, vol. XXXVI, 2023, 63 – 89].
- Черных 1978:** Е. Черных. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. София, 1978. [Chernyh 1978: E. Chernyh. Gornoe delo i metalurgiya v drevneyshey Bolgarii. Sofiya, 1978].
- Dana D., Dana M. 2021:** D. Dana, M. Dana. L'onomastique des magistrats monétaires d'Apollonia du Pont. – In: G. R. Tsatskheladze, A. Avram, J. Hargrave (eds.). The Greeks and Romans in the Black Sea and the Importance of the Pontic Region for the Graeco-Roman World (7th century BC – 5th century AD): 20 Years On (1997 – 2017). Proceedings of the Sixth International Congress on Black Sea Antiquities (Constanța, 18–22 September 2017). Dedicated to Prof. Sir John Boardman to Celebrate His Exceptional Achievement and his 90th Birthday. Oxford, 2021, 48 – 54.
- Draganov 2017:** D. Draganov. Sylloge nummorum Graecorum Bulgaria, Numismatic Museum Ruse Collection: Thrace & Moesia inferior, Volume 2: Apollonia Pontica. Sofia (Bobokov Bros. Foundation), 2017.
- Draganov, Paunov 2017:** D. Draganov, E. Paunov. A hoard of Apollonia Pontica tetradrachms. – Revue belge de numismatique et sigillographie (Bruxelles) 163, 2017, 413 – 423.
- Karayotov 1995:** I. Karayotov. Le monnayage d'Apollonia à la lumière des découvertes les plus récentes. – Thracia 11 (= Studia in honorem Alexandri Fol), 1995, 397 – 408.
- Krauss, Pernicka et alii 2020:** R. Krauss, E. Pernicka, R. Kunze, K. Dimitrov, P. Leshtakov (eds.). Prehistoric Mining and Metallurgy at the Southeast Bulgarian Black Sea Coast (= Ressourcen Kulturen, 12). Tübingen University Press, 2020.
- Mihailov 1970:** G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. I^o. Sofia, 1970.
- Paunov 2017:** E. I. Paunov. The Tetradrachm Coinage of Apollonia Pontica: Iconography, Issues and Magistrates. – In: D. Boteva (ed.). Ex nummis lux. Studies in Ancient Numismatics in Honour of Dimitar Draganov. Sofia, 2017, 59 – 87.

NEW TETRADRACHMS OF APOLLONIA PONTICA WITH NAMES OF UNKNOWN MAGISTRATES

Metodi MANOV

SUMMARY

The silver coins of the largest denomination – the tetradrachms of the Hellenic *apoikia* on the western coast of the Black Sea – Apollonia Pontica, are among the most beautiful ancient coins. Since they became known to science, these coins have been a constant challenge to research. Although there are already many publications by various scholars, no definitive answers have yet been given regarding both the chronology of these coins and the exact number of names of magistrates who were responsible for this remarkable silver coinage. Until recently, two different publications presented, respectively, 37 certainly established coinage magistrates and one uncertain (Paunov 2017), and in the other publication – 38 coinage magistrates (Draganov 2017). Two different chronological frameworks were presented for these tetradrachms of Apollonia Pontica in two different publications. In one publication, these coins are dated to the period between 442/441 and 405/404 BC (Draganov, Paunov 2017), while in another publication from the same year a different chronological framework is presented – between 435/425 and 375 BC (Draganov 2017).

Apollonia Pontica was famous in antiquity for its bronze colossal statue of Apollo, about 13 metres high, which was made by the Athenian sculptor Kalamis and placed in front of the temple of Apollo in Apollonia as early as the 5th century BC. That is why on the obverse of their most representative silver coins of the largest denomination – the tetradrachms, as well as on the obverse of their other silver and bronze coins, the citizens of Apollonia Pontica began to depict the head of Apollo with a laurel wreath.

Here are presented two new tetradrachms with two different names of previously unknown coinage magistrates, which were not included in a detailed work on the tetradrachms of Apollonia Pontica from 2017 (see Paunov 2017). In fact, one of the tetradrachms appeared at auction back in 2014, and later the same tetradrachm appeared at another auction in 2016, i.e. both appearances of this tetradrachm at different auctions occurred before the aforementioned publication in 2017, but nevertheless, this tetradrachm was not noticed, which is why it is not included in the above-mentioned work.

First presented here is a tetradrachm that appeared at auction in 2020 because it has a completely unknown name of a coinage magistrate (**Fig. 1**). Only the weight is indicated for this coin – 16.63 g. On the reverse of this tetradrachm is written the name Marinos – MAPINΩΣ, which is more reminiscent of the onomastics of ancient Rome than of the onomastics of ancient Greece. In my opinion, the images on this tetradrachm – both the image of Apollo on the obverse and the images of an anchor and crayfish on the reverse, are of an earlier style. The shape of the coin flan could also support an earlier dating. The name Marinos has not been attested in ancient Greece so far and appears for the first time as the name of a coinage magistrate in Apollonia Pontica.

The other tetradrachm, which is presented here, bears the name of the coinage magistrate Hegesidemos – ΗΓΗΣΙΔΗΜΟΣ (**Fig. 2**), with the images from the

2016 auction. This coin has a diameter of 25 mm and a weight of 16.35 g. So far, two tetradrachms with such a name of a magistrate were known. One coin is kept in the Coin Cabinet of the German State Museums in Berlin and was included in the aforementioned 2017 publication (see Paunov 2017, 74, cat. No. 65; 86, Pl. 3, No. 34). Another coin with the name of the same magistrate and from the same dies as the Berlin coin is kept in the Shumen Regional History Museum in Bulgaria (Zhekova 2003, 15, no. 8; see Paunov 2017, 74, cat. No. 66 with lit.).

The tetradrachm from the Berlin Museum is presented for comparison here, which has a diameter of 22 mm and a weight of 16.26 g (**Fig. 3**). As can be seen when comparing the two tetradrachms with the name Hegesidemos, although written with almost the same orthography and size of the letters on the reverses of the two different tetradrachms, there are still, in my opinion, some major differences. On the obverse of the new tetradrachm presented here, which appeared at auction in 2014 and 2016, the image of Apollo looking to the right is of an earlier style (see Fig. 2), if compared to the image of Apollo on the long-known tetradrachm from Berlin, where Apollo's head looks to the left and is of a different style (see Fig. 3). This is why it has been established here that the new tetradrachm presented bears a completely new and previously unknown coinage magistrate of Apollonia Pontica – named Hegesidemos. He should be designated as Hegesidemos I, in distinction from the previously known other magistrate with the same name Hegesidemos – from the tetradrachm from the Coin Cabinet in the State Museums in Berlin (see Fig. 3) and from the one in the museum in Shumen, for whom, on the other hand, it should be assumed that he can now be designated as Hegesidemos II.

Other authors believe that the names provided by the coins of Apollonia Pontica could also be considered sources of the social history of this *polis* if we assume that the so-called “coinage magistrates” were most likely eponyms – high city magistrates or priests of Apollo, probably originating from the higher social classes, but on this topic the discussion will remain open (Dana, Dana 2021, 53).

With the two different tetradrachms of Apollonia Pontica presented, which bear two different names – Marinos and Hegesidemos I, the list of names of coinage magistrates of this great Hellenic commercial and cultural centre on the western coast of the Black Sea is enriched with two more new and unknown names of magistrates responsible for minting tetradrachms in Apollonia, which names have not been noted so far and have not been included in the studies of similar coins in recent years.

ИМИТАЦИИ НА СРЕБЪРНИ МОНЕТИ НА ФИЛИП III АРИДЕЙ ОТ ФОНДА НА НАИМ-БАН

Върбин ВЪРБАНОВ

*Национален археологически институт с музей – Българска академия на науките,
ул. „Съборна“ № 2, София 1000, България
Регионален исторически музей – Русе, пл. „Ал. Батенберг“ № 3, Русе 7000, България;
ramonearhaeology@abv.bg*

ABSTRACT

The collection of the National Museum of the Bulgarian Academy of Sciences in Sofia contains 24 coins imitating the silver tetradrachms and drachms of Philip III Arrhidaeus. Their obverse depicts Heracles with a lion's skin, to the right, and on the reverse – Zeus Aetophoros on a throne, to the left. They are all of unknown place of discovery. Thirteen of them are imitations of tetradrachms, and the rest – of drachms. Imitative coinage during the Hellenistic period raises many questions that have not yet been answered. One of the reasons is the few published hoards and single coins from this period. The aim of this article is to introduce this type of coins from NAIM – BAS fund into scientific circulation.

Keywords: local coinage, imitations of tetradrachms and drachms, Philip III Arrhidaeus

Във фонда на НАИМ – БАН в София се съхраняват 24 монети, имитиращи сребърните тетрадрахми и драхми на Филип III Аридей¹. На аверса им е изобразен Херакъл с лъвска кожа надясно, а на реверса – Зевс Аетофорос на трон наляво. Всички са с неизвестно местонамиране². Тринадесет от тях са имитации на тетрадрахми, а останалите – на драхми.

¹ Благодаря на д-р Мирослава Доткова (НАИМ – БАН) за достъпа до монетите.

² За четири от тях се знае кой ги е предал в музея, като в два от случаите е отбелязана и годината на предаване.

Тетрадрахми

Имитации на тетрадрахмите на Филип III Аридей се откриват главно на север от Балкана, с концентрация в днешните Русенски и Великотърновски области. До момента по време на археологически разкопки не са откривани подобни екземпляри. Те са главно част от състава на колективни монетни находки, откривани случайно.

Според изображенията на аверса и реверса им могат да се разделят на три групи – първата с добре запазени изображения и от двете страни на монетата, втората – с по-добре запазен аверс и изтрит реверс (но близък до изображението на оригиналните монети), и третата – с изтрит аверс, често като овална издупчина, и схематизирано изображение на реверса. Съществуват и монети, чийто аверс е като на втора група, а реверсът – като на трета група (Върбанов, Маринов 2024, 280 – 282).

Първата група е най-близка до оригиналните тетрадрахми на Филип III Аридей – като при част от монетите, дори и надписът е коректен – както е например при някои от тях в находката от с. Терзийско, Ловешко (Христов, Прокопов 2021, 424 – 427). Във фонда на НАИМ – БАН се съхранява само една монета, която се отнася към групата (**табло I, 1**). При нея надписът е различен от оригиналния (кат. № 1). Малко са публикуваните подобни монети – освен тези от находката от с. Терзийско са известни още няколко подобни екземпляра (Драганов 2001, 147, № 517 – 518; Топалов 2001, 118; Minkova et al 2019, 110 – 111, № 521 – 524; Върбанов, Маринов 2024, 281). Монетата от фонда на НАИМ – БАН е най-близка по тегло (16,76 г) до атическия стандарт за тетрадрахми – 17,20 г. Останалите 11 имитации на тетрадрахми са с тегла в рамките на 13,57 – 15,93 г. (средно 15,06 г) и диаметри от 25,4 до 29,6 мм.

Втората група тетрадрахми се разделя на няколко подгрупи, показващи етапите от износване и деформиране на използвания модел (патрица) за направа на матриците за лицевите печати (Върбанов, Маринов 2024, 281 – 282). Във фонда на НАИМ – БАН само една от монетите може да се отнесе към последна подгрупа на тази група (**табло I, 5**). Най-близки паралели са от находката от с. Капитан Димитрово, Добричко (Varbanov, 2025, 606, fig. 2, 11 – 13).

Шест от представяните тук имитации се отнасят към трета група (**табло I, 6 – 10; табло II, 11 – 12**). Както бе казано по-горе, при тази група по-добре е запазен реверсът силно схематизиран. При две от монетите на аверса се различават контурите на главата на Херакъл (**табло I, 7 – 8**), докато при останалите има само овална изпъкналост. Реверсите са с различна степен на схематизация, като два са от един печат³ (**табло I, 10; табло II, 11**). Най-слабо е запазен реверсът

³ От същия реверсен печат е една монета от находката от с. Каменово, Разградско (Prokopov et al 2007, 95, № 98).

на една от монетите, която има „дефект“ – триъгълна изпъкналост зад трона (**табло I, 6**). Той се е получил от износване на патрицата и деформирането ѝ както при монетата от втора група. Монети от същия печат се срещат в по-голямата част от известните находки в България (Varbanov 2025, 616, бележка 37).

Три от монетите се отнасят към „хибридната“ група, с аверси, на които главата на Херакъл се вижда добре, а реверсите им са със схематизиран Зевс. Първата (**табло I, 2**) е точният представител на групата, докато останалите две се различават по схематизираната глава на Херакъл на аверса. Те са от еднакви двойки лицеви и опаккови печати⁴ (**табло I, 3 – 4**).

Драхми

Групата на имитации на драхми от фонда на НАИМ – БАН е доста разнородна, с различна степен на деградация на изображенията, с размери от 16,9 до 20,8 мм и тегла от 2,21 до 3,83 г (средно 3,13 г). На аверса им е изобразена главата на Херакъл с лъвска кожа или без нея, а на реверса – Зевс Аетофорос.

Осем от драхмите имат монограм храм или олтар под орела на дясната ръка на Зевс (**табло II, 13 – 20**), а две – с монограм два срещуположни триъгълника (**табло II, 21 – 22**). Зад трона има имитация на надписа ΦΙΛΙΠΠΟΥ, с равни и симетрични букви (**табло II, 13-16**). Други пет от монетите са подобни на първите, но изображенията са много по-схематични, особено тези на реверса – Зевс е непропорционално тяло, наведено напред или назад, без детайли. Имитациите на букви са далеч от оригиналните (**табло II, 17 – 21**). При един от екземплярите Херакъл е изобразен без лъвска кожа, а с къдрава коса (**табло II, 22**). Друга монета е с малко по-различни характеристики – изображенията са силно схематични, с монограм амфора (**табло II, 23**). Типът е разискван в отделна публикация (Прокопов 2019, 410 – 419).

При работата ми с имитации на драхми от различни видове от фондовете на музеите в страната достигнах до идеята за разпределянето им в четири групи, различни от предложените преди (Preda 1973, 331 – 332; Върбанов, Маринов 2024, 282 – 283).

Първата е близка до оригиналните емисии на Александър III и на Филип III Аридей. Има различни монограми, имитация на надписа зад трона и изображенията не са толкова схематизирани. Към първа групата спадат четири от монетите, представени тук (**табло II, 13 – 16**). Разпространени са по цялата днешна територия на България.

⁴ От същите печати е една монета от находката от фонда на ИМ – Попово, Търговишко (Беков 2017, 298, № 2).

Втората група е най-разностилна, с четири подгрупи. Към нея се отнасят монети с различна степен на схематизация, с прототипи на изображенията от първа група, но много по-груби, в някои случаи изкривени до неузнаваемост. Последните са отделна подгрупа, вероятно с по-късна датировка (Топалов, Върбанов 2025, 39). Три монети от фонда на НАИМ могат да се отнесат към първата (**табло II, 17 – 19**) и две към втората (**табло II, 20 – 21**) подгрупи. Ареалът на разпространение на имитациите покрива територията на цяла съвременна България.

Като производни от първата подгрупа са монетите, условно наречени „тип Урсейу – Висока поляна“ и „Градище“, съставлящи трета и четвърта подгрупи (предложените преди четвърта и пета групи – Върбанов, Маринов 2024, 283). Такива липсват във фонда на НАИМ. Те са разпространени главно в централна северна България, в Предбалкана, но се срещат и Североизточни части на страната.

На монетите от трета група Херакъл е изобразен без лъвска кожа (**табло II, 22**). Разпространението им е главно на север от Балкана (и на север от Дунав, днешна южна Румъния). Наскоро бе предположено, че тези имитации на драхми се емитират и в I век пр. Хр. (Топалов, Върбанов 2025, 38 – 39).

Последната, четвърта група е по-различна от останалите. За разлика от всички други монети, които са с леко конкавно ядро, при нея то е плоско и равно (**табло II, 23**). Среща се главно в Южна България, с концентрация в Старозагорско (Прокопов 2021, 216 – 220).

Последната монета е от хибриден тип – аверсът е имитация на тетрадрахма на Филип II, а реверсът – на монетите на Александър III (**Табло II, 24**). До момента подобни монети не са откривани в находки с други имитации. Датировката на типа е поставена в рамките на III – II век пр. Хр. или във втората половина на II век пр. Хр. (Драганов 2001, 146 – 147; Preda 1973, 326 – 327).

ДИСКУСИЯ

С изключение на хибридната монета останалите тетрадрахми от фонда на НАИМ – БАН са имитации на монетите на Филип III Аридей. Както бе казано по-горе, този вид монети се срещат главно като част от състава на колективни монетни находки. Концентрацията им е в Русенско и Великотърновско, но се срещат и на юг от Балкана, както и на север от Дунав (Върбанов, Маринов 2024, 295 – 302).

В редица музеи в България се срещат и отделни тетрадрахми, имитации на монетите на Филип III Аридей, почти винаги без описание на местонамиране и контекст. Най-вероятно тези монети са

части от пръснати колективни находки. Доводи за това (в голяма част от случаите) са поредните им инвентарни номера. Така е и при шест от представените тук екземпляра (кат. № 5 – 10), произхождащи вероятно от три или две колективни находки. Такъв е и случаят със заведените като единични находки осем тетрадрахми и три драхми от музея в Ловеч⁵. Седем от тетрадрахмите са от втора и една е от трета група. Не е ясно дали монетите се части от една или няколко колективни находки, но в състава на едната е имало и драхми. Подобна е ситуацията във фонда на музея в Русе, където се съхраняват три тетрадрахми с поредни инвентарни номера 1517 – 1519 (от втора група). В музея в Плевен също се съхраняват три тетрадрахми с един инвентарен номер 1356 (от трета група), част от находка (Върбанов Маринов 2024, 296 – 298). Части от две находки с неизвестно местонамиране (от трета група) се съхраняват в РИМ – София (Doychinova et al 2019, 180 – 183, № 931 – 942). Други тетрадрахми, записани като единични находки, се съхраняват във фондовете на музеите във Варна, Разград, Русе, Попово, Свищов, Велико Търново, Севлиево, Ловеч, Тетевен, Плевен, Панагюрище, Стрелча и Стара Загора⁶.

Датировка на тетрадрахмите не е прецизирана (*последно виж*: Върбанов, Маринов 2024, 285). Най-ранни са монетите от първа група, които се откриват с оригинални емисии от III век пр. Хр., както е в находките от с. Гостила (Румъния) и с. Терзийско, Ловешко (Ardevan, Rotar 2002, 29 – 38; Христов, Прокопов 2021, 411 – 435). Според авторите на последната публикация има хиатус между находката от с. Терзийско и другите находки с „груби“ имитации (втора и трета от предложените тук групи). В находките от с. Беляново и Пиргово 1938 г., Русенско и с. Главаци, Врачанско, има монети и от трите групи⁷.

Най-разпространени в съвременните севернобългарски земи са монетите от трета група, главно в източните и централните им части. Находките с преобладаващи монети от втора група (с. Смочан,

⁵ Три от тетрадрахмите са под един инвентарен номер 1164/1 – 3/, други две са под поредни номера 1308-1309, една е с инв. № 1449, а останалите две тетрадрахми и три драхми са под № 1122 (Prokhorov et al 2007, 18 – 21, № 46 – 56).

⁶ Публикувани са тези от музеите в Разград (Prokhorov et al 2007, 86 – 87, № 53); Попово (Беков 2017, 298, 2), Свищов (Върбанов, Маринов 2024, 305, Табло III, 29) и Стара Загора (Minkova et al 2019, 110 – 111, № 521 – 524). За останалите съм получил сведения от колегите от съответните музеи, за което им благодаря. Тъй като не съм имал достъп до всички фондове на музеите в страната, е възможно да има още подобни монети, които остават несъобщени. Една монета на Филип III Аридей се е съхранявала в училищната сбирка на с. Дъскот, Великотърновско (Стефанов 1956, 57).

⁷ Две от монетите от находката от с. Беляново, Русенско, са от първа, 217 са от втора и 155 са от трета група (*виж*: Върбанов, Маринов 2024, 280, бел. 5). Благодаря на Мирослава Доткова (НАИМ-БАН) за достъпа до последните две находки, където има по един екземпляр от първа група.

Ловешко и с. Главаци, Врачанско) са в централните и западните им части.

Тъй като имитации на тетрадрахми на Филип III Аридей (от втора и трета група) не са откривани в адекватен археологически контекст, най-важният репер за тяхната хронологията остава участието им в смесени колективни находки, заедно с други типове сребърни монети. До момента са известни осем такива⁸ – това са находките от Твърдица, Сливенско; две от Русе (1965 и 1969 г.), с. Беляново, с. Пиргово 1938 г., Русенско, Опака, Търговищко и с. Урсейу, окръг Дъмбовица, Румъния (Върбанов, Маринов 2024, 299 – 302).

В първият от случаите – находката от Твърдица, 45 монети от втора и трета група са смесени с една оригинална Александрова тетрадрахма и две имитации на тетрадрахми на Александър III, една негова емисия от Кабиле и една монета, според публикацията – на Птолемей I Сотер (Бацова-Костова 1973, 14 – 15). За съжаление 34 от монетите са откраднати, останалите са имитации на Филип III Аридей⁹.

В друг случай при находката от Опака, Търговищко, имитациите на тетрадрахми на Филип III Аридей са смесени с тетрадрахми на Месамбрия от втори период, датирани в 180 – 120 г. пр. Хр.¹⁰ (Върбанов, Маринов 2024, 299).

Във всички останали случаи дискутираните имитации са в смесени находки с драхми, също имитации на монетите на Филип III Аридей и имитации на монетите на Филип II – типове Аниноасъ-Добрещ (Kinnlos), Адънката-Манастиря и Въртежу-Букурещ (Sattelkorpfferd). Датировката на тези имитации е общо във втората половина на II – първите десетилетия на I век пр. Хр. (виж: последно Bilić 2024, 287, с цитирана литература).

Сумирането на наличните данни позволява да се предложи датировка на втора и трета група имитации на тетрадрахми на Филип III Аридей във II век пр. Хр., в рамките на две/три десетилетия преди и след средата му (Жекова, Върбанов 2024, 101).

⁸ Още в една смесена находка, тази от с. Слана бара, Видинско, се споменава една имитация на Филип III Аридей, заедно с други монети от IV – III век пр. Хр. (Герасимов 1943, 284 – 285). В момента във фонда на НАИМ – БАН се съхраняват осем от първоначално постъпилите 10 монети. Една от тях е тетрадрахма на Атина, стар стил, пет са ранни имитации на монетите на Филип II (Банатски тип) и две са монети от т. нар. Сръбска група, по-точно тип Ябуковац, датирани в последните десетилетия на III и началото на II век пр. Хр. (Rorović 1987, 41 – 45). Ако в находката е имало имитация/и на Филип III Аридей, най-вероятно те са били от предложената първа група.

⁹ Благодаря на Николай Сираков (директор на РИМ – Сливен) за достъпа до монетите. В публикацията на Бацова-Костова са илюстрирани само пет от монетите (снимките са с много лошо качество), като реверсът на монетата на Птолемей I Сотер е обърнат огледално. Изображението на аверса е на споменатия владетел, но монети с неговия лик се издават и при неговите приемници – Птолемей II, III и IV, което не позволява прецизирането на датировката на находката.

¹⁰ Благодаря на Игор Лазаренко, директор на РИМ – Варна, за предоставената предварително информация.

По-сложен е въпросът с датировката на драхмите, имитации на монетите на Филип III Аридей. Тя се поставя в рамките на III – II век пр. Хр., като по-близките до оригинала са по-ранни, а схематизираните по-късни (Драганов 2001, 41; Preda 1973, 343; Lukanc 1996, 16 – 17).

Имитации на драхми са открити в 25 колективни находки, 11 от които са само от драхми. Това са находките от Горна Оряховица, с. Градище и с. Кормянско, Габровско, с. Ломец, Ловешко, с. Крумово, Пловдивско, Стара Загора и четири от територията на днешна Румъния – с. Комана, окръг Гюргево, с. Флорииле, с. Хършова и с. Остров, окръг Констанца¹¹ (Върбанов, Маринов 2024, 296 – 302). В шест от находките – от с. Висока Поляна, Шуменско, с. Върбовка и с. Раданово, Великотърновско, Пордим, Плевенско и с. Оптъшан, окръг Олт, Румъния, драхмите са открити заедно с имитации на тетрадрахмите на Филип III Аридей (Върбанов, Маринов 2024, 295 – 302). Известните ни драхми в тези случаи са от втора група и нейни производни (Топалов, Върбанов 2025, 33 – 41). В останалите осем находки драхмите са открити заедно с други елинистически монети. В три от тях (от с. Урсейу, окръг Дъмбовица в Румъния, кв. Средна кула в Русе и Русе 1969 г.) имитациите на драхми (от втора и трета група) и тетрадрахми на Филип III Аридей са смесени с други местни имитации – тип *Sattelkorppferd* или Адънката-Манастиря и Въртежу-Букурещ. В четири находки – от с. Мечка, Русенско, с. Самоводене, Търновско, с. Соколово, Ловешко и с. Виделе, окръг Телеорман в Румъния, има емисии на Първа Македонска област, Маронея, Тасоски тип и Въртежу-Букурещ (Върбанов, Маринов 2024, 299 – 302; Топалов, Върбанов 2025, 39; Preda, Țăntăreanu 2002, 9 – 21). В последния случай (с. Братя Даскалови, Старозагорско) монети от четвърта група са открити заедно с други монети, сред които републикански денари от I век пр. Хр. (Върбанов, Маринов 2024, 301).

На база на наличната информация може да се заключи, че само драхмите от трета група участват в находки с по-добре датирани елинистически монети от края на II и I век пр. Хр., докато тези от първа и втора група са по-ранни (Топалов, Върбанов 2025, 36 – 39).

За разлика от тетрадрахмите, имитации на Филип III Аридей, имитациите на драхми от всички групи са откривани и по време на археологически разкопки. Данните от техния контекст подкре-

¹¹ Находка от драхми от четвърта група е открита по време на археологически разкопки в м. Аламура край с. Ракитница, Старозагорско (виж: Топалов, Върбанов 2025, 38 – 39). Две драхми от трета група са заведени под един инвентарен номер (№ 1205) в музея в Свищов, а три от втора група – в музея в Ловеч (инв. № 1122). Най-вероятно те са части от монетни находки (Върбанов, Маринов 2024, 297 – 298).

пять изводите, получени от монетните находки (Топалов, Върбанов 2025, 33 – 41).

Въпреки че съхраняваните имитации във фонда на НАИМ – БАН в София не са открити по време на археологически проучвания и не са много, публикуването им е нужно за натрупване на базата данни за монетите от типа.

КАТАЛОГ

Имитации на тетрадрахми

1. **Лице:** Глава на Херакъл с лъвска кожа надясно. Зрънчест кръг. Слаба схематизация на изображението – носът завършва с точка, а устните са представени като две други точки.
Опако: Зевс седнал на трон наляво, държи орел и скиптър. Под орела два монограма от два срещуположни триъгълника с точка в средата, с права линия между тях. Горният е в кръг, с триъгълници един над друг, а вторият – с триъгълници, перпендикулярни на първите. Под трона – Н (легнало) с две точки около средната хаста. Зад трона надпис ΛΛΙΠΕΠΛΟ (вертикално), под него – ΚΠΠΠΠ.
инв. № 7268, AR, 16,76 г, 29 – 28,1 мм, 9 ч.
Kostial 1997, № 899; Göbl 1973, Tf. 44, 9
2. **Лице:** Глава на Херакъл с лъвска кожа надясно. Зрънчест кръг. Задната част на лъвската кожа не се вижда добре.
Опако: Зевс седнал на трон наляво, държи орел и скиптър. Имитация на надпис зад трона. Долната част на монетата е изтрита.
инв. № 11600, AR, 14,17 г, 28,3 – 27 мм, 11 ч.
Göbl 1973, Taf. 44, 15; Kostial 1997, № 917
3. **Лице:** Глава на Херакъл с лъвска кожа надясно. Не са видни детайли на лицето. Зрънчест кръг е като една релефна линия около изображението.
Опако: Зевс седнал на трон наляво, държи орел. Лявата ръка е вдигната, но не се вижда скиптър. Тялото му е наклонено назад, а главата е силно схематизирана, като няколко линии нагоре.
инв. № 3555, AR, 15,89 г, 26 – 27,1 мм, 12 ч.
Pink 1939, 583; Göbl 1973, Taf. 44, 10; Kostial 1997, № 901; Сергеев 2012, 51, № 122 – 123; Bilić 2024, 354, № 1544
4. **Лице:** като № 2, Глава на Херакъл с лъвска кожа надясно, носът е непропорционално голям.
Опако: като № 2.
инв. № 10957, AR (пробита), 15,70 г, 25,7 – 26 мм, 11 ч.
5. **Лице:** Глава на Херакъл с лъвска кожа надясно. Лицето е деформирано, запазено е само челото. От лъвската кожа са видни детайли само около ухото.
Опако: Контури на фигурата на Зевс, седнал на трон наляво, без детайли.
инв. № 13002, AR, 15,13 г, 27,5 мм, 11 ч.
Kostial 1997, № 915
6. **Лице:** Главата на Херакъл е представена като овал, личат само контурите ѝ, липсват детайли.
Опако: Зевс седнал на трон наляво. Видни са краката му, част от трона, дясната ръка и орела. Под орела има запазена част от монограм (два срещуположни триъгълника). Средната част е невидима поради триъгълен „дефект“ (изпъкналост) зад трона.

инв. № 13003, AR, 14,51 г, 29 – 27,6 мм, 11 ч.

Kostial 1997, № 921-932

7. **Лице:** Контури на главата на Херакъл надясно. Слабо се различава лицето, лъвската кожа е като овална плоскост, без детайли.

Опако: Зевс седнал на трон наляво, държи орел и скиптър. Имитация на надписи под и зад трона. Под орела монограм от два срещуположни триъгълника с точка в средата, с права линия между тях, завършваща с две точки в двата края, под трона – Н (легнало).

инв. № 6991, AR, 15,92 г, 27,6 мм, 12 ч.

Kostial 1997, № 926-927

8. **Лице:** като № 7

Опако: като № 7, но друг печат.

инв. № 6992, AR, 15,93 г, 28,1 – 29,6 мм, 12 ч.

Kostial 1997, № 926-927

9. **Лице:** като № 6.

Опако: като № 7, но друг печат.

инв. № 8350, AR, 15,45 г, 27,6 – 29,1 мм, 11 ч.

Kostial 1997, № 929

10. **Лице:** като № 6.

Опако: като № 7, но друг печат. Тялото на Зевс наведено напред.

инв. № 8351, AR, 15,20 г, 29,4 – 27,1 мм, 12 ч.

Pink 1939, 588; Göbl 1973, Taf. 44, 14; Kostial 1997, № 932

11. **Лице:** като № 6.

Опако: като № 10. Същият печат.

инв. № 10679, AR, 14,22 г, 27,8 – 28,6 мм, 12 ч.

Pink 1939, 588; Göbl 1973, Taf. 44, 14; Kostial 1997, № 932

12. **Лице:** като № 6.

Опако: като № 7, но друг печат.

инв. № 10939, AR, 13,57 г, 25,4 – 26 мм

Kostial 1997, № 922-925

Имитации на драхми

13. **Лице:** Глава на Херакъл с лъвска кожа надясно. Зрънчест кръг.

Опако: Имитация на надпис ΦΙΛΙΠΠΟΥ, Зевс седнал на трон наляво, държи орел и скиптър. Под орела монограм, тип храм или олтар, под трона – буква Β огледално, с две точки вътре.

инв. № 6917, AR, 3,73 г, 17,3 – 18,2 мм, 1 ч.

Pink 1939, Tf. XXIX, № 592 (вар.); Göbl 1973, Taf. 45, 591/2-3; Kostial 1997, № 939

14. **Лице:** като № 13.

Опако: като № 13, под орела монограм, тип храм или олтар с буква Λ вътре, под трона – буква Β.

инв. № 230, AR, 3,80 г, 18 – 17,9 мм, 11 ч.

Pink 1939, Tf. XXIX, № 592; Göbl 1973, Taf. 45, 591/2-3; Kostial 1997, № 939

15. **Лице:** като № 13.

Опако: като № 14.

инв. № 6881, AR, 3,63 г, 19,4 – 18,4 мм, 12 ч.

Pink 1939, Tf. XXIX, № 592; Göbl 1973, Taf. 45, 591/2-3; Kostial 1997, № 939

16. **Лице:** като № 13.

Опако: като № 13, под орела монограм, тип храм или олтар с буква Π вътре.

инв. № 81, AR, 3,32 г, 19 – 20,8 мм, 12 ч.

Pink 1939, Tf. XXIX, № 592 (вар.); Göbl 1973, Taf. 45, 591/2-3; Kostial 1997, № 939

- 17. Лице:** като № 13, но схематизирано изображение на главата на Херакъл.
Опако: като № 16, изображението на Зевс е силно схематизирано, под трона – букви СС една над друга.
 инв. № 8550, AR, 2,77 г, 17,6 – 18 мм, 12 ч.
 Pink 1939, Tf. XXIX, № 592 (вар.); Göbl 1973, Taf. 45, 591/2-3; Kostial 1997, № 939
- 18. Лице:** като № 17.
Опако: като № 16, под трона няма символ.
 инв. № 2383, AR (пробита), 2,21 г, 18 – 16,9 мм, 1 ч.
 Pink 1939, Tf. XXIX, № 592 (вар.); Göbl 1973, Taf. 45, 591/2-3; Kostial 1997, № 939
- 19. Лице:** като № 17.
Опако: като № 16, под орела неясен монограм, с прави и точки (храм/олтар?).
 инв. № 5622, AR, 2,77 г, 17,4 – 17,6 мм, 12 ч.
 Pink 1939, Tf. XXIX, № 592 (вар.); Göbl 1973, Taf. 45, 591/2-3; Kostial 1997, № 939
- 20. Лице:** като № 17.
Опако: като № 19, силно схематизирано изображение.
 инв. № 105, AR, 3,63 г, 19,5 – 20 мм, 12 ч.
 Pink 1939, Tf. XXIX, № 592 (вар.); Göbl 1973, Taf. 45, 591/2-3; Kostial 1997, № 939
- 21. Лице:** като № 17.
Опако: като № 13. Под орела – два срещуположни триъгълника, горе свързани с крива линия, с четири точки в края на правите и още две между триъгълниците. Под трона – Δ.
 инв. № 6909, AR, 3,45 г, 18,4 – 18,7 мм, 7 ч.
 Pink 1939, Tf. XXIX, № 591 (вар.); Kostial 1997, № 938 (вар.)
- 22. Лице:** Глава на Херакъл надясно. Вместо лъвска кожа е представена къдрава коса. Зрънчест кръг.
Опако: като № 21, без символ под трона, имитацията на надписа зад трона е само от три символа от точки и прави (ППА).
 инв. № 9889, AR, 2,75 г, 17,2 – 17 мм, 12 ч.
 Pink 1939, Tf. XXIX, № 595; Göbl 1973, Tf. 45, 595/1-3; Preda 1973, 558, Pl. LXXIV, 6-8; Kostial 1997, № 943-947; Dembski 1998, Tafel 97, № 1492
- 23. Лице:** Силно схематизирана глава надясно. Устните и окото представени като точки. Зрънчест кръг.
Опако: Силно схематизирано изображение на Зевс, седнал на трон наляво, под дясната му ръка – изображение на амфора.
 инв. № 1437, AR, 2,34 г, 19,7 – 20,1 мм, 12 ч.
 Pink 1939, Tf. XXVIII, № 577; Göbl 1973, Tf. 43, 577/1-2; Прокопов 2019, 417, обр. 3

Хибрид

- 24. Лице:** Глава на Зевс с лавров венец надясно.
Опако: Зевс седнал на трон наляво, държи орел и скиптър. Зад трона – имитация на надпис от прави черти.
 инв. № 12969, AR, 11,81 г, 25,4 – 26 мм, 10 ч.
 Pink 1939, Tf. XXVIII, № 565; Göbl 1973, Tf. 42, 565/1; Lukanc 1996, Tf. 2, 16; Kostial 1997, № 949

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES:

- Бацова-Костова 1973:** Е. Бацова-Костова. Нови монетни находки от Сливенски окръг. – Музеи и паметници на културата, 2, 1 – 15. [Batsova-Kostova 1973: E. Batsova-Kostova. Novi monetni nahodki ot Slivenski okrag. – Muzei i pametnitsi na kulturata, 2, 13 – 15].
- Беков 2017:** В. Беков. Варваризирани монети от колекцията на исторически музей – Попово (III в. пр. Хр. – V в. сл. Хр.). – Късноримският кастел „Ковачевско кале“ и българските земи през IV – VI век. Том I, 285 – 300. [Bekov 2017: V. Bekov. Varvarizirani moneti ot kolektsiyata na istoricheski muzey – Popovo (III v. pr. Hr. – V v. sl. Hr.). – Kasnorimskiyat kastel „Kovachevsko kale“ i balgarskite zemi prez IV – VI vek. Tom I, 285-300].
- Върбанов, Маринов 2024:** В. Върбанов, М. Маринов. Още веднъж за находката от имитации на тетрадрахми на Филип III Аридей от Свищов. – Известия на Регионален Исторически музей – Русе, XXVIII, 276 – 305. [Varbanov, Marinov 2024: V. Varbanov, M. Marinov. Oshte vednazh za nahodkata ot imitatsii na tetradrahmi na Filip III Aridey ot Svishtov. – Izvestiya na Regionalen Istoricheski muzey – Ruse, XXVIII, 276 – 305].
- Герасимов 1943:** Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1940 г. – Известия на Българския Археологически Институт XIV, 282 – 285. [Gerasimov 1943: T. Gerasimov. Kolektivni nahodki na moneti prez 1940 g. – Izvestiya na Balgarskiya Arheologicheski Institut XIV, 282 – 285].
- Драганов 2001:** Д. Драганов. Монетите на Македонските царе. Част II: от Филип III Аридей до Персей. Ямбол. [Draganov 2001: D. Draganov. Monetite na Makedonskite tsare. Chast II: ot Filip III Aridey do Persey. Yambol].
- Жекова, Върбанов 2024:** Ж. Жекова, В. Върбанов. Находка от монети, имитации на Филип III Аридей от с. Висока поляна, Шуменско. – Известия на бургаския музей. В памет на проф. дин. Иван Карайотов, том IX, 95 – 104. [Zhekova, Varbanov 2024: Zh. Zhekova, V. Varbanov. Nahodka ot moneti, imitatsii na Filip III Aridey ot s. Visoka polyana, Shumensko. – Izvestiya na burgaskiya muzey. V pamet na prof. din. Ivan Karayotov, tom IX, 95-104].
- Прокопов 2019:** И. Прокопов. Екзотични монети или непроучен извор за историята на Тракия през III – I в. пр. Хр. – В: ANTIXAPIΣMATOΣ EΠIΣΦPAGIΣIΣ: Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. д.и.н. Иван Йорданов (in honorem 6), Шумен, 410 – 419. [Prokopov 2019: I. Prokopov. Ekzotichni moneti ili neprouchen izvor za istoriyata na Trakiya prez III – I v. pr. Hr. – V: ANTIXAPIΣMATOΣ EΠIΣΦPAGIΣIΣ: Yubileen sbornik v chest na 70-godishninata na prof. d.i.n. Ivan Yordanov (in honorem 6), Shumen, 410 – 419].
- Прокопов 2021:** И. Прокопов. Монетни имитации в Тракия (анализ на монетните съкровища от периода III – I в. пр. Хр.). – В: P. Delev, D. Boteva-Boyanova, L. Grozdanova (eds.) Back to the Sources. In Memory of the Editors of “Sources for the Ancient History and Geography of Thrace and Macedonia” on the Occasion of the 70th anniversary from the publication of the second extended version in 1949. Part 2. Archaeology and Numismatics. Sofia, Sofia University, 207 – 230. [Prokopov 2021: I. Prokopov. Monetni imitatsii v Trakiya (analiz na monetnite sakrovishta ot perioda III – I v. pr. Hr.). – V: P. Delev, D. Boteva-Boyanova, L. Grozdanova (eds.) Back to the Sources. In Memory of the Editors of “Sources for the Ancient History and Geography of Thrace and Macedonia” on the Occasion of the 70th anniversary from the publication of the second extended version in 1949. Part 2. Archaeology and Numismatics. Sofia, Sofia University, 207 – 230].
- Сергеев 2012:** А. Сергеев. Монеты варварского чекана на территории от Балкан до Средней Азии. Москва. [A. Sergeev 2012: A. Sergeev. Monetay varvarskogo chekana na teritorii ot Balkan do Sredney Azii. Moskva].

- Стефанов 1956:** С. Стефанов. Старините по долния басейн на Янтра. Материали за археологическата карта на България (VIII). София. Stefanov 1956: S. Stefanov. Starinite po dolniya baseyn na Yantra. Materiali za arheologicheskata karta na Bulgariya (VIII). Sofiya.
- Топалов 2001:** С. Топалов. Приноси към проучването монетосеченето и историята в земите на Източна Тракия от края на IV в. пр. н. е. до края на III в. пр. н. е. София. [Topalov 2001: S. Topalov. Prinosi kam prouchvaneto monetosecheneto i istoriyata v zemite na Iztochna Trakiya ot kraya na IV v. pr. n. e. do kraya na III v. pr. n. e. Sofiya].
- Топалов, Върбанов 2025:** С. Топалов, В. Върбанов. За една находка с имитации на сребърни монети от Александров тип. В: *Bulgarian Numismatic Journal*, vol.3/1, 33 – 41. [Topalov, Varbanov 2025: S. Topalov, V. Varbanov. Za edna nahodka s imitatsii na srebarni moneti ot Aleksandrov tip. V: *Bulgarian Numismatic Journal*, vol.3/1, 33 – 41].
- Христов, Прокопов 2021:** И. Христов, И. Прокопов. Колективна находка от елинистически и келтски тетрадрахми от с. Терзийско, Троянско. – Известия на националния исторически музей. София. Том XXXIII, 411 – 435. [Hristov, Prokopov 2021: I. Hristov, I. Prokopov. Kolektivna nahodka ot elinisticheski i keltski tetradrahmi ot s. Terziysko, Troyansko. – Izvestiya na natsionalniya istoricheski muzey. Sofiya. Tom XXXIII, 411 – 435].
- Ardevan, Rotar 2002:** R. Ardevan, M. Rotar. Tezaurul monetar de la Gostila (sec. III a. Chr.). - *Cercetări Numismatice VIII*, 29 – 38.
- Bilić 2024:** T. Bilić. Late Iron-age coins at the museum in Zagreb. A study of “celtic” coinage from Southern Pannonia. Zagreb.
- Dembski 1998:** G. Dembski, Münzen der Kelten. Wien.
- Doychinova et all 2019:** M. Doychinova, S. Filipova, N. Hadzhieva. Thracian, Macedonian, Greek and Roman republican, imperial and provincial coins from 6th BC to 5th century AD. = *CCCHBulg*, vol. IX. Numismatic collection of the regional history museum of Sofia (ancient Serdica).
- Göbl 1973:** R. Göbl, Ostkeltischer Typen-Atlas, Braunschweig 1973.
- Kostial 1997:** M. Kostial. Kelten im Osten. Gold und Silber der Kelten in Mittel-und Osteuropa. Sammlung Lanz, Munich.
- Lukanc 1996:** I. Lukanc. Les imitations des monnaies d'Alexandre le Grand et de Thasos. Wetteren 1996.
- Minkova et all 2019:** M. Minkova, J. Tzvetkova, I. Prokopov. Thracian, Macedonian, Greek and Roman republican coins from 6th to 1st century BC. = *CCCHBulg*, vol. VIII. Numismatic collection of the Regional museum of History Stara Zagora (ancient Augusta Traiana).
- Pink 1939:** K. Pink. Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. Wien.
- Popović 1987:** P. Popović. Le monnayage des Scoridisques. Beograd/Novi Sad.
- Preda 1973:** C. Preda. Monedele Geto-Dacilor. Biblioteca de arheologie XIX. Academiei Republicii Socialiste România, București.
- Preda, Țanțăreanu 2002:** C. Preda, E. Țanțăreanu. Tezaurul monetary cu emisiuni getice și grecești descoperit la Videle (jud. Teleorman). – *Buletinul Societății Numismatice Române*, XC-XCI, 1996 – 1997, 9 – 21.
- Prokopov et all 2007:** I. Prokopov, R. Gushterakliev, G. Dzanev. Numismatic collection of the Historical Museum Lovech (anc. Melta) and Numismatic collection of the Historical Museum Razgrad (anc. Abritus) Sofia = *CCCHBulg*, Volume I.
- Varbanov 2025:** V. Varbanov. Coin hoard of imitations of Phillip III Arrhidaeus from village of Kapitan Dimitrovo, Dobrich district, Bulgaria. – *Ziva antika XI, The Unclassical Balkans. Ancient Societies and Cultures of the Balkan Peninsula beside the Graeco-Roman World*, 603-617.

IMITATIONS OF SILVER COINS OF PHILIP III ARRHIDAEUS
FROM THE NAIM – BAS FUND

Varbin VARBANOV

SUMMARY

The collection of the National Archaeological Institute with Museum at the Bulgarian Academy of Sciences (NAIM – BAS) in Sofia houses 24 coins imitating the silver issues of Philip III Arrhidaeus. Thirteen of them are imitations of tetradrachms, while the remaining ones are imitations of drachms.

Tetradrachms

Imitations of the tetradrachms of Philip III Arrhidaeus are found primarily north of the Balkan Mountains, mainly as part of hoards discovered by chance. Based on the images on their obverse and reverse, they can be divided into three groups: the first group includes coins with well-preserved images on both sides; the second group features a better-preserved obverse and a worn reverse (though still close to the image of the original coins); and the third group is characterized by a worn obverse – often appearing as an oval bulge – and a highly schematic reverse. There are also coins whose obverse corresponds to the second group and the reverse to the third.

The first group is the closest to the original tetradrachms of Philip III Arrhidaeus. In the fund of NAIM – BAS, only one coin belongs to this group (**plate I, 1**). This coin is also the closest in weight (16.76 g) to the Attic standard for tetradrachms – 17.20 g. The remaining eleven imitations of tetradrachms have weights ranging from 13.57 to 15.93 g (average 15.06 g) and diametres from 25.4 to 29.6 mm.

The second group of tetradrachms can be divided into several subgroups. In the fund of NAIM – BAS, only one of the coins can be attributed to the final subgroup of this group (**Plate I, 5**). Six of the imitations presented here belong to the third group (**plate I, 6 – 10; plate II, 11 – 12**).

Three coins fall into the “hybrid” group, whose obverses show a clearly visible head of Heracles, while their reverses depict Zeus schematically (**plate I, 2 – 4**).

Drachms

The group of drachm imitations from the NAIM – BAS fund is quite heterogeneous, with varying degrees of image degradation, sizes ranging from 16.9 to 20.8 mm, and weights from 2.21 to 3.83 g (average 3.13 g).

Based on the images on the obverse and reverse, they can be divided into four groups. The obverse depicts the head of Heracles with or without the lion's skin, while the reverse shows Zeus Aetophoros. Eight of the drachms have a monogram of a temple or altar beneath the eagle on Zeus's right hand (**plate II, 13 – 20**), and two feature a monogram of two opposing triangles (**plate II, 21 – 22**). Four of the coins can be assigned to the first group – they have obverse and reverse images close to the originals. Behind the throne, there is an imitation of the inscription ΦΙΛΙΠΠΟΥ, with even and symmetrical letters (**plate II, 13 – 16**). Another four coins are similar to the first, but their images are much more schematic, especially on the reverse – Zeus is shown as a disproportionate body leaning forward or backward, without details. The letter imitations are far from the originals (**plate II, 17 – 21**). On one specimen, Heracles is depicted without a lion's skin, but with curly hair (**plate II, 22**). This one can be classified as the third group. The last drachm has somewhat different characteristics – it has a flat core and belongs to the fourth group (**plate II, 23**).

The last coin is of a hybrid type – the obverse is an imitation of a tetradrachm of Philip II, while the reverse imitates the coins of Alexander III (**plate II, 24**).

DISCUSSION

Except for the hybrid coin, the remaining tetradrachms from the fund of NAIM – BAS are imitations of the coins of Philip III Arrhidaeus. As mentioned above, this type of coins is mainly found as part of coin hoards. Their concentration is in the Ruse and Veliko Tarnovo regions, but they are also found south of the Balkans, as well as north of the Danube.

In several museums in Bulgaria, individual tetradrachms, imitations of Philip III Arrhidaeus coins, are also found, almost always without a description of provenance and context. Similar tetradrachms are preserved in the collections of the museums in Varna, Razgrad, Ruse, Popovo, Svishtov, Veliko Tarnovo, Sevlievo, Lovech, Teteven, Plevna, Panagyurishte, Strelcha and Stara Zagora. Most likely, these coins are parts of dispersed coin hoards. This is also the case with six of the specimens presented here (cat. no. 5 – 10), probably originating from three or two coin hoards.

The dating of the tetradrachms has not been precisely established. The earliest coins belong to the first group, which are found alongside original issues dating to the mid-3rd century BC. The most widespread in modern northern Bulgarian lands are the coins of the third group.

Since imitation tetradrachms of Philip III Arrhidaeus have not been discovered in secure archaeological contexts, their most important chronological marker remains their presence in mixed coin hoards alongside other types of silver coins. To date, eight such hoards are known – from Tvarditsa, Sliven region; two from Ruse; the villages of Belyanovo and Pirgovo in the Ruse region; Opaka, Targovishte region; and Urseiu, Dâmbovița County, Romania.

In the first case – the hoard from Tvarditsa – 45 coins from the second and third groups are mixed with one original Alexander tetradrachm, two imitations of Alexander III tetradrachms, one issue from Kabyle, and one coin, according to the publication, of Ptolemy I Soter. Unfortunately, 34 of these coins have been stolen.

In another case, the hoard from Opaka, Targovishte region, the imitations of Philip III Arrhidaeus tetradrachms are mixed with tetradrachms from Mesembria's second period, dated to 180 – 120 BC.

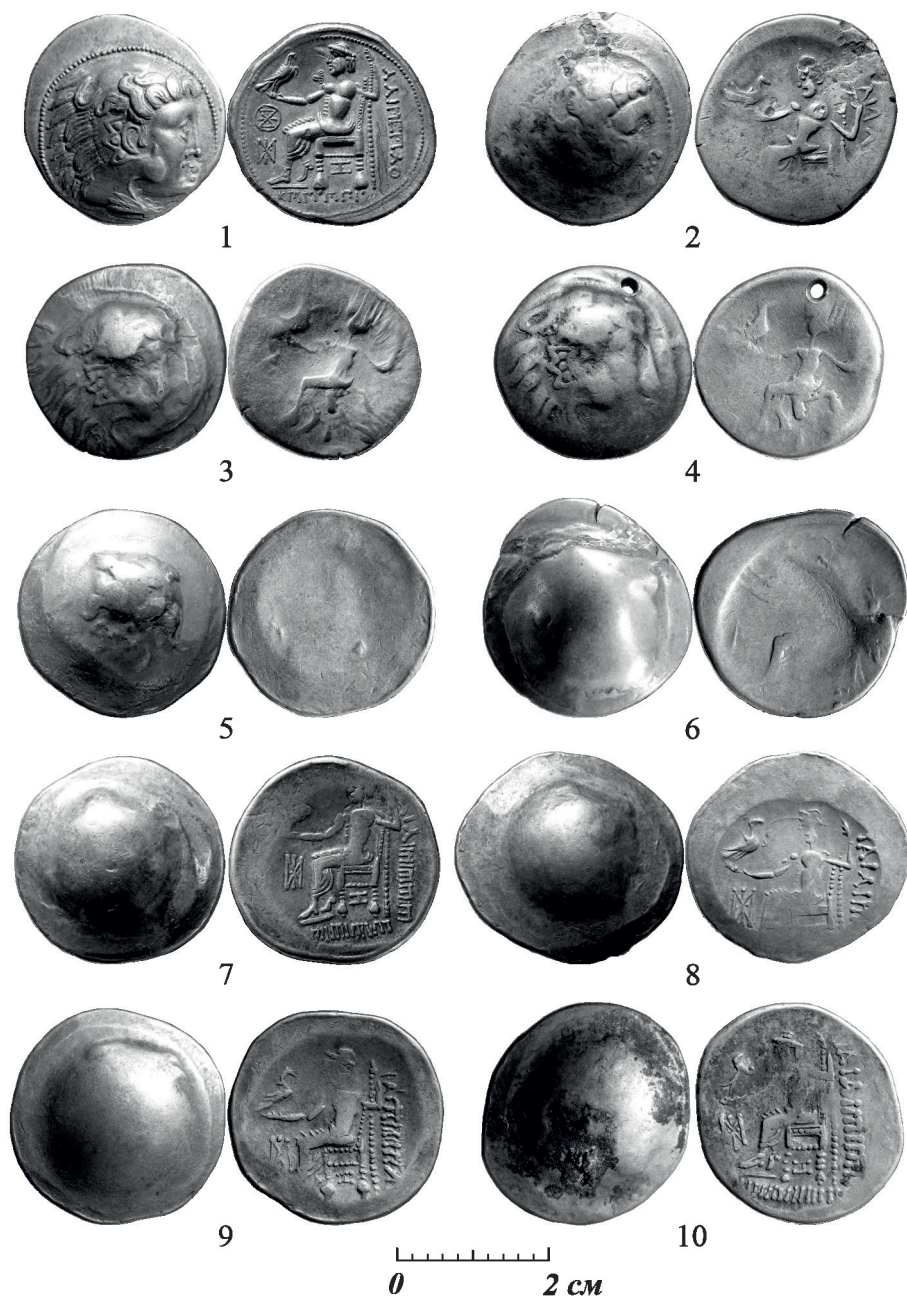
In all other cases, the discussed imitations are found in mixed hoards with other imitations – drachms (also imitations of coins of Philip III Arrhidaeus), as well as with imitations coins of Philip II, specifically the Aninoasa-Dobrescu (Kinnlos), Adâncata-Manastirea, and Vârteju-Bucharest (Sattelkoppferd) types. The dating of the latter generally falls in the second half of the 2nd century BC to the early decades of the 1st century BC.

The summary of the available data allows us to propose a dating of the second and third groups of the imitations of the tetradrachms of Philip III Arrhidaeus to the 2nd century BC, within two to three decades before and after its midpoint.

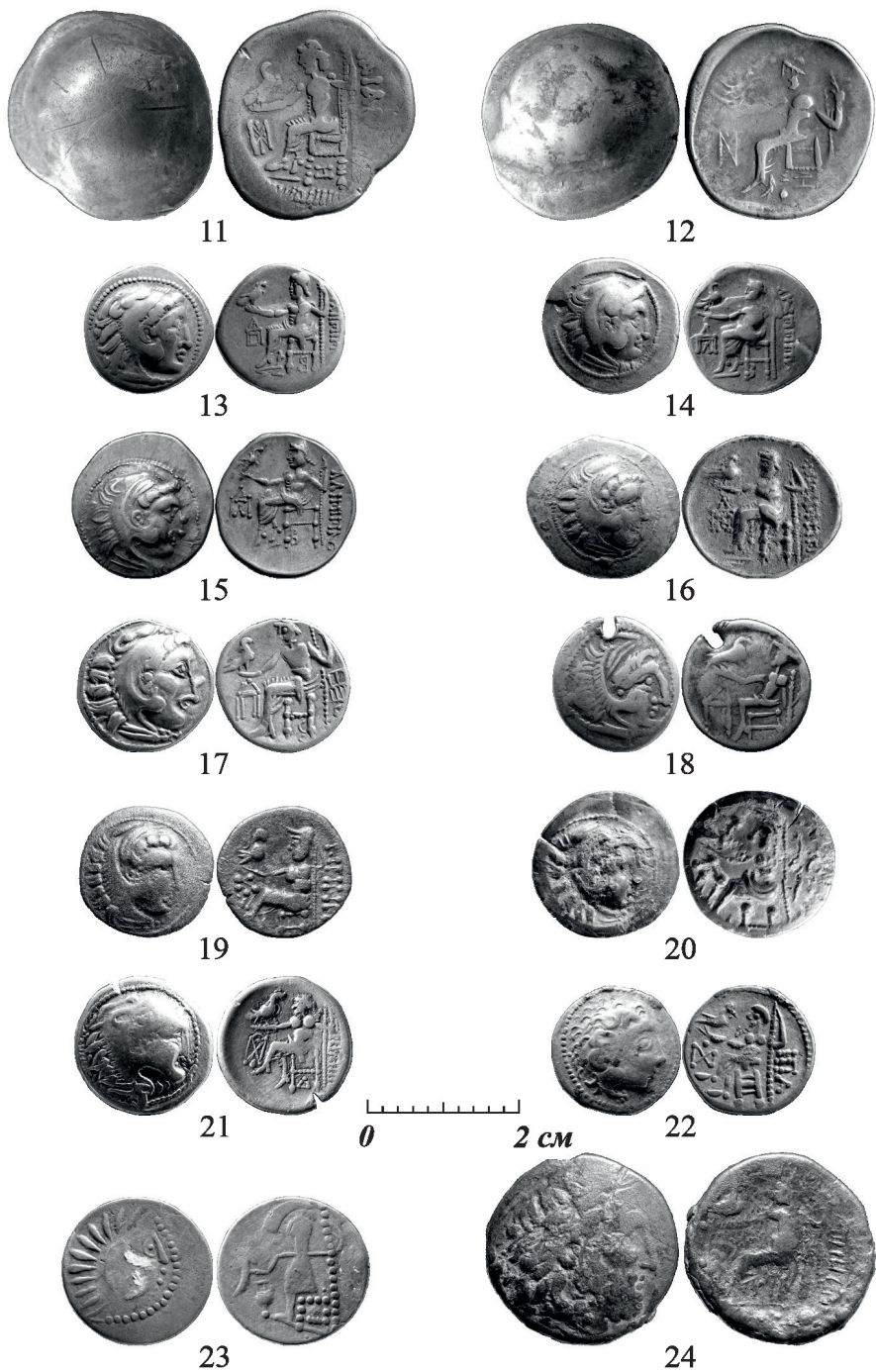
Dating the imitation drachms of Philip III Arrhidaeus is more complicated. It is generally placed within the 3rd to 2nd centuries BC, with those closer to the originals being earlier and the more schematic ones being later. Four of the coins presented here belong to the earlier group (Plate II, 13 – 16), while another four are dated to the 2nd century BC (Plate II, 17 – 21). The distribution area of these imitations covers the entire territory of present-day Bulgaria.

It has recently been suggested that some of the drachm imitations were also issued in the 1st century BC. Two of the drachms preserved in the NAIM – BAS collection can be attributed to this later period (Plate II, 22 – 23). The distribution of the former is mainly north of the Balkans (and north of the Danube, in present-day Southern Romania), while the latter is found mainly in Southern Bulgaria, with a concentration in the Stara Zagora region.

Unlike the tetradrachms imitating the type of Philip III Arrhidaeus, drachms from all groups have been found during archaeological excavations. The data from their contexts support the conclusions drawn from the coin hoards.

Табло I
Plate I

Табло II
Plate II

THE FATE OF THE ARCHAEOLOGICAL ARTIFACTS FROM UNDERWATER RESEARCH IN ROMANIA IN THE THIRD QUARTER OF THE 20TH CENTURY: A POSSIBLE COIN HOARD FROM CALLATIS AND ITS HISTORICAL SIGNIFICANCE

Gabriel Mircea TALMAȚHI

Doctoral School of Humanities, "Ovidius" University Constanța, 58 Ion Voda Street, Constanta, 900525, Romania; gtalmatchi@yahoo.com

ABSTRACT

During underwater research conducted in the 1960s and 1970s at Callatis and later at Tomis, several archaeological artifacts were discovered, including amphorae, anchors, and shipwreck remains. These objects were soon added to public collections in Constanța and Bucharest. However, some smaller objects, such as coins, remained in the private collection of one of the divers – engineer Vasile Cosma – who also participated in many independent dives. In fact, these coins and other small finds were never documented in official publications or added to state collections. Nevertheless, they did exist and, according to their last known owner, were sold to other collectors in the late 1970s, before Cosma emigrated to the United States of America. The hoard came to our attention by chance in the 1990s, when another local collector (the last known owner, after having gone through at least two other local collections) attempted to sell the coins to the National History and Archaeology Museum in Constanța. This article presents all available information concerning two related sets of coins: the original hoard of 15 Histrian coins, which included drachmas from the fourth series, and a group of 15 counterfeit Histrian drachmas that replaced the originals until the mid-1990s. The original initial hoard is significant for at least two reasons. First, it is the only known hoard of this kind – composed entirely of Histrian coins – found in a Greek city of Ionian origin within the territory controlled by Callatis, a Doric Greek centre. Second, it represents, maybe, the sole piece of archaeological and numismatic evidence related to the conflict for control of the Tomis *emporium*, which took place around 250 BC. We know that the original coin hoard contained silver coins specific only to the fourth series, minted in Histria. The conflict involved two opposing coalitions, composed of

Greek centres such as Histria, Callatis, Apollonia Pontica, Heraclea Pontica, and Byzantion, as well as the Egyptian and Seleucid kingdoms.

Keywords: Callatis, Histria, coins, hoard, forgeries, war, underwater research, around 250 BC

INTRODUCTION

Updating and expanding the information, as well as organizing and interpreting the materials related to pre-Roman coin finds from Callatis and Tomis, remains our constant goal. It is one of our oldest concerns, though not yet comprehensively addressed due to limited publishing opportunities. This coin find is the result of underwater surveys conducted in the 1960s and 1970s at Callatis and Tomis, during the early days of underwater archaeology in Romania. These efforts were led by individuals with different backgrounds: Constantin Scarlat, a naval officer and head of the underwater research department at the Romanian Navy Museum in Constanța (also considered the founder of Romanian underwater archaeology), and Vasile Cosma, a civilian engineer from the “Alexandru Sahia” film studio in Bucharest. Both participated in dives in archaeologically significant areas and made discoveries of ancient remains of particular importance. The initial objective of the project was to carry out topographic and geographical research of the underwater terrain along the Romanian coastline.

RESULTS OF AQUATIC RESEARCH NEARBY CALLATIS

During these underwater research expeditions, amphorae, tiles, architectural fragments, wrecks of ancient ships (one of which was carrying a cargo of marble blocks), various land structures (stone and brick buildings), remains of ancient brick walls (likely foundations of dwellings) were discovered. One particularly noteworthy observation was that the archaeological materials and shipwrecks were not covered by sand, but only slightly submerged. During the same period, in the context of the aforementioned activities, steps were taken to establish a section for underwater archaeology at the Navy Museum in Mangalia. At the same time, in 1967, a brief underwater intervention was carried out by the Archaeology Museum in Constanța, during which two anchors – one made of lead and one made of iron – were discovered (Scorpan 1970, 639)¹. Later, in 1974, the Romanian Navy Museum conducted new underwater research in the area of the hydrotechnical constructions in

¹ “In the summer of 1967, the Archaeological Museum in Constanța conducted a modest survey in the presumed area of the ancient port of Callatis, located between the end of the breakwater with the lighthouse (the current civilian port) and the diversion canal south of Mangalia, 100-200 m offshore”.

the new port basin at Mangalia. During this investigation, the underwater breakwaters and the final configuration of the port of Callatis were identified (Moşneagu 2006, 125 – 143). However, from that moment on, the underwater area – with its many archaeological remains – was irreparably damaged by the dredging works necessary to create the conditions for specific modern port activities (Alexandru, Constantin, Ionescu 2012, 441 – 442).

In conclusion, the scientific activity coordinated by Constantin Scarlat played a significant role in saving objects of archaeological heritage interest, as the areas he researched were subsequently irreparably affected – on one hand by the expansion of the modern port of Constanța, and on the other hand by the location of the new port and shipyard over a large part of the ancient port of Callatis (Scarlat 1973, 529 – 540; Scarlat 1976, 55 – 64; Moşneagu 2006, 127; Paraschiv-Talmațchi, Custurea 2016, 243). As a result of the enthusiasm shown for underwater archaeological research, in just one year, the underwater research section was reestablished at the Constanța Museum of Archaeology on August 28, 1969. Its brief activity was focused on prospecting an area with underwater remains near the Constanța Casino (Paraschiv-Talmațchi, Custurea 2016, 244). Constantin Scarlat's work was diverse and remarkable. In his free time, and without involving the Constanța Naval Museum, he trained a generation of autonomous divers and divers affiliated with institutions interested in underwater research (Moşneagu 2007, 103; Velcescu 2018, 194).

After nearly 30 years, between 1994 and 1998, the “Callatis” Archaeological Museum in Mangalia, in collaboration with the “Metamauco” Cooperative in Padua, conducted underwater examinations in the area of the fortress and port of Callatis (Stanecka 2013, 327). On this occasion, new pottery and architectural fragments were discovered. Later, in 2007, the “Callatis” Archaeological Museum in Mangalia carried out new underwater archaeological research in the area of the walls of the Callatis fortress and in the area of the ancient port. This research was the result of a collaboration agreement with the “Octopus” Maritime Archaeological Research Association in Budapest and the “Carpatica” Diving Center in Bucharest (Stanecka 2013, 327). The stated objectives of this intervention were: *“Instrumental examination of the ruins of the Callatis Fortress, a Greco-Roman settlement submerged in the Black Sea, accurate determination and location of these ruins, determination of the extent of the ruins and examination of their condition”* (Ionescu, Colesniuc, Pâslaru 2011)².

Most of the archaeological material discovered in the aforementioned underwater contexts was deposited in museums in Mangalia and

² The information was kindly provided by Dr. Sorin Marcel Colesniuc of the National History and Archaeology Museum in Constanța, to whom we extend our sincere thanks.

Constanța, while the smaller objects like coins, were kept in private collections. Unfortunately, like other small archaeological finds, the coins discovered during underwater research in Constanța and Mangalia have never been mentioned or published. Unfortunately, a widespread custom existed among intellectuals in Constanța and Mangalia in the 1960s and 1970s: collecting ancient artifacts resulting from archaeological research, whether terrestrial or underwater. As a result, many of these artifacts ended up as gifts in the hands of individuals, rather than being preserved in the collections of authorized institutions (Chera 1999, 7 – 8)³.

The second person actively involved in the underwater research was Vasile Cosma. Beginning in 1966, during his summer holidays in Mangalia and Constanța, he had the opportunity to join the diving group led by Constantin Scarlat. Later, after learning new diving techniques and under the pretext of continuing his work on behalf of the “Alexandru Sahia” film studios, Vasile Cosma conducted independent dives in the Black Sea, collecting various ancient objects from the seabed (Cosma 1973b, 51 – 58). Most of these finds became the core of his personal collection, kept at his home (Moșneagu 2006, 126). It is very likely that the coins discovered on these occasions, along with other small objects, which were intended directly for personal collections, were at some point sold to a private buyer (Cosma 1973a, 32, note 9; Moșneagu 2006, 129-130)⁴. It is interesting to note that during this specific historical period in socialist Romania, Vasile Cosma was able to build his private collection of various heritage objects collected from the bottom of the Black Sea without encountering any issues with the authorities. This was possible because Law No. 63 of 1974 stated that heritage remains belonged to the state, but only if they were found on land. Since these artifacts originated from the marine environment, they fell outside the law’s jurisdiction (Moșneagu 2006, 128). In conclusion, although it was illegal in Romania to own or sell historical and archaeological heritage objects, this restriction applied only to terrestrial finds.

Vasile Cosma was also interested in improving the technical processes used to excavate and remove natural deposits from archaeological objects found on the seabed of the Black Sea, without disturbing the water in the work area, in order to safely bring them to the surface. We believe that he enhanced these methods in order to improve the results of his under-

³ The late archaeologist Constantin Chera stated that “various personalities of the Constanța intelligentsia managed to preserve for posterity a relatively large number of monuments from the fortress’ burial grounds”. See, for example, the situation of the accidental archaeological discoveries from the necropolises of Callatis and Tomis.

⁴ Most likely, those coins, as well as other small archaeological objects, with the possible exception of small accumulations of coins regarded as hoards, were found scattered, carried in different directions by underwater currents, and not discovered *in situ*. According to a 1975 circular for the preservation of all national heritage remains, these artifacts never appeared on the list of objects discovered on the bottom of the Black Sea.

water research led in areas with archaeological potential, particularly in the recovery of small and very small objects. In this context, he developed technical drawings and the operating principles for a compressed air lift system⁵.

In the 1970s, beyond the general enthusiasm, there were also archaeologists from the scientific archaeological world in Constanța who identified the problems that had arisen, both official and unofficial, and pointed them out in a very elegant manner. Thus, they requested that underwater research be transformed into systematic research, that modern working methods be used by delimiting the researched area, that clear legal provisions be established regarding the right to underwater research and the ownership regime of the discovered objects, including that everything collected from the seabed be recorded in institutional inventories and not in personal collections (Scorpan 1970, 639; Irimia 1970, 17 – 21)⁶.

Most of Vasile Cosma's private collection was sold (in 1976 and 2009) to the National History Museum of Romania. It consisted mainly of amphorae, more precisely twelve specimens, anchors, and other larger objects from Mangalia, resulted from dives conducted in 1967 and 1970. Some other objects were discovered in the port area of Constanța in 1973 (Velcescu 2018, 200). Another part of his collection ended up at the Romanian Navy Museum in Constanța (Velcescu 2018, 199 – 200). It is also worth to note that, as it later came to light, some of the archaeological artifacts published by Vasile Cosma were irretrievably lost from his personal collection (Munteanu, Croitoru 2018, 212, note 7) or sold.

In addition to the previously mentioned submerged discoveries at Callatis, other finds have been made more recently, coming both from shipwrecks discovered in the port area and from other underwater research, as well as *passim* finds and objects coming from archaeological excavations in the area of ancient Callatis. These include integral and intact vessels, as well as fragments of Greek amphorae, some of which are in the custody of the "Callatis" Archaeological Museum. These vessels are dated between the second quarter of the 5th century BC and the middle of the 3rd century BC and were produced in Mende, Chios (new type), Peparethos, Cnidos, Thasos, Sinope, Chersonese, etc. (Mateevici, Ionescu 2018, 57).

COIN FINDS FROM MANGALIA (CALLATIS)

A relatively small number of the discovered coins were examined by us in 1994 and early 1995, in an attempt to salvage any useful information regarding the presence and circulation of coins in Callatis during

⁵ <https://adevarul.ro/stiri-locale/slatina/jacques-cousteau-al-romaniei-vasile-cosma-1604975.html> (the link was active by 15.09. 2025).

⁶ [Most attempts (underwater research – our note) belong to passionate but amateur individuals, so even if they have yielded some results, these have not been scientifically recorded.]

the pre-Roman and Roman periods. Among these coins, discovered approximately 60 years ago at the bottom of the sea, we note fifteen silver coins issued by the colony of Histria (dated to the 4th – 3rd century BC), which appear to have belonged either to a diver from Scarlat's team (which at one point included 17 members – see Moșneagu 2006, 126), or rather from the Vasile Cosma collection. These coins were discovered on an area of approximately 3.5 m². The coins were sold long before 1990, as part of a coin exchange or rather through direct sales between collectors⁷. In the early 1990s, 15 Histrian silver coins, “part of the IV series”, ended up in a last local private collection⁸, which no longer exists today. It is also known that after 1979, Vasile Cosma emigrated to the USA, where he remained until the end of his life, in New York (Moșneagu 2006, 126; Velcescu 2018, 195).

Based on what has been published so far, it is known that underwater research in Mangalia has uncovered a series of archaeological objects dated from the 5th to 1st centuries BC (1966) (Moșneagu 2006, 125). These include iron and lead anchors from large merchant or warships and dated from the 3rd to the 1st centuries BC (discovered in 1967 or 1973) (Scorpan 1970, 639, 643; Moșneagu 2006, 126). Additionally, ancient shipwrecks have been identified, one of which is definitely dated to the 4th – 3rd century based on similar amphorae discovered *in situ* in 1966 (Moșneagu 2006, 127), bearing “prominent burn marks” (Moșneagu 2006, 127). Another Greek amphora was discovered in 1974 (Moșneagu 2006, 129).

The discovery of coin hoards in the coastal marine environment of Romania's present day littoral zone is not unprecedented. Three other such hoards are known to date. Between 1969 and 1970, during the dredging of the port of Mangalia, seventeen bronze coins from Callatis and Tomis were discovered and added to the numismatic collection of the Bucharest Institute of Archaeology (Dima 2005, 37 – 38). In 1975, a coin hoard was discovered during the dredging of the Constanța port basin, most of which was dispersed among the discoverers, while eighteen pieces entered the numismatic collection of the Museum of National History and Archaeology in Constanța. All the coins were fused together in the form of a metal block, which, according to the person who published the hoard, originated from a coin deposit aboard a ship that sank at some point in antiquity (late 3rd – early 4th century AD). The coins (*follis*) were issued for Diocletianus, Maximianus Herculus, Constantinus I and Galerius in the workshops of Thessalonica, Heraclea and Antioch and represented

⁷ The information was obtained from the private owner in the mid-1990s, when the coin hoard was offered for sale to the Museum of National History and Archaeology in Constanța.

⁸ The „new coins from the hoard” were offered for sale to the National History and Archaeology Museum in Constanța in 1994 or 1995. However, at that time the museum did not have funds in its budget specifically allocated for the purchase of archaeological and monetary artifacts.

unsuccessful attempts at imitations that were cast in moulds (Ocheșeanu 1984, 131 – 134; Dima, Talmațchi 2007, 155 – 160).

In 1976, a diver discovered the hoard in Mangalia harbour, in an area flooded or eroded by seawater, near the small breakwater, at a depth of 4 metres, over an area of 10 m². The hoard included 43 Roman imperial denarii dating from the 1st to 3rd centuries AD. The last coins were minted for Gordianus III (Vertan 1980, 330 – 340).

Another hoard appeared in an unspecified context, on the territory of the Mangalia shipyard, between the years 1985-1989 (1987?). From this hoard, 13 Roman Republican denarii were recovered. Chronologically, it falls between the years 133 and 42 BC (Vertan, Georgescu, Ocheșeanu 1990, 221 – 224).

Finally, in 2000 – 2001, approximately 200 medieval coins were discovered at a depth of 2 – 3 m in the Black Sea, about 200 m north of the “Capului Turcului” point, in Eforie Sud. Some of these coins were brought to Bucharest, while 25 gold and silver pieces (including sequins, reales, Polish ort coins, testoni, florins, lion-thalers) entered the numismatic collection of the Museum of National History and Archaeology in Constanța. The hoard dates back to either the first half of the 17th century AD or no later than the sixth decade of the same century (Custurea, Dima, Talmațchi, Velter 2007, 121-135). Later, in 2005, another coin hoard was discovered in Eforie Sud, consisting of 124 silver coins (lion-thalers, écus, florins, reales, etc.) originating from a ship. This hoard dates back to the middle of the 17th century, specifically the middle of the seventh decade of the century (Custurea, Dima, Talmațchi, Velter 2007, 137-198).

So, what was known is that at the beginning of the 90s of the 20th century, under the conditions of underwater archaeological research, a small hoard was discovered, consisting of 15 Histrian drachmas, which were part of the IVth coin series⁹. This was the information about a hoard composed of original Histrian silver pieces. This is very important, considering the uniqueness of such a discovery at Callatis. According to a monetary repertoire compiled in 2004, only a few isolated Histrian coins are known from Callatis – namely, one didrachm (Canarache 1968, 136; Poenaru Bordea 2004, 45, no. 4), one drachma and two bronze coins of the Apollo type (Poenaru Bordea 2004, 49, no. 21). Being silver pieces specific to the series or group IV from Histria, according to the most recent contributions in this regard, the coin hoard could be dated between 313 and 256/255 BC (Dima 2014, 24 – 26).

However, during our analysis of this coin hoard, we encountered several research challenges that gave us a new perspective on the coins we had

⁹ The information was obtained from the private owner in the mid-1990s, when the coin hoard was offered for sale to the Museum of National History and Archaeology in Constanța.

examined in the 1990s. Drawing upon over three decades of experience in the scientific study of Histrian coinage from the pre-Roman period and in the identification of counterfeit specimens, we have concluded that the silver coins presented in the 1990s at the Museum of National History and Archaeology in Constanța were in fact forgeries. These forgeries were executed with considerable skill, exhibiting well-defined die links. It is plausible that they were manufactured abroad and subsequently imported into Romania through various channels, possibly in the aftermath of the fall of the communist regime. The available evidence suggests that the original coins from the hoard were likely replaced by these counterfeit pieces through exchanges or transactions among private collectors¹⁰.

CATALOGUE OF THE HISTRIAN SILVER HOARD CONSISTING OF COUNTERFEIT COINS FROM THE EARLY 1990S

1. AR (drachma); 7 h; 5.83 g; 18 x 17.5 mm (**Plate I.1**).

Obverse: Two facing heads of Apollo side by side, the left one is inverted.

Revers: Eagle on dolphin, both standing left; between the tails of the eagle and the dolphin H; legend: ΙΣΤΡΙΑ.

Good state of preservation.

<https://www.forumancientcoins.com/fakes/displayimage.php?pid=16101>; see the original (?) at Stancomb 2000, pl. VII, no. 141, 4th century BC.

2. AR (drachma); 5 h; 5.88 g; 18 x 17.5 mm; (**Plate I.2**).

Obverse: Two facing heads of Apollo side by side, the left one is inverted.

Reverse: Eagle on dolphin, both standing left; in the right field, between the eagle's plumage and tail Θ; legend: ΙΣΤΡΙΑ; (the letters are with globules).

Relatively good state of preservation.

https://groups.io/g/CFDL/topic/the_vergina_fake_istros/36749923, the Vergina hoard appeared on the antiquities market in 2008; see the original at Pick 1898, 164, no. 434.

3. AR (drachma); 12 h; 5.78 g; 17 x 16.6 mm (**Plate I.3**).

Obverse: Two facing heads of Apollo side by side, the left one is inverted.

Revers: Eagle on dolphin, both standing left; between the heads of the eagle and the dolphin a globule; between the tails of the eagle and the dolphin a prominent point; below the dolphin X and P in monogram; legend: ΙΣΤΡΙΑ (the ends of the letters are with globules).

Good state of preservation.

<https://www.forumancientcoins.com/fakes/displayimage.php?pid=11062>; <https://www.forumancientcoins.com/fakes/displayimage.php?pid=16110>.

4. AR (drachma); 12 h; 5.83 g; 17 x 16.3 mm (**Plate I.4**).

Obverse: Two facing heads of Apollo side by side, the left one is inverted.

¹⁰ We never had access to the silver drachmas from the original hoard. The counterfeit Histrian silver coins in the catalogue were examined and recorded with all their technical data, and photographed at the time of their presentation for acquisition. Subsequently, we were never able to see them again. Their last owner, who also provided various information about the source of the discovery and sold the Histrian silver pieces to the museum in Constanța (which we later identified as fakes), died around 2005-2007.

Revers: Eagle on dolphin, both standing left; between the heads of the eagle and the dolphin a globule; between the tails of the eagle and the dolphin a prominent point; below the dolphin X and P in monogram; legend: ΙΣΤΡΠΗ (the letters are with globules).

Good state of preservation.

<https://www.forumancientcoins.com/fakes/displayimage.php?pid=11062>; <https://www.forumancientcoins.com/fakes/displayimage.php?pid=16110>.

5. AR (drachma); 2 h; 5.69g; 17.5 x 16.5 mm (**Plate I.5**).

Obverse: Two facing heads of Apollo side by side, the left one is inverted.

Revers: Eagle on dolphin, both standing left; between the tails of the eagle and the dolphin Γ; legend: (Ι)ΣΤΡΠΗ.

Good state of preservation.

https://www.forumancientcoins.com/fakes/displayimage.php?album=search&cat=0&pid=7369#top_display_media; see the original at Pick 1898, 163, no. 427.

6. AR (drachma); 12h; 5.36 g; 16.3 x 15.8 mm (**Plate I.6**).

Obverse: Two facing heads of Apollo side by side, the left one is inverted.

Revers: Eagle on dolphin, both standing left; beneath the dolphin Δ; legend: ΙΣΤΡΠΗ.

Relatively good state of preservation.

<https://www.forumancientcoins.com/fakes/displayimage.php?pid=21368>; https://www.forumancientcoins.com/fakes/displayimage.php?album=search&cat=0&pid=6564#top_display_media; Prokopov 2007, 13, no. 11; see the original at Pick 1898, 162, no. 420.

7. AR (drachma); 12 h; 5.58 g; 16.5 x 15.7 mm (**Plate I.7**).

Obverse: Two facing heads of Apollo side by side, the left one is inverted.

Revers: Eagle on dolphin, both standing left; beneath the dolphin Δ; legend: ΙΣΤΡΠΗ.

Good state of preservation.

<https://www.forumancientcoins.com/fakes/displayimage.php?pid=21368>; https://www.forumancientcoins.com/fakes/displayimage.php?album=search&cat=0&pid=6564#top_display_media; Prokopov 2007, 13, no. 11; see the original at Pick 1898, 162, no. 420.

8. AR (drachma); 12 h; 5.61 g; 19 x 17.8 mm (**Plate I.8**)

Obverse: Two facing heads of Apollo side by side, the left one is inverted.

Revers: Eagle on dolphin, both standing left; beneath the dolphin Γ and A in monogram; legend: ΙΣΤΡΠΗ (the ends of the letters are with globules).

Good state of preservation.

https://www.forumancientcoins.com/fakes/displayimage.php?album=search&cat=0&pid=6564#top_display_media; Prokopov 2007, 14, no. 15; see the original at Pick 1898, 161, no. 417.

9. AR (drachma); 12 h; 5.70 g; 19 x 17.9 mm; (**Plate I.9**).

Obverse: Two facing heads of Apollo side by side, the left one is inverted.

Reverse: Eagle on dolphin, both standing left; beneath the dolphin Γ and A in monogram; legend: ΙΣΤΡΠΗ.

Good state of preservation.

https://www.forumancientcoins.com/fakes/displayimage.php?album=search&cat=0&pid=6564#top_display_media; Prokopov 2007, 14, no. 15; see the original at Pick 1898, 161, no. 417.

10. AR (drachma); 3 h; 5.49 g; 18 x 16.9 mm (Plate II.10).

Obverse: Two facing heads of Apollo side by side, the right one is inverted.

Reverse: Eagle on dolphin, both standing left; beneath the dolphin Γ and Α in monogram; possibly between the tails of the eagle and the dolphin a globule; legend: ΙΣΤΡΠΗ.

Good state of preservation.

<https://www.forumancientcoins.com/fakes/displayimage.php?pid=13693>; https://www.forumancientcoins.com/fakes/displayimage.php?album=search&cat=0&pid=6564#top_display_media; Prokopov 2007, 14, no. 15; see the original at Pick 1898, 161, no. 417; var.

11. AR (drachma); 1 h; 5.21 g; 18.5 x 18 mm; (Plate II.11).

Obverse: Two facing heads of Apollo side by side, the left one is inverted.

Reverse: Eagle on dolphin, both standing left; between the heads of the eagle and the dolphin a globule; between the tails of the eagle and the dolphin a globule; beneath the dolphin Γ and Α in monogram; legend: ΙΣΤΡΠΗ.

Relatively good state of preservation.

https://www.forumancientcoins.com/fakes/displayimage.php?album=search&cat=0&pid=6564#top_display_media; Prokopov 2007, 14, no. 15; see the original at Pick 1898, 161, no. 417; var.

12. AR (drachma); 1 h; 5.69 g; 18 x 17.4 mm (Plate II.12).

Obverse: Two facing heads of Apollo side by side, the left one is inverted.

Reverse: Eagle on dolphin, both standing left; beneath the dolphin ; legend: (Ι) ΣΤΡΠΗ(H).

Good state of preservation.

https://www.forumancientcoins.com/fakes/displayimage.php?album=search&cat=0&pid=7368#top_display_media; see the original at Pick 1898, 162, no. 421.

13. AR (drachma); casted; 12 h; 5.43 g; 18 x 16.9 mm; (Plate II.13).

Obverse: Two facing heads of Apollo side by side, the left one is inverted.

Reverse: Eagle on dolphin, both standing left; beneath the dolphin ; legend: ΙΣΤΡΠΗ.

Relatively good state of preservation.

https://www.forumancientcoins.com/fakes/displayimage.php?album=search&cat=0&pid=15354#top_display_media; see the original at Pick 1898, 162, no. 419.

14. AR (drachma); 12 h; 5.53 g; 18.5 x 18 mm; (Plate II.14).

Obverse: Two facing heads of Apollo side by side, the left one is inverted.

Reverse: Eagle on dolphin, both standing left; beneath the dolphin ΔΙ; legend: (ΙΣ) ΤΡΠΗ.

Relatively good state of preservation.

https://www.forumancientcoins.com/fakes/displayimage.php?album=search&cat=0&pid=6564#top_display_media; Prokopov 2007, 13, no. 12; see the original at Pick 1898, 164, no. 440 (but for eagle on dolphin both standing right).

15. AR (drachma); 6 h; 5.34 g; 17.1 x 15.8 mm (Plate II.15).

Obverse: Two facing heads of Apollo side by side, the left one is inverted.

Reverse: Eagle on dolphin, both standing left; beneath the dolphin ΔΙ; legend: ΙΣΤΡΠΗ.

Good state of preservation.

https://www.forumancientcoins.com/fakes/displayimage.php?album=search&cat=0&pid=6564#top_display_media; Prokopov 2007, 13, no. 12; see the original at Pick 1898, 164, no. 440 (but for eagle on dolphin, both standing right).

*

A significant role in the political, economic, and commercial development of the Ionian city of Tomis in the mid-3rd century BC was played by the conflict involving Callatis, Histria, Apollonia Pontica, and the Seleucid king Antiochus II on one side, and Byzantion, Heraclea Pontica, the Egyptian king Ptolemy II Philadelphos and Tomis, on the other. This conflict, which centred on control of the emporium of Tomis for economic and commercial interests, is described by Memnon of Heraclea Pontica (Pippidi 1967a, 33 – 34). The event took place approximately around 256 – 255 to 253 BC (Avram, Poenaru Bordea 2010, 628) and ended with the victory of the allies of the Tomitan centre. This outcome led to the removal of a possible commercial monopoly by Callatis and Histria over Tomis. According to epigraphic sources from the 3rd century BC, Tomis remained at the stage of an emporium until the mid-3rd century BC (Avram, Poenaru Bordea 2010, 569 – 570). In its early stages, the settlement was relatively small and modest in terms of size and level of development (Rădulescu, Scorpan 1975, 46; Buzoianu, Bărbulescu 2007, 293). Tomis appears to have long maintained the status of a Milesian commercial establishment, indicating a lower political-administrative standing, likely dependent on Histria's economic and commercial sphere of influence. It was only after 260 BC, when the city acquired the status of a *polis*, becoming a stable political entity, prosperous economically and commercially, thus approaching the Roman era (Vulpe 1968, 154 – 155). This is when the city began to mint coins (Avram, Poenaru Bordea 2010, 569), a clear expression of its economic and financial independence, leaving the monetary sphere of interests of Histria (Poenaru Bordea 1970, 133 – 144). The Tomitan colony became a sought-after warehouse for goods, a hub of land transport (Vulpe 1968, 156), with merchants from Byzantion coming to control the entire trade in the Left Pontus (Marcu 1998, 39 – 60).

Although defeated following the war in the middle of the 3rd century BC, the Dorian colony of Callatis enjoyed a period of economic and commercial prosperity in the 3rd and 2nd centuries BC. Epigraphic evidence indicates intense political, economic, and cultural relations with centres in both the Pontic and Aegean-Mediterranean basins, not only prior to but also following the conflict (Pippidi 1967a, 52-53; Doruțiu-Boilă 1988, 248). Evidence of Callatis' prosperity at the end of the 3rd century BC can also be found in the substantial donations made by local citizens for the construction of a temple dedicated to the god Dionysus (Pippidi 1967a, 54; Pippidi 1967b, 159). Thus, Callatis experienced its economic peak during the 3rd century BC and the first half of the 2nd century BC (Pippidi 1967a, 51), with inscriptions revealing evidence of dynamic commercial activity across a wide geographical area specific to the Greek world (Pippidi, Berciu 1965, 239).

If the most recent proposed chronology for Group IV from Istros is accurate, the Histrian drachmas of the IV series, which we know were part of the original coin hoard, could probably belong to the years 280 – 256/255 BC (Dima 2014, 24 – 26). This suggests that the original hoard of coins discussed here arrived in Callatis during the military conflict aimed at securing military and economic control over Tomis – a period when Callatis and Histria were allied. It is quite possible that the original coins from the hoard were transported aboard a ship from Histria, together with a significant quantity of amphorae, possibly intended for commercial purposes (between 256 and 254 BC). However, the possibility that one of the submerged wrecks discovered at Callatis was a warship cannot be ruled out.

CONCLUSIONS

Our approach supplements the information published to date on the results of archaeological research carried out in the submerged area of the city of Callatis, the local port, at the beginning of the second half of the 20th century, with the good and bad recorded in several articles.

In this context, the mention of the discovery of a Histrian silver coin hoard from the Hellenistic period complements to a certain extent the relatively rich list of similar discoveries in the Pontic region and, more specifically, in Mangalia¹¹. It provides information on the presence and circulation of the coins beyond the *chora* (its own area of economic and commercial resonance), in the context of the connections made with the rest of the Greek world in the area, in the second half of the 1st millennium BC. As previously mentioned, this hoard (the original one) would be the only one known to date among the Histrian coin finds recorded in the Dorian colony of Callatis. Its presence also appears to coincide with the significant conflict for control of the *emporium* of Tomis, probably highly valued as a geographical position, between two camps, well represented by Greek centres such as Histria, Callatis, Apollonia Pontica, Heraclea Pontica, Byzantion, as well as the Egyptian and Seleucid kingdoms.

A Histrian silver coin hoard was indeed discovered in the 1960s and 1970s during underwater archaeological research at Callatis. It is known that all of the original drachmas belonged to the fourth series minted at Histria. Beyond this, we have no other reliable information regarding the primary hoard. Unfortunately, the most recent owner of the “hoard” was already in possession of 15 counterfeit coins produced in imitation of the

¹¹ Unfortunately, precise information regarding the archaeological context of the original hoard's discovery is not available. The only detail that can be inferred from the documentation provided by the Coin Room of the Constanța Museum in the 1990s is that the hoard originated from underwater investigations carried out at Callatis during the late 1960s and early 1970s. It is most probable that, following its recovery, the assemblage passed directly into the private collection of engineer Vasile Cosma.

original Histrian drachmas. This conclusion was reached gradually over the past several years, through our ongoing research and drawing upon more than three decades of experience in the study of drachmas struck at the Histrian mint during the pre-Roman period, including the identification of counterfeit issues. Our investigation began with the material presented to us in the 1990s by the last collector who sought to sell the hoard to the Museum of National History and Archaeology in Constanța. Although the research process proved to be complex and demanding, we consider the effort justified in light of the significance of the original hoard for understanding the history of the western Pontic region during the Hellenistic period.

Taking advantage of the ignorance of some and perhaps the naivety of others, someone along the “chain” – from one collector to another, through exchanges or sales – replaced the original coins with counterfeits in the early 1990s. It is certain that the last owner was the most disadvantaged party in this entire chain of collectors.

In conclusion, we emphasize the danger for specialized research of the insertion on the auction market and in private collections of fake copies, for example those made after original pieces from Histria, produced in contemporaneity, since the beginning of the 90s of the 20th century.

Updating the subject and supplementing the information, organizing and interpreting the existing materials, as well as cataloging in a scientific context some unprecedented coin discoveries to date, such as the present coin hoard, are objectives that we have set for ourselves and which we hope to successfully achieve in stages.

REFERENCES / ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

- Alexandru, Constantin, Ionescu 2012:** N. Alexandru, R. Constantin, M. Ionescu. Callatis-Stratigrafie, topografie și urbanism. – *Pontica*, 45, 2012, 437 – 463.
- Avram, Poenaru Bordea 2010:** Al. Avram, Gh. Poenaru Bordea. Coloniile grecești din Dobrogea. – In: M. Petrescu-Dîmbovița, Al. Vulpe (eds.). *Istoria Românilor*. Vol. I. Moștenirea timpurilor îndepărtate. București: Editura Enciclopedică, 2010, 561 – 666.
- Buzoianu, Bărbulescu 2007:** L. Buzoianu, M. Bărbulescu. Tomis. – In: V. Dimitrios Grammenos, K. Elias Petropoulos (eds.). *Ancient Greek Colonies in the Black sea 2*, vol. 1, BAR International Series 1675 (I). Oxford: Archaeopress, 2007, 290.
- Canarache 1968:** V. Canarache. Sistemul ponderal și tipologia drahmelor istriene de argint. – *Pontice*, 1, 1968, 107 – 192.
- Chera 1999:** C. Chera. Necropole tomitane în contextul lumii romane vest-pontice (sec. I - IV p.Chr.). Thesis, Universitatea „Ovidius” Constanța, Facultatea de Istorie, Drept și Științe Administrative. Constanța, 1999, *mss.*
- Cosma 1973a:** V. Cosma. Prospectări arheologice submarine. – *Buletinul Monumentelor Istorice*, 42, 1973, 1, 31 – 38.
- Cosma 1973b:** V. Cosma. Amphoras from Callatis. – *International Journal of Nautical Archaeology*, 2.1, 1973, 51 – 58.

- Custurea, Dima, Talmațchi, Velter 2007:** G. Custurea, M. Dima, G. Talmațchi, A. M. Velter. Coin Hoards of Dobruđja. Constanța: Editura Ex Ponto, 2007, 115 – 293.
- Dima 2005:** M. Dima. Un nou tezaur de la mijlocul sec. III p.Chr. descoperit în Dobrogea. – In: Simpozion de numismatică. Dedicat centenarului Societății Numismatice Române (1903-2003), Chișinău, 26-28 noiembrie 2003. Comunicări, studii și note. București: Editura Enciclopedică, 2005, 35 – 50.
- Dima 2014:** M. Dima. The silver coinage of Istros during the Hellenistic period. Wetteren: Moneta 179, 2014.
- Dima, Talmațchi 2007:** M. Dima, G. Talmațchi. Depozitul de monede turnate de bronz de la începutul secolului al IV-lea p.Chr. descoperit în portul Constanța în 1975. – In: Simpozion de Numismatică, Comunicări și Note (organizat cu ocazia comemorării sfântului Ștefan cel Mare, domn al Moldovei (1504-2004), Chișinău, 29 septembrie-2 octombrie 2004), Fundația culturală "Onisifor și Octavian Ghibu" & Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan" & Muzeul Național de Istorie a Moldovei din Chișinău. București: Editura Enciclopedică, 2007, 155 – 160.
- Doruțiu-Boilă 1988:** E. Doruțiu-Boilă. Relațiile externe ale cetății Callatis în epoca elenistică. - Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, 39, 1988, 3, 243 – 249.
- Ionescu, Colesniuc, Pâslaru 2011:** M. Ionescu, S. Colesniuc, I. Pâslaru, Cercetări arheologice subacvatice la Callatis. (retrieved from www.magazin-nautic.ro, status as of Apr. 17th, 2011).
- Irimia 1970:** M. Irimia. Unele probleme ale cercetărilor subacvatice de pe litoralul dobrogean al Mării Negre. - Pontica, 3, 1970, 17 – 21.
- Kovalenko 2014:** S. A. Kovalenko. Sylloge Nummorum Graecorum, State Pushkin Museum of Fine Arts, Coins of the Black Sea region. Leuven/Paris/Walpole: Peeters, 2014.
- Marcu 1998:** M. Marcu. Emporia în bazinul Pontului Euxin în epoca greacă. – Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, 49, 1998, 1, 39 – 60.
- Mateevici, Ionescu 2018:** N. Mateevici, M. Ionescu. *Un nou lot de amfore grecești descoperite la Callatis, în chora callatiană și în zona portului antic*. International Scientific Conference Cultural Heritage: Research, Valorization, Promotion, 10th edition, Chișinău, Moldova, 30-31 mai 2018, 57. (https://ibn.idsi.md/vizualizare_articol/63015).
- Moșneagu 2006:** M. Moșneagu. Arheologia submarină – O prioritate și o atracție pentru Muzeul Marinei Române. – Anuarul Muzeului Marinei Române, 9, 2006, 125 – 143.
- Moșneagu 2007:** M. Moșneagu. Momente din evoluția arheologiei submarine românești. – Anuarul Muzeului Marinei Române, 10, 2007, 103 – 122.
- Munteanu, Croitoru 2018:** C. Munteanu, A. Croitoru. Piese din plumb aparținând unor ancore antice descoperite în Marea Neagră. – Pontica, 51, 2018, 211 – 224.
- Ocheșeanu 1984:** R. Ocheșeanu. Câteva descoperiri monetare din secolul IV e.n. în Scythia Minor. – Pontica, 17, 1984, 131 – 151.
- Paraschiv-Talmațchi, Custurea 2016:** C. Paraschiv-Talmațchi, G. Custurea. Nouvelles données sur les découvertes sous-aquatiques du littoral roumain. – Pontica, 48-49, 2015-2016, 241 – 279.
- Pick 1898:** B. Pick. Die antiken Münzen Nord-Griechenlands. I, 1, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien. Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer, 1898.
- Pippidi 1967a:** D. M. Pippidi. Contribuții la istoria veche a României. București: Editura Științifică, 1967.
- Pippidi 1967b:** D. M. Pippidi. „A doua întemeiere” a Histrici, în lumina unui document inedit. - Studii Clasice, 9, 1967, 153 – 166.
- Pippidi, Berciu 1965:** D. M. Pippidi, D. Berciu. Din istoria Dobrogei. Geți și greci la

Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri pînă la cucerirea romană. București: Editura Academiei Republicii Populare Române, 1965.

Poenaru Bordea 1970: Gh. Poenaru Bordea. Discuții pe marginea câtorva monede străine din Dobrogea antică. – Studii și Cercetări de Istorie Veche, 21, 1970, 1, 133 – 144.

Poenaru Bordea 2004: Gh. Poenaru Bordea. La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomi du VIe au Ier siècle av. J.-C dans leurs territoires, zones d'influence et ailleurs. – In: V. Marrazzo, D. Romagnoli, A. Stazio, M. Talierno (eds.). Presenza e funzioni della moneta nelle choraie delle colonie greche dall'Iberia al Mar Nero, Atti del XII Convegno organizzato dall'Università „Frederico II” e dal centro internazionale di studi numismatici Napoli, 16-17 giugno 2000. Roma: Università di Napoli, 2004, 27 – 70.

Prokopov 2007: I. Prokopov. Coin forgeries and replicas 2006. Coin collection and coin hoards from Bulgaria. Sofia: Provias Ltd., 2007.

Rădulescu, Scorpan 1975: A. Rădulescu, C. Scorpan. Rezultate preliminare ale săpăturilor arheologice din Tomis (Parcul Catedralei), 1971-1974. – Pontica, 8, 1975, 9 – 54.

Scarlat 1973: C. Scarlat. Portul antic Callatis-cercetări de arheologie submarină. – Acta Musei Napocensis, 10, 529 – 540.

Scarlat 1976: C. Scarlat. Apeductul antic de la Callatis. – Acta Musei Napocensis, 13, 1976, 55 – 64.

Scorpan 1970: C. Scorpan. Ancore antice descoperite pe coastele submarine ale Callatisului și unele probleme ale navigației în Pontul Stîng. – Studii și Cercetări de Istorie Veche, 21, 1970, 4, 639 – 647.

Stancomb 2000: W. Stancomb. Sylloge Nummorum Graecorum, Vol. XI. The William Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region. Oxford: SNS Library, LLC, 2000.

Stanecka 2013: E. Stanecka. Callatis as a seaport. – In: J. Bodzek (ed.). Studies in Ancient Art and Civilization, De antiquorum artibus et civilisatione studia varia, 17. Krakow: Universitas Iagellonica, 2013, 325 – 333.

Velcescu 2018: A. Velcescu. Synthèse sur le patrimoine archéologique subaquatique en Roumanie. – Pontica, 51, 2018, 191-210.

Vertan 1980: A. Vertan. Tezaurul monetar de la Mangalia din vremea lui Gordian al III-lea. – Pontica, 13, 1980, 330 – 340.

Vertan, Georgescu, Ocheșeanu 1990: A. Vertan, N. Georgescu, R. Ocheșeanu. Un depozit de denari romani republicani descoperit la Mangalia. – Pontica, 23, 1990, 221 – 224.

Vulpe 1968: R. Vulpe. Note de istorie tomitană. – Pontice, 2, 1968, 149 – 167.

СЪДБАТА НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ АРТЕФАКТИ ОТ ПОДВОДНИ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ В РУМЪНИЯ ПРЕЗ ТРЕТАТА
ЧЕТВЪРТ НА XX ВЕК: ЕДНО ВЪЗМОЖНО МОНЕТНО СЪКРОВИЩЕ
ОТ КАЛАТИС И НЕГОВОТО ИСТОРИЧЕСКО ЗНАЧЕНИЕ

Габриел Мирча ТАЛМАЦКИ

По време на подводни проучвания, проведени през 60-те и 70-те години на миналия век в Калатис, а по-късно и в Томис, са открити много археологически артефакти, включително амфори, котви и останки от коработрушения. Част от тези находки наскоро след това са били включени в публичните колекции в Констанца и Букурещ. Някои по-малки предмети като монети, обаче, остават в частната колекция на един от водолазите – инженера Василе Косма, който е участвал и в много индивидуални гмуркания. Възможно е тези монети и други малки находки никога не са документирани в официални публикации, нито са постъпвали в държавни колекции. Въпреки това те са съществували и според последния им известен собственик са били продадени на други колекционери в края на 70-те години на XX век, преди Косма да емигрира в САЩ. Съкровището попадна в полезрението ни случайно през 90-те години на миналия век, когато друг местен колекционер (последният известен собственик) се опитва да продаде монетите на Националния историко-археологически музей в Констанца, след като преди това е прегледал поне две други местни колекции. Тази статия представя цялата налична информация относно два свързани комплекта монети: оригиналното съкровище от 15 монети на Истрос, което включва драхми от четвърта серия, и група от 15 фалшиви истроски драхми, които са заместили оригиналите преди средата на 90-те години на миналия век. Оригиналото първоначално съкровище е важно поне по две причини. Първо, то е единственото известно съкровище от този вид, съставено изцяло от монети на Истрос – град с йонийски произход, открито в територията контролирана от Калатис – дорийски гръцки център. Второ, то представлява може би единственото археологическо и нумизматично доказателство, свързано с конфликта за контрол над емпориума Томи, който се е състоял около 250 г. пр. Хр. Знаем, че оригиналното парично съкровище е съдържало сребърни монети, специфични само за четвъртата серия, сечени в Истрос. Конфликтът е включвал две враждебни коалиции, съставени от гръцки центрове като Истрос Калатис, Аполония Понтика, Хераклея Понтика и Византион, както и Египетското и Селевкидското царство.

Plate I. The counterfeit Histrian drachmas, produced in the early 1990s, which replaced the original pieces of the hoard discovered in the 60s – 70s of the last century at Callatis (nos. 1 – 9).

Plate II. The counterfeit Histrian drachmas, produced in the early 1990s, which replaced the original pieces of the hoard discovered in the 60s – 70s of the last century at Callatis (nos. 10 – 15).

A RECENTLY ARCHAEOLOGICALLY EXCAVATED 3RD CENTURY *DENARII* COIN HOARD FROM PAVLIKENI, NORTH BULGARIA (ANCIENT LOWER MOESIA)

Kalin CHAKAROV

*Veliko Tarnovo Regional Museum of History, Bulgaria, 38 Ivan Vazov St., Bulgaria;
chakarovkalin@gmail.com*

ABSTRACT

Pavlikeni is known for archaeology mainly with the Varbovski livadi site – a Roman-era ceramic production centre and a *villa*, but the analysis of other data on settlement structures and finds reveals a more complex habitation during the period 2nd – 4th century AD. A small coin hoard of nine *denarii* puts some additional information on the archaeology of another not less important site – the ancient settlement in the northwestern part of Pavlikeni. The coins are probably a purse hoard with daily money, deposited or stored in a wall of a large building, situated on the western limits of the settlement site. Its deposition is not a result of a barbarian attack, as there are no traces of destruction by fire, but of some other unknown reasons. The coin hoard contributes to the dating of the building, the chronology of the site and to the coin circulation during the 1st decades of the 3rd century in the province of Lower Moesia.

Keywords: *denarii* coin hoard, purse hoard, daily money, hoards from archaeological contexts, Lower Moesia, Thrace, Roman-era settlement, administrative territory of *Nicopolis ad Istrum*, ancient settlement in the northwestern part of Pavlikeni.

INTRODUCTION

A short analysis of finds, settlement and burial structures from the land of Pavlikeni is necessary for the better understanding of the context of the recently excavated *denarii* coin hoard, which is the subject of this paper (**fig. 1**). There is a need of such an overview due to misunderstanding in publications on the relation of certain finds and exact settlement or burial structures.

First of all, the region of Pavlikeni most probably belonged to the province of Thrace before the administrative reforms that were issued in 193 AD, during the reign of Publius Helvius Pertinax (Чакъров 2018, 49; Чакъров 2024b, 57)¹. After the reforms it had to be in the province of Lower Moesia. Some of the more significant indications for that is the discovery of one of the terminal stones (ILBulg 429) for the boundary between the provinces of Lower Moesia and Thrace from 136 AD from the area of the village of Butovo, which is situated 9.5 km to the northwest from Pavlikeni. From the land of the same village originates a burial *stela* from the mid-2nd century with a Latin inscription, mentioning a *buleuta* from *Nicopolis ad Istrum* (Conrad 2002, 108 – 110, Nr. 48; Conrad 2004, 220, Nr. 347). At the large settlement in Butovo was found a Roman military diploma from AD 07.01.228, mentioning also the name of the city (Султов 1985, 38 – 41; RMD II 132; Боянов 2008, 343, № 88). These monuments are clear indications that the ancient settlement in the northwestern part of Pavlikeni belonged to the rural territory of *Nicopolis ad Istrum* and to the province of Lower Moesia after the reforms in the last decade of the 2nd century (Чакъров 2024a, 3 – 5).

FINDS WITHOUT CONTEXT FROM THE AREA OF PAVLIKENI

Six statuary groups are also among the most interesting finds with unknown context from the area of the town (Филов 1912, 25 – 29, № 20 – 24, 28; Чакъров 2023, 38, бел. 1): one of *Liber Pater* and his followers (Филов 1912, 25 – 26, № 21; ILBulg. 424), one with *Dionysus* with his *thiasus* (Филов 1912, 25 – 27, № 22; IGBulg II 699), two anepigraphic with *Dionysus* and his *thiasus* (Филов 1912, 27 – 29, № 23, 24), one with *Hercules Augustus* (Филов 1912, 33 – 34, № 28; ILBulg 421), another one with a dedication of a woman to her grandchildren, represented as *Sol et Luna* (Филов 1912, 23 – 25, № 20; ILBulg 426). There is also a Roman military diploma from AD 26.10.153 with unknown provenance from the vicinity of Pavlikeni (Nenov 1997, 15 – 21; Боянов 2008, 153, 346 – 347, № 94). An altar, with dedication in Latin to Jupiter *Sabadius* and Mercury (ILBulg 423) also originates from the area of Pavlikeni. It comes from one of the settlement sites in the vicinity of Pavlikeni, not clear which one exactly (Чакъров 2023, 20, 36, бел. 1).

SETTLEMENT AND BURIAL SITES FROM THE AREA OF PAVLIKENI

There are also settlement and burial sites with more data on their context and chronology (**fig. 1**). The most significant is the manufacturing centre and *villa* at Varbovski livadi area with its 50 kilns, other manufacturing installations and a *villa* complex (Sultov 1985, 22 – 25;

¹ For the change of the provincial border: Boteva 1996, 174; Ботева 1997, 27 – 28; Ботева 2001, 212 – 213.

Владкова 2011; Чакъров 2018, 49 – 90; Ivanov 2019, 1 – 31; Иванов 2021 104 – 107; Ivanov 2022, 103 – 106) (**fig. 1.3**). The ceramic production started most probably during the reign of Emperor Hadrian (117 – 138) or Antoninus Pius (138 – 161) and continued until the end of the 70s of the same century (Sultov 1985, 22 – 25; Владкова 2011, 47; Чакъров 2018, 49; Иванов 2021, 104 – 107; Ivanov 2022, 103 – 106). The managing of the manufacturing centre in this period could have been in the hands of *Gaius Ursidius Senecio*, a Roman citizen whose funerary *stela* was excavated in one of the necropolises at the site (Чакъров 2018, 77).

The *villa* complex at the Varbovski livadi site was probably founded on the ruins of the ceramic production installations in the last decades of the 2nd century and continued to function until the late 30s of the 3rd century, as the latest coins of Emperor Severus Alexander (222 – 235) infer (Владкова 2011, 48 – 49, 137; Чакъров 2018, 49). P. Vladkova and V. Varbanov date the abandonment of the *villa* as a result of the barbarian invasion in AD 239 (Владкова 2011, 48 – 49, 137; Върбанов 2017, 30 – 31). According to V. Varbanov the invasion could be dated also in AD 238 (Varbanov 2012, 299) or in AD 238/239 (Varbanov 2012, 299). He also suggests an invasion undocumented in the written sources in the last years of the reign of Emperor Severus Alexander (222 – 235) (Varbanov 2012, 299 – 300). There is a post *villa* habitation, or visiting the site for robbing for building material, in the first two or three quarters of the 4th century, with coins from the time of Emperor Diocletian (284 – 306) and the Tetrarchy (293 – 305), Constantine I (306 – 337) and a latest issue of Emperor Constantius II (337 – 361) (Цочев 1998, 14 – 16; Владкова 2011, 49; Чакъров 2018, 49).

Some 2 km to the northeast from the Varbovski livadi site is situated another Roman-era settlement – that at Lako dere/Mashatlaka area (**fig. 1.5**). Its chronology is known only from surface pottery found there (Владкова 2011, 7 – 9, 18). An altar with a dedication to Jupiter *Optimus Maximus* and Juno *Regina* (ILBulg 425) originates from this area. It is not clear whether it was found in that settlement, but there is a high probability that it is the case (Чакъров 2023, 19; Чакъров 2024b, 56 – 57, 92 – 93, обр. 42).

Another settlement site in the very close vicinity of Pavlikeni is the one at the Beli Bryag area, situated to the northeast of the town (**fig. 1.4**). The site has been interpreted mainly as a *villa* (Султов 1977b, 20, бел. 11; Църов 2005a, 183; Владкова 2011, 9, 18; Poultier 2019, 734 – 740; Boyd 2019, 812 – 815), but its size of *c.* 25 ha puts it in the group of medium-sized settlement sites in the territory of *Nicopolis ad Istrum* (Чакъров 2023, 22) and thus a *vicus* interpretation is not impossible. There is data on ceramic production at the site (Султов 1977b, 20; Владкова 2011, 9; Харизанов 2019, 35). It probably had also a relation to sandstone quarrying (Чакъров 2023, 22). The mound necropolis, situated to the northwest of the Beli Bryag area (**fig. 1.9**), the *tumuli* (**fig. 1.10**) and the column in the area of

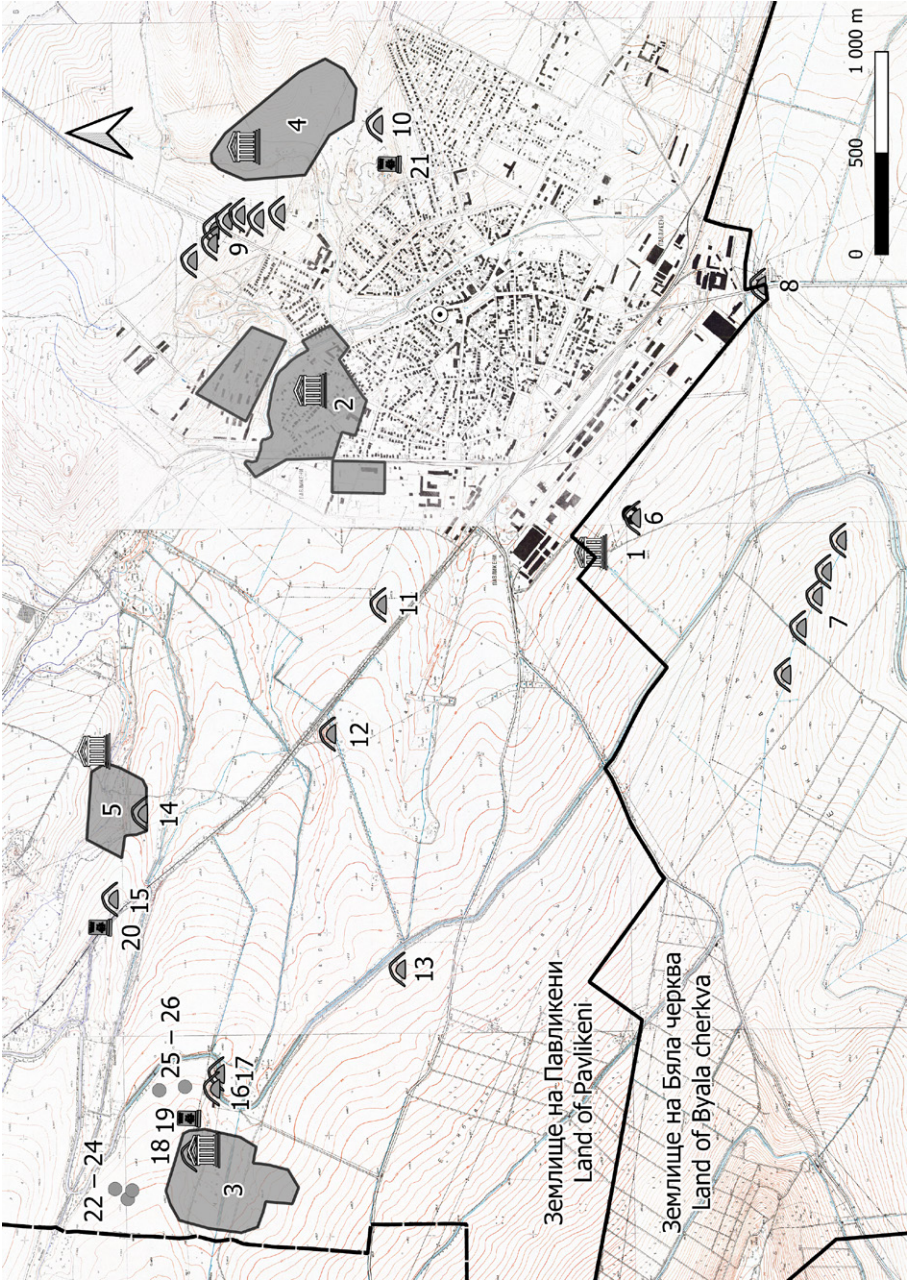

Fig. 1. Map with settlement sites, *tumuli*, graves and sites with undefined function in the vicinity of Pavlikeni. 1. The Eski baala settlement site (AMB No 10010216). 2. The ancient settlement in the northwestern part of the town of Pavlikeni (AMB No 10002868). 3. The manufacturing and *villa* site at Varbovski livadi area (AMB No 0700287). 4. The settlement site at Beli bryag area (AMB No 0700284). 5. The settlement site at Lako dere/Mashatlaka area (AMB No 0700286). 6. The burial mound at the Eski baala area near the town of Byala cherkva (AMB No 10010217). 7. The tumular necropolis at the Eski baala area near the town of Byala cherkva (AMB No 0700459). 8. Burial mound at the Power Station of “Energo Pro Varna” EAD in the area of the town of Byala cherkva (AMB No 10010344). 9. Tumular necropolis at Beli bryag/Polyanata area and in the Bulgartsvet farm in the town of Pavlikeni (AMB No 0700272). 10. Burial mound at Tashlatsite area in the town of Pavlikeni (AMB No 0700285). 11. Burial mound at Nad grada area (AMB No 0700282). 12. Burial mound at the Karachala area (AMB No 0700289). 13. Burial mound at the Eski baala area (AMB No 0700281). 14. Burial mound at Lako dere/Mashatlaka area (AMB No 0700287). 15. Burial mound at Lako dere area (AMB No 0700280). 16. Burial mound at the Varbovski livadi area (AMB No 10007336). 17. Burial mound at the Varbovski livadi area (AMB No 10007335). 18. Burial mound at the Varbovski livadi area (AMB No 10007337). 19. Grave and a funerary *stela* at the Varbovski livadi area (AMB No 10007338). 20. Cist grave on the Sofia – Varna rail road (AMB No 0700277). 21. Column in front of the “Bora” Park-Hotel in the town of Pavlikeni (AMB No 10007417). 22 – 26. Sites with unspecified functions at the Varbovski livadi area (AMB No 10007330 – 10007334).

Обр. 1. Карта със селища, могили, гробове и обекти с неопределена функция в близост до гр. Павликени. 1. Селището в м. Ески баалъ (АКБ № 10010216). 2. Античното селище в северозападната част на гр. Павликени (АКБ № 10002868). 3. Производственият център и вила в м. Върбовски ливади край гр. Павликени (АКБ № 0700287). 4. Селището в м. Бели бряг край гр. Павликени (АКБ № 0700284). 5. Селището в м. Лако дере/Машатлъка край гр. Павликени (АКБ № 0700286). 6. Могила в м. Ески баалъ край гр. Бяла черква (АКБ № 10010217). 7. Могилен некропол в м. Ески баалъ край гр. Бяла черква (АКБ № 0700459). 8. Могила в двора на подстанцията на „Енерго-про Варна“ ЕАД в землището на гр. Бяла черква (АКБ № 10010344). 9. Могилен некропол в м. Бели бряг/Поляната и в двора на „Българцвет“ в гр. Павликени (АКБ № 0700272); 10. Надгробна могила в м. Ташлъците при гр. Павликени (АКБ № 0700285). 11. Могила в м. Над града (АКБ № 0700282). 12. Могила в м. Карачала (АКБ № 0700289). 13. Могила в м. Ески баала край гр. Павликени (АКБ № 0700281). 14. Могила в м. Лако дере/Машатлъка край гр. Павликени (АКБ № 0700287). 15. Могила в м. Лако дере край гр. Павликени (АКБ № 0700280). 16. Могила в м. Върбовски ливади край гр. Павликени (АКБ № 10007336). 17. Могила в м. Върбовски ливади край гр. Павликени (АКБ № 10007335). 18. Могила в м. Върбовски ливади край гр. Павликени (АКБ № 10007337). 19. Гроб и надгробна плоча в м. Върбовски ливади край гр. Павликени (АКБ № 10007338). 20. Цистов гроб при жп линията София – Варна край гр. Павликени (АКБ № 0700277). 21. Колоната пред парк-хотел „Бора“ в гр. Павликени (АКБ № 10007417). 22 – 26. Обекти с неопределена функция в м. Върбовски ливади край гр. Павликени (АКБ № 10007330 – 10007334).

the “Bora” restaurant (**fig. 1.21**) to the southwest are probably part of the cemeteries of the Beli bryag site (Чакъров 2023, 22).

Not far from Pavlikeni is situated the small settlement site at Eski Baala area (Чакъров 2024b, 35 – 93, 366 – 369) (**fig. 1.1**). It can be defined as a *villa* with its size of 6 – 9 ha, the discovered funerary statues and remains of a mausoleum, as well as the inscription for a military officer from the “century of Decius” (Чакъров 2024b, 56 – 57). The preliminary dating of the site is from the third quarter of the 2nd century to the middle of the 3rd century (Чакъров 2024b, 57).

Fourth century habitation is also evident in the area of Pavlikeni. Along the route of the Sofia – Varna railway line, about 3.5 km northwest of Pavlikeni, a cist grave was excavated, made of reused limestone elements from a tomb from the 2nd – 3rd century (Цочев 1998, 114 – 115; Беливанова 1998, 120 – 122, 125, обр. 7; Църов 2005b, 106 – 116) (**fig. 1.20**). The finds: a ceramic jug, a glass cup, a bronze crossbow fibula, a gold earring with glass inlay, a necklace of 41 glass beads and six bronze coins, minted from the reign of Emperor Diocletian (284 – 305) to the time of Emperor Maximinus II Daza (310 – 313), date the grave later than the first decade of the 4th century. The grave is situated between the Varbovski livadi site and the Lako dere site, about 1.2 km from the first and *ca.* 0.875 to the latter. This infers that there is probably a still unregistered contemporaneous 4th century settlement site in the area of the burial place.

ROMAN AND LATE ROMAN COIN HOARDS FROM THE AREA OF PAVLIKENI

Two Roman and late Roman coin hoards have been discovered in the Pavlikeni area so far, as well as two more (Теодосиев 2017, 142 – 144), whose character as coin hoards and existence in general require further discussion. The earliest and most impressive is the Pavlikeni 1976 *denarii* coin hoard from the Varbovski livadi ceramic production site (**fig. 1.3**). It is well published and is one of the few discovered during archeological excavations (Цочев 1998, 3, 5 – 108). Unfortunately, in 2006 it was almost entirely stolen from the Regional Museum of History in Veliko Tarnovo (Теодосиев 2017, 143). The coin hoard still needs further analysis of its context and character. First of all, the hoard was not excavated in 1977 (Раунов, Прокопов 2002, 58, No 92; Теодосиев 2017, 143), as is stated in some publications, but on 15.07.1976 (Иларионов 1976, 1; Султов 1977a, 82 – 83). The hoard was found in a ceramic pot (Sultov 1985, 24, 31, note 28, Table XXXIX.1, Table L.2; Kabakčeva, Sultova, Vladkova 1988, 26 – 27, No 147; Ivanov 2019, 20; Ivanov 2022, 66, 70, 196 – 197, No 193)², covered by a coarse Dacian cup made on a potter’s wheel, with a

² The pot is kept in the Antiquity Fund of the Veliko Tarnovo Regional Museum of History, inv. No 1797 A/TOM.

missing horizontal handle (Sultov 1985, 24, 31, note 28, 88, Table XLV.6; Kabakčeva, Sultova, Vladkova 1988, 46, No 296)³. The pot was situated in the southwest corner of the *villa* (Султов 1977a, 83), or in the southwest corner of building E (Владкова 2011, 34 – 35)⁴.

The hoarding must have been a long-lasting process. There are a significantly larger number of coins minted during the reigns of the emperors Vespasian (69 – 79) and Domitian (81 – 96), 238 and 227 respectively, but the coins from the reign of Emperor Nerva (96 – 98) are 83. The beginning of the hoarding can be attributed to the period with the most numerous issues – those from the time of the emperors Trajan (98 – 117) with 686 coins, Hadrian (117 – 138) with 578 coins and Antoninus Pius (138 – 161) with the largest number of 742 coins⁵. The latest coins from the Pavlikeni 1976 hoard are four *denarii* – two of Emperor Marcus Aurelius (161 – 180) (Цочев 1998, 92, № 733 – 734) and two of Lucius Verus (161 – 169) (Цочев 1998, 97, № 773 – 774), minted in 166/167 AD (Paunov, Prokopov 2002, 58, No 92; Върбанов 2008, 384; Теодосиев 2017, 143). The date of the minting of the coins is determined by the 21st year of the emperor's tribunician power and the 7th year of the co-emperor's tribunician power, both in the period December 166 – December 167 (RIC III, p. 226, p. 259). Most scholars agree that the hoard was buried due to the invasion of the *Costoboci* (Sultov 1985, 24; Владкова 1994, 118 – 125; Цочев 1998, 107; Владкова 2011, 47; Ivanov 2019, 26; Иванов 2024, 4, 18, 27 – 28, 35. M. Ivanov links the hoard to the invasion in 170 AD (Иванов 2024, 18). According to V. Varbanov, this was the invasion in 171 AD (Varbanov 2007, 156, 162 – 166; Върбанов 2008, 384, 386 – 387; Върбанов 2017, 19 – 24).

The next coin hoard from the area of Pavlikeni comes from a cist grave from the 4th century (**Fig. 1.20**). The exact context of the bronze issues from this burial structure on the Sofia – Varna railway line is unknown (Църов 2005b, 106). Their number (6) suggests that they could be a hoard (Теодосиев 2017, 144). It is not sure whether the coins were in a purse. Some of them could be Charon's obol, others – part of the deceased's personal belongings, *etc.* The coins are as follows: one of Emperor Diocletian (284 – 305), minted in 298 – 299 AD; four of Emperor Galerius Maximinus

³ B. Sultov mentions that the pot was covered by the conical bowl on Table XIV.6 in his posthumously published dissertation (Sultov 1985, 24, 31, note 28). However, on the referenced by B. Sultov table is shown a reconstruction process of the fast wheel ceramic production. Most probably the right table is XLV.6, because in the field inventory book for the site (kept in Pavlikeni History Museum) under field inventory No 1032 is mentioned “Clay cup – grayish-black ceramics (the coins)” and in the publication the cup is defined as conical (Sultov 1985, 24, 31, note 28). The cup is kept in the Antiquity Fund of the Veliko Tarnovo Regional Museum of History, inv. No 2014 A/TOM.

⁴ It is not sure in which part of building E was found the coin hoard, because B. Sultov mentions “in the southwestern corner of the architectural complex” (Султов 1977a, 83) *i.e.* the *villa* complex at all.

⁵ Statistics in: Цочев 1998, 100.

(305 – 311), minted in 302 – 303 AD, 305 – 311, 308 – 311 and 311; one of Emperor Maximinus II Daza (308 – 313), minted in 310 AD (Рыцев 2019, 433 – 435). From the coin identification is evident that the latest one is not of Emperor Maximinus II (Теодосиев 2017, 144), but an issue of Emperor Galerius Maximinus from 311 (Рыцев 2019, 434 – 435, № 24.6.5). The question of whether it is a hoard, or if it is – what its exact composition is, remains unclear.

The latest coin hoard from the Pavlikeni region is the Pavlikeni 1969 hoard (Теодосиев 2017, 143). Four hundred copper coins were found in a ceramic pot during dragging an irrigation canal in 1969 (Gerasimov 1979, 138). The hoard consists of coins of the following emperors: Valentinian (364 – 375), Constans (333 – 350) and Valens (364 – 378) (Gerasimov 1979, 138; Теодосиев 2017, 143). The context of the hoard and its precise dating are obscure due to the uncertainty of its actual place of storage⁶.

There is also a probable coin hoard of *denarii et antoniniani* from the mid-3rd century from the Pavlikeni region, listed as Pavlikeni-1977a by N. Teodosiev (Теодосиев 2017, 144). It was registered by the author based on personal information from local people. This verbal nature of the probable hoard makes its existence uncertain.

THE ANCIENT SETTLEMENT IN THE NORTHWESTERN PART OF PAVLIKENI⁷

The settlement – characteristics

The site, known in the archaeological literature as the ancient settlement in the northwestern part of Pavlikeni, is situated 736 m northwest from the church of Pavlikeni (Султов 1962, 7 – 20; Султов 1977 17 – 19, 45, 54; Владкова 2011, 8, 10, 18; Chakarov 2017, 49 – 77; Чакъров 2023, 19) (**fig. 1.2**). It is located on the two sloping banks of a small river called *Lako dere*⁸ (**fig. 3**). Residential and manufacturing architectural complexes, as well as kilns for the production of ceramics, have been excavated (Султов 1962, 7 – 20; Султов 1977b, 17 – 19, 45, 54; Владкова 2011, 8, 10, 18; Chakarov 2017, 49 – 77; Чакъров 2023, 19 – 20). The site had at least two mixed (tumular and flat) necropolises – one to the northwest, in the area of the former Cooperative Farm, and another to the west – in the area of the former Veterinary Clinic (Чакъров 2023, 19 – 63, 241 – 247). The funerary *stela* with a Latin inscription (ILBulg 422) of *Sippia Paezusa*,

⁶ In the bulletin of T. Gerasimov is mentioned that the coin hoard is kept at the Pavlikeni History Museum, as M. Yovchev told him (Gerasimov 1979, 138). The person was probably Milcho Yovkov, who is a local historian, from the village of Dimcha, Municipality of Pavlikeni. The museum was found in 1978 and the hoard was found in 1969, and thus it is impossible that the hoard was stored there. The information could be relevant for 1979, when the museum already functioned, but there is no such a hoard, kept there (based on the personal observations of the author as a former employee of the museum).

⁷ The main bibliography for the site is cited in: Чакъров 2023, 38 – 39, бел. 5.

⁸ For the river course and tributaries: Чакъров 2023, 39, бел. 6.

erected by her husband *Marcus Antonius Marcellus*, probably originates from the northern necropolis (Чакъров 2023, 23). It can also be assumed that the altar dedicated to Jupiter *Sabadius* and Mercury (ILBulg 423), is also from the same settlement (Чакъров 2023, 20, 38, бел. 1).

The exact category and function of the site is not completely clear. Based on the dedication to Jupiter and Juno *Regina* (ILBulg 425), made by the *beneficiarius consularis* (from *Legio I Italica*?) *Aurelis Aeternalis*, V. Avramov and P. Vladkova suggest that the site is a road station (Аврамов 1929, 59; Владкова 2011, 7 – 10). According to V. Avramov, the probable road station is located at the crossroad between the *Novae* and *Augusta Traiana* routes through the Shipka Pass and *Nicopolis ad Istrum – Melita* (Аврамов 1929, 58 – 59). Since the inscription ILBulg 425 is from the Lako dere area and is dedicatory nature, this hypothesis needs further proof. The Ancient settlement in the northwestern part of Pavlikeni, with its 30 ha area, is a medium-size settlement in the rural territory of *Nicopolis ad Istrum*. It is probably a *vicus* with market-oriented ceramic production, with certain commercial characteristics, as the five marble *exagia* and the cult monuments dedicated to Mercury suggest (Чакъров 2023, 19 – 20, 30 – 31)⁹.

The average distance between known settlement sites in the area of Pavlikeni is 2.75 km¹⁰. The ancient settlement in the northwestern part of Pavlikeni has the smallest average distance of 2.15 km compared to the other four known ones. This probably means that it has a central position in the local area. A possible explanation could be its hypothetical identification as a *vicus* or a roadside station, as is suggested by V. Avramov and P. Vladkova.

COIN HOARDS FROM THE SETTLEMENT

A scholarly invented coin hoard from the ancient settlement in the northwestern part of Pavlikeni is also mentioned in publications as Pavlikeni-1959 (Теодосиев 2017, 142). The “hoard” in question consists of 40 bronze coins and 3 *denarii* (Теодосиев 2017, 142). The coins come from excavations of B. Sultov in 1959 at 3, Vasil Nedkov Street in the town (Султов 1962, 15 – 16). The coins were found by the owners of the plot, when they made a deep ploughing of their garden, revealing the stone foundations of a wall more than 30 m long, two transverse walls, the remains of a collapsed tiled roof and an eight-metre deep well at the southern end of the building (Султов 1962, 7 – 8). The owners have made a pile of soil and plowed up remains and finds from the Roman era (Султов 1962, 8). After that,

⁹ The area of the site is enlarged in western direction since the latest excavations of the author in 2024.

¹⁰ Five settlement sites are used in this statistic: Varbovski livadi, Lako dere, Eski Baala, Beli Bryag and the ancient settlement in the northwestern part of Pavlikeni. The average distance from Varbovski livadi to the other four is 3.6 km; from Lako dere is 2.4; from Eski aala 2.6; from Beli ryag 3 km.

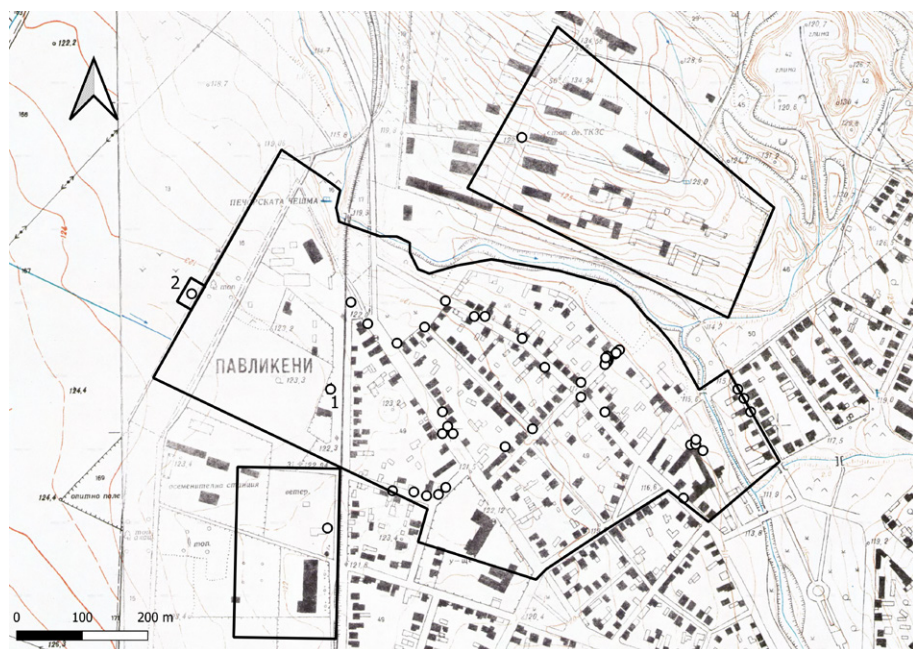

Fig. 2. The ancient settlement in the northwestern part of Pavlikeni – settlement site and necropolises areas. Circles – excavated areas or places with finds. 1 – the excavated in 2024 part of a building with the coin hoard; 2 – the excavated in 2024 part of a necropolis.

Обр. 2. Античното селище в северозападната част на гр. Павликени – площ на селището и некрополите. Окръжности – проучвани участъци или места с находки. 1 – изследваната през 2024 г. част от сграда; 2 – изследваната през 2024 г. част от некропол.

excavations were carried out by B. Sultov. He also collected the finds from the ploughing. The author published the results in an article, mentioning from where certain finds originate (Султов 1962, 7 – 16). He explicitly says that the coins were found during the deep ploughing and the piling of the mixed destructions by the owners (Султов 1962, 15 – 16). Some of the coins could have been from a hoard, but a more reasonable explanation is that they originate from the excavation area within this settlement at all, where a large architectural complex was registered. The inventing of the “hoard” was made by H. Haritonov in his publication on coin finds and hoards from Pavlikeni. He divides the coins into two “hoards” and gives a lot of other incorrect information about their context (Харитонов 1998, 31, № 2 – 3)¹¹. Later, N. Teodosiev combined the coins in the same manner as one “hoard”,

¹¹ In the inventory book of the Numismatic Fund of Veliko Tarnovo Regional Museum of History are listed 44 coins (inv. No 1224 – 1233 M/TOM, 1255 – 1265 M/TOM). The two series were listed on different dates and probably this made H. Haritonov to divide them into two hoards.

Fig. 3. Plan of the excavated part of a building with the destructions *in situ*.

Обр. 3. План на изследваната част от сградата с деструкциите *in situ*.

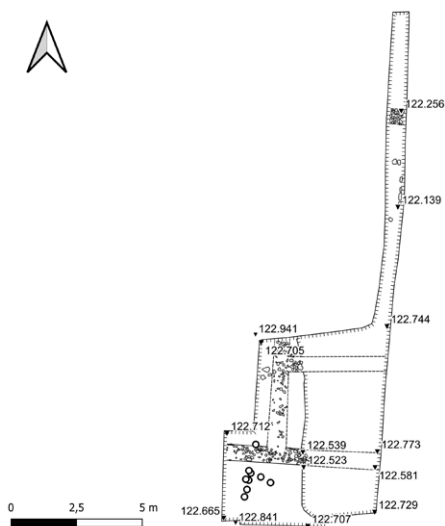

Fig. 4. Plan of the excavated part of a building with the ancient ground level. Circles – the coins from the hoard.

Обр. 4. План на изследваната част от сградата с античното ходово ниво. Окръжности – монетите от находката.

based probably again on the modern address of finding (Теодосиев 2017, 143), without taking into account that the ploughing and the excavation area was wide enough to have many single coins.

The earliest single coins from the excavations of B. Sultov from the site were minted during the reign of Emperor Antoninus Pius (138 – 161). However, most of the coins are from the Severan dynasty (193 – 235) (Султов 1962, 15). The same situation is valid for the later excavations of the present author. Most of the coins are provincial issues of local mints such as *Nicopolis ad Istrum*, *Marcianopolis*, *Odessos*, *Philippopolis*, *Serdica*, *Pautalia*, *Hadrianopolis*, as well as of Asia Minor cities and the mint of Rome (Султов 1962, 15 – 16). The latest coin from the archaeological context from the site is a bronze issue of Emperor Gordian III (238 – 244), minted in *Hadrianopolis* (Султов 1962, 15).

A coin hoard from the 4th century has been reported from the area of the ancient settlement in the northwestern part of Pavlikeni. It should be composed of five bronze issues of emperor Valens (364 – 378) with the following description given by the publisher H. Haritonov: bust of the emperor to the right and legend DN VALENS PF AVG on the obverse and VOT V in a wreath on the reverse, probably minted in Rome¹². It was found

¹² The mint is defined as Rome in the inventory book.

in 1960 during digging activities in the area of the “Sortovi semena” State Industrial Enterprise (Харитонов 1998, 32)¹³. H. Haritonov writes that it is a purse hoard (Харитонов 1998, 32), but there is no such evidence in the inventory book. The author made a mistake, because “5” in the inventory book is not the number of the coins, but the modern price value in the assessment protocol, so the “coin hoard” is actually a single silver, not bronze coin¹⁴. Unfortunately, it is stolen from the museum in 2006 and no further information could be acquired. However, the coin with this description must be a silver coin from the emperor’s Constantinople mint.

The “Sortovi semena” State Industrial Enterprise is in the area of the western necropolis of the ancient settlement in the northwestern part of Pavlikeni, where a Roman iron sword with a probable grave context was found in the same year (Иванов 2013, 129 – 137; Чакъров 2023, 21, 39, бел. 10, 40, бел. 15). Not far from there are situated 2nd – 3rd century buildings from the western limits of the site¹⁵ (**fig. 2.1**). The 4th century coin is the latest one from the site so far, unfortunately without corresponding structures.

DATE OF THE SETTLEMENT

The earliest coins from the site are the issues of Emperor Antoninus Pius (138 – 161) and the latest one of Emperor Gordian III (238 – 244), but the predominant mints are from the Severan dynasty (193 – 235), as was already mentioned above. Most likely, the site was founded in the last decades of the 2nd century – the late Antonine (138 – 192) period or during the reign of Emperor Septimius Severus (193 – 211) (Chakarov 2017, 52; Чакъров 2023, 19 – 20, 30 – 31). The beginning of the ceramic production at the site is dated to this period (Chakarov 2017, 52; Иванов 2021, 107 – 108; Ivanov 2022, 106 – 107).

According to V. Varbanov, the ancient settlement in the northwestern part of Pavlikeni ceased to exist due to a barbarian invasion during the reign of Emperor Philip the Arab (244 – 249) in 245 or 248 AD (Върбанов 2017, 32 – 33). The excavations so far have not shown evidences of destruction by fire. They give information more likely for the abandonment of the site (Чакъров 2023, 28 – 29). The context of the bronze coin from the reign of Emperor Valens (364 – 378) from the area of the “Sortovi semena” State Industrial Enterprise raises the question of whether the life at the site was resumed after its abandonment in the middle of the 3rd century.

¹³ Veliko Tarnovo Regional Museum of History, Numismatics Fund, inv. No 1309 M/TOM.

¹⁴ There is no bronze mint of Emperor Valens with this description. In the inventory book the coin is listed as a silver one.

¹⁵ Excavations of the author in 2024, discussed below.

Fig. 5. A detail of the plan of the excavated part of a building with the ancient ground level. Circles – the coins from the hoard (catalogue numbers).

Обр. 5. Детайл на плана на изследваната част от сградата с античното ходово ниво. Окръжности – монетите от находката (каталожни номера).

Fig. 6. Find-spots of coins 2 – 7, 9 from the hoard (catalogue numbers).

Обр. 6. Местата на откриване на монети 2 – 7, 9 от находката (каталожни номера).

Fig. 7. Find-spots of coins 2 – 7, 9 from the hoard – detail (catalogue numbers).

Обр. 7. Детайл на местата на откриване на монети 2 – 7, 9 от находката (каталожни номера).

Fig. 8. Find-spots of coins 1 and 8 from the hoard (catalogue numbers).

Образ 8. Местата на откриване на монети 1 и 8 от находката (каталожни номера).

THE RECENTLY DISCOVERED *DENARII* COIN HOARD FROM PAVLIKENI

In the late autumn of 2024 part of a building from the ancient settlement in the northwestern part of Pavlikeni was excavated (**fig. 2.1**). It was studied by the author during a rescue archaeological campaign caused by a project for the connection of a solar power plant to the national electricity system. This is the westernmost architectural complex of the site, which has expanded the area of the site in a western direction. Although the building was partially destroyed right before the excavations by the digging activities, a relatively large part of it was excavated, but in a very limited excavation area. Some 257 m to the northwest, four inhumation graves from the early 3rd century were excavated, three of which contained valuable grave goods (**fig. 2.2**). The remains of the building lie 205 m north of the graves at the former Veterinary Clinic.

Four walls and the destructions of a collapsed roof from the building were examined (**fig. 3**). The walls are low sandstone foundations bonded with clay. They had to carry a superstructure in *opus craticium* (a wattle and daub technique) or were built by mud bricks. Three of the walls are in an east-west direction and one (visible as a robber trench) is in a south-north direction (**fig. 4**). The southernmost and northernmost walls probably mark the length of the building along the north-south axis – 13.5 m. The building continues to the west (in the area of the already constructed solar power plant), to the north (in the neighbouring private plot) and to the east (in the area parallel to Dondukov Street), *i.e.* its western and eastern limits are unknown. Between the walls, a compact layer of collapsed roof destructions was recorded, consisting mainly of *tegulae et imbrices* and a smaller amount of sandstones (**fig. 3**). In the area between the southern and the next parallel wall, a floor level was recorded, consisting of fragmented ceramics, burnt pieces of daubs, a fragment of a rotary quern and other rubbish materials.

There are no traces of destruction by fire. The building was most probably abandoned and at a later period its walls were robbed for stone material. Its exact function has not been determined due to the limited area of the excavations. It is certainly a large building with different premises. A lot of fragments of ceramic vessels were found under the collapsed roof destructions. Two iron tools were also found there – an iron wedge (field inv. No 13) and a ring from a ploughshare (field inv. No 14). The rest of the finds from the building are nine silver *denarii*, which form a small coin hoard – the subject of the present article (**Plate I**)¹⁶.

The coin hoard consists of nine well preserved *denarii* (VF or XF grade). The earliest one is of Empress Faustina the Younger (161 – 175),

¹⁶ They are kept in the Numismatic fund of the Regional Museum of History in Veliko Tarnovo, inv. Nos: 4929 – 4937 M/TOM.

minted in 161 – 164 AD (**cat. No 2; Plate I.2**). The next one is of Emperor Marcus Aurelius (161 – 180), minted in 166 – 167 AD (**cat. No 1; Plate I.1**). The remaining seven are from the early representatives of the Severan dynasty (193 – 235): an issue from 195 AD of Empress Julia Domna (193 – 211) (**cat. No 4; Plate I.4**); a coin from 200 AD of Emperor Septimius Severus (193 – 211) (**cat. No 3; Plate I.3**); a *denarius* of the beardless Caracalla (198 – 217) as *Caesar* from 196 – 198 AD (**cat. No 6; Plate I.6**); an issue of Empress Julia Domna (193 – 211) from 196 – 211 AD (**cat. No 5; Plate I.5**); an issue of the beardless Caracalla (198 – 217) from 207 AD (**cat. No 7; Plate I.7**); two *denarii* of the bearded Caracalla, one from 213 AD (**cat. No 8; Plate I.8**) and one from 214 AD (**cat. No 9; Plate I.9**).

The coin of Empress Faustina the Younger is more worn. Better preserved are the issues of Emperor Marcus Aurelius, Septimius Severus and Julia Domna. The least circulated coins belong to the coinage of Emperor Caracalla. The hoard has a *terminus post quem* for its deposition 214 AD. The coins may have been stored or hidden during the last years of the reign of Emperor Caracalla (198 – 217), or during his successors Macrinus (217), Diadumenian (217 – 218), or even later – during the reign of Emperor Elagabalus (218 – 222). These coins could be defined as a purse hoard (Abdy 2002, 9 – 10; Varbanov 2012, 291 – 296; Върбанов 2017b, 26 – 27, 29 – 32; Varbanov 2020, 514 – 515). They fit well into the criteria for daily spending money, which according to C. Găzdac are hoards with no more than 20 pieces (Găzdac 2012, 167). The hoard composition shows that the coin of Empress Faustina the Younger from 161 – 164 AD and that of Emperor Marcus Aurelius from 166 – 167 AD are in circulation in 214 AD or later, which means *c.* 50 years. The issues from the time of the Severan dynasty are closer to the time of deposition and are probably more relevant to the current coins in circulation.

The coin hoard was discovered scattered over a relatively small area (1 sq. m.) on both sides of the southernmost wall of the building (**fig. 4; fig. 5**). All of the coins were found under the collapsed roof destructions, eight of them south of the building (**cat. Nos 1 – 5, 7 – 9**), *i.e.* outside it, and one (**cat. No 6**) north of the wall – inside the building¹⁷ (**fig. 5; fig. 6; fig. 7; fig. 8**). The nature of the context of the hoard suggests that it was in an organic purse or some other decomposable container. The dispersion of coins has no clear explanation. On the one hand, they could be lost by their owner, but in that case, they could be found in a more compact heap. Another explanation is that they were hidden or stored in the wattle and daub or mud brick wall and were later scattered by the decomposition of the wall, after

¹⁷ Initially seven *denarii* were found (**cat. Nos. 2 – 7, 9**). Their close proximity to the western excavation limits caused the making of an extension of the trench to the west. In the area of the extension two more coins from the hoard were found (**cat. Nos. 1, 8**).

the building was abandoned¹⁸. An indication for that option is the fact that eight of the coins are outside of the building and one is inside it. The context of the hoard, the date of the latest coin (214 AD) and the absence of destructions by fire do not suggest that the hoard was a result of a barbarian invasion. Why its owner did not come to retrieve it back remains unclear.

CATALOGUE OF THE COINS FROM THE HOARD

1. *Obverse*: ANTONINVS AVG ARM PARTH MAX.

Dotted circle along the periphery. Laureate bearded bust of Marcus Aurelius to the right.

Reverse: TR P XXI IMP IIII COS III.

Dotted circle along the periphery. *Aequitas* standing left, holding scales in her stretched forward right arm and cornucopia in her left arm.

Axis: 1 o'clock; mint: Rome; date: 166 – 167 AD; type RIC III 171; diameter: 18/19 mm; thickness: 2 mm; weight: 3.31 g; inv. No 4930 M/TOM (**Plate I.1b**).

2. *Obverse*: FAVSTINA AVGVSTA.

Dotted circle along the periphery. Bust of Faustina the Younger with tied hair on her back, facing right.

Reverse: DIANA LVCIF.

Dotted circle along the periphery. Diana *Lucifera* standing left, holding with her two hands long lighted torch to the left.

Axis: 11 o'clock; mint: Rome; date: 161 – 164 AD; type RIC III 674; diameter: 17 – 18 mm; thickness: 2 mm; weight: 2.89 g; inv. No 4929 M/TOM (**Plate I.2**).

3. *Obverse*: SEVERVS AVG PART MAX.

Dotted circle along the periphery. Laureate bust of Septimius Severus to the right.

Reverse: P M TR P VIII [C]OS II P P.

Dotted circle along the periphery. Victory flying to the left, holding a garland in her two hands above a shield over an inclined to the right low column.

Axis: 1 o'clock; mint: Rome; date: 200 AD; type RIC IV 150; diameter: 19 – 21 mm; thickness: 2 mm; weight: 3.60 g; inv. No 4931 M/TOM (**Plate I.3**).

4. *Obverse*: IVLIA DO-MNA AVG.

Dotted circle along the periphery. Bust of Julia Domna to the right.

Reverse: V E S-T A.

Dotted circle along the periphery. Seated to the left veiled *Vesta* holding a *palladium* in her stretched forward right arm; holding a pointing upward and right sceptre in her left hand.

Axis: 6 o'clock; mint: Rome; date: 195 AD; type RIC IV 538; diameter: 18 – 19 mm; thickness: 2 mm; weight: 3.34 g; inv. No 4932 M/TOM (**Plate I.4**).

5. *Obverse*: IVLIA AVGVSTA.

Dotted circle along the periphery. Bust of Julia Domna to the right.

Reverse: PIETAS PVBLICA.

Dotted circle along the periphery. Veiled Pietas standing left with her raised two

¹⁸ The idea for a purse in/on the wall emerged during a discussion between the author and Dr. Ivan Tsarov (archaeologists and long-time director of the Veliko Tarnovo Regional Museum of History).

arms above a burning altar.

Axis: 7 o'clock; mint: Rome; date: 196 – 211 AD; type RIC IV 574; diameter: 17/19 mm; thickness: 2 mm; weight: 2.92 g; inv. No 4933 M/TOM (**Plate I.5**).

6. Obverse: M AVR ANTON [CAES PONTIF].

Dotted circle along the periphery. Cuirassed bust of the beardless Caracalla with a cloak to the right.

Reverse: [MARTI] VLTORI.

Dotted circle along the periphery. Cuirassed Mars *Ullor* with a flowing cloak to the right, holding a trophy on his left shoulder with his left arm and bearing a pointing forward and upward spear with his right hand.

Axis: 11 o'clock; mint: Rome; date: 196 – 198 AD; type RIC IV 11; diameter: 16/18 mm; thickness: 2 mm; weight: 2.61 g; inv. No 4934 M/TOM (**Plate I.6**).

7. Obverse: ANTONINVS PIVS AVG.

Dotted circle along the periphery. Laureate bearded bust of Caracalla to the right.

Reverse: PONTI-F TR P X COS II.

Dotted circle along the periphery. Mars with a flowing cloak to the right; holding a trophy on his left shoulder with his left arm and bearing a pointing forward and upward spear with his right hand.

Axis: 1 o'clock; mint: Rome; date: 207 AD; type RIC IV 88; diameter: 19 mm; thickness: 2 mm; weight: 3.07 g; inv. No 4935 M/TOM (**Plate I.7**).

8. Obverse: ANTONINVS PIVS AVG BRIT.

Dotted circle along the periphery. Laureate bearded bust of Caracalla to the right.

Reverse: P M TR P XVI C-OS IIII P P.

Dotted circle along the periphery. Standing *Libertas*, facing left, holding a *pileus* by its pointed end with her stretched forward right arm; holding a pointed upward and slightly to the right sceptre in her left hand.

Axis: 2 o'clock; mint: Rome; date: 213 AD; type RIC IV 209a; diameter: 18 mm; thickness: 2 mm; weight: 3.52 g; inv. No 4936 M/TOM (**Plate I.8**).

9. Obverse: [ANT]ONINVS PIVS AVG GERM.

Dotted circle along the periphery. Laureate bearded bust of Caracalla to the right.

Reverse: P M TR P XVII COS III P P.

Dotted circle along the periphery. The laureate emperor with a heavily folded toga walking left, holding with his left hand a pointing downward sceptre and with his right hand a pointing forward branch.

Axis: 12 o'clock; mint: Rome; date: 214 AD; type RIC IV 246; diameter: 18/20 mm; thickness: 2 mm; weight: 2.87 g; inv. No 4937 M/TOM (**Plate I.9**).

REFERENCES / ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Аврамов 1929: В. Аврамов. Войната на България с Византия в 1190 г. и погромът на императора Исак Ангел при гр. Трявна. София, 1929 [Avramov 1929: V. Avramov. Voynata na Bulgaria s Vizantia v 1190 g. i pogromat na imperatora Isak Angel pri gr. Tryavna. Sofiya, 1929].

Беливанова 1998: Ан. Беливанова. Стъклени купи от римската епоха от фонда на Исторически музей Велико Търново. – Известия на Исторически музей Велико Търново, XIII, 1998, 118 – 125 [Belivanova 1998: A. Belivanova. Stakleni kupi ot rimskata epoha ot fonda na Istoricheski muzey Veliko Tarnovo. – Izvestia na Istoricheski muzey Veliko Tarnovo, XIII, 1998, 118 – 125].

- Ботева 1997:** Д. Ботева. Долна Мизия и Тракия в римската имперска система (193 – 217/218 г. сл. Хр.). София, 1997 [Boteva 1997: D. Boteva. Dolna Mizia i Trakia v rimskata imperska sistema (193 – 217/218 g. sl. Hr.). Sofiya, 1997].
- Ботева 2001:** Д. Ботева. За промяната на провинциалната граница между Долна Мизия и Тракия в края на II век. – *Seminarium Thracicum*, 5, 2001, 211 – 216 [Boteva 2001: D. Boteva. Za promyanata na provintsialnata granitsa mezhdu Dolna Mizia i Trakia v kraia na II vek. – *Seminarium Thracicum*, 5, 2001, 211 – 216].
- Боянов 2008:** Ил. Боянов. Римските ветерани в Долна Мизия и Тракия (I – III в.). София, 2008 [Boyanov 2008: I. Boyanov. Rimskite veterani v Dolna Mizia i Trakia (I – III v.). Sofiya, 2008].
- Владкова 1994:** П. Владкова. Монетни съкровища от територията на Никополис ад Иструм. – *Епохи*, 2/4, 1994, 118 – 125 [Vladkova 1994: P. Vladkova. Monetni sakrovishita ot teritoriyata na Nikopolis ad Istrum. – *Epoхи*, 2/4, 1994, 118 – 125].
- Владкова 2011:** П. Владкова. Античен производствен център при Павликени (Долна Мизия). Велико Търново, 2011 [Vladkova 2011: P. Vladkova. Antichen proizvodstven tsentar pri Pavlikeni (Dolna Mizia). Veliko Tarnovo, 2011].
- Върбанов 2008:** В. Върбанов. Находката от денари от с. Долна Оряховица, Великотърновско и събитията в Долна Мизия и Тракия през втората половина на II в. – В: Евг. Генчева (съст.) *Studia in honorem Aleksandrae Dimitrova-Milcheva*. Югоизточна Европа през Античността VI в. пр. Хр. – началото на VII в. сл. Хр., София, 2008, 381 – 392 [Varbanov 2008: V. Varbanov. Nahodkata ot denari ot s. Dolna Oryahovitsa, Velikotarnovsko i sabitiyata v Dolna Mizia i Trakia prez vtorata polovina na II v. – V: Evg. Gencheva (sast.) *Studia in honorem Aleksandrae Dimitrova-Milcheva*. Yugoiztochna Evropa prez Antichnostta VI v. pr. Hr. – nachaloto na VII v. sl. Hr., Sofiya, 2008, 381 – 392].
- Върбанов 2017а:** В. Върбанов. Варварски нашествия в Долна Мизия и Тракия през I – III век (по нумизматични и археологически данни). Автореферат за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. Велико Търново, 2017 [Varbanov 2017a: V. Varbanov. Varvarski nashestvia v Dolna Mizia i Trakia prez I – III vek (po numizmatichni i arheologicheski dannii). Avtoreferat za prisazhdane na obrazovatelната i nauchna stepen „doktor“. Veliko Tarnovo, 2017].
- Върбанов 2017б:** В. Върбанов. Находка от антониниани от с. Панайот Волов, Шуменско. – *Журнал за исторически и археологически изследвания*, 1, 2017, 26 – 34 [Varbanov 2017b: V. Varbanov. Nahodka ot antoniniani ot s. Panayot Volov, Shumensko. – *Zhurnal za istoricheski i arheologicheski izsledvania*, 1, 2017, 26 – 34].
- Иванов 2013:** В. Иванов. Римски меч с печат от фонда на Регионален исторически музей – Велико Търново. – *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, XXVII/2012, 2013, 129 – 137 [Ivanov 2013: V. Ivanov. Rimski mech s pechat ot fonda na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo. – *Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo*, XXVII/2012, 2013, 129 – 137].
- Иванов 2021:** Ст. Иванов. Типология и хронология на червенолаковата керамика от производствените комплекси между Дунав и Балкана (II – III в.). (*Archaeologia Bulgarica Supplements*. 1A). София, 2021 [Ivanov 2021: S. Ivanov. Tipologia i hronologia na chervenolakovata keramika ot proizvodstvenite kompleksi mezhdu Dunav i Balkana (II – III v.). (*Archaeologia Bulgarica Supplements*. 1A). Sofiya, 2021].
- Иванов 2024:** М. Иванов. Нашествието на костобоките в Долна Мизия и Тракия през 170 г. Автореферат на дисертационен труд за придобиване на научната степен "доктор на науките" в научна област 2. Хуманитарни науки, професионално направление 2.2. История и археология. София, 2024 [Ivanov 2024: M. Ivanov. Nashestviето na kostobokite v Dolna Mizia i Trakia prez 170 g. Avtoreferat na disertatsionen trud za pridobivane na nauchnata stepen "doktor na

naukite" v nauchna oblast 2. Humanitarni nauki, profesionalno napravlenie 2.2. Istoria i arheologia. Sofia, 2024].

Иларионов 1976: В. Иларионов. Уникална находка. – Комунистически устрем. Орган на ГК на БКП, ИК на ГОНС, УС на АПК „Росица“ и ГК на ОФ, Година XVI, брой 30 (397), 24.07.1976 г., 1 [Ilarionov 1976: V. Ilarionov. Unikalna nahodka. – Komunisticheski ustrem. Organ na GK na BKP, IK na GONS, US na APK „Rositsa“ i GK na OF, Godina XVI, broj 30 (397), 24.07.1976 g., 1].

Русев 2019: Н. Русев. Погребални обреди в провинция Втора Мизия през късната античност (IV – VI в.). Дисертация за придобиване на образователна и научна степен „доктор“. Каталог. Велико Търново, 2019 [Rusev 2019: N. Rusev. Pogrebalni obredi v provintsia Vtora Mizia prez kasnata antichnost (IV – VI v.). Disertatsia za pridobivane na obrazovatelna i nauchna stepen „doktor“. Katalog. Veliko Tarnovo, 2019].

Султов 1962: Б. Султов. Принос към античната история на Павликенския край. – Известия на Окръжния музей – Търново, I, 1962, 7 – 20 [Sultov 1962: B. Sultov. Prinos kam antichnata istoria na Pavlikenskiya kray. – Izvestia na Okrazhnia muzey – Tarnovo, I, 1962, 7 – 20].

Султов 1977а: Б. Султов. Проучвания в античния керамичен център край Павликени. – В: В. Велков, Р. Катинчаров (ред.) Археологически открития и разкопки през 1976 г. XXII Национална археологическа конференция в гр. Русе (Резюмета и доклади), София, 1977, 82 – 83 [Sultov 1977а: B. Sultov. Prouchvaniya v antichnia keramichen tsentar kray Pavlikeni. – V: V. Velkov, R. Katincharov (red.) Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 1976 g. XXII Natsionalna arheologicheska konferentsia v gr. Ruse (Rezyumeta i dokladi), Sofiya, 1977, 82 – 83].

Султов 1977б: Б. Султов. Павликенският край през античността. – В: М. Йовков (съст.), П. Петров, Д. Мичев (Ред.) Павликени и Павликенският край. (Библиотека „Роден край“), София, 1977, 9 – 62 [Sultov 1977б: B. Sultov. Pavlikenskiyat kray prez antichnostta. – V: M. Yovkov (Sast.), P. Petrov, D. Michev (Red.) Pavlikeni i Pavlikenskiyat kray. (Biblioteka „Roden kray“), Sofiya, 1977, 9 – 62].

Султов 1985: Б. Султов. Римска военна диплома от с. Бутово, Великотърновски окръг (Долна Мизия). – Археология, 3, 1985, 38 – 41 [Sultov 1985: B. Sultov. Rimska voenna diploma ot s. Butovo, Velikotarnovski okrag (Dolna Mizia). – Arheologia, 3, 1985, 38 – 41].

Теодосиев 2017: Н. Теодосиев. Опис на колективните монетни находки от България. I. От домонетната епоха до 498 г. сл. Хр. София, 2017 [Teodosiev 2017: N. Teodosiev. Opis na kolektivnite monetni nahodki ot Bulgaria. I. Ot domonetnata epoha do 498 g. sl. Hr. Sofiya, 2017].

Филов 1912: Б. Филов. Антични паметници в Народния музей. – Известия на Българското археологическо дружество, III, 1912, 1 – 52 [Filov 1912: B. Filov. Antichni pametnitsi v Narodniya muzey. – Izvestiya na Balgarskoto arheologicheskoto druzhestvo, III, 1912, 1 – 52].

Харизанов 2019: Ал. Харизанов. Пещи за керамика в днешните български земи през I – VI век. (Дисертации. 15). София, 2019 [Harizanov 2019: A. Harizanov. “Peshchi za keramika v dнешnite balgarski zemi prez I – VI vek. (Disertatsii. 15). Sofiya, 2019].

Харитонов 1998: Хр. Харитонов. Непроучени, малко известни и неизвестни монетни находки от Павликени. – В: М. Ковачев, Б. Григорова (съст.) Павликени в миналото и днес, ИК „Знак“, Велико Търново, 1998, 27 – 38 [Haritonov 1998: H. Haritonov. Neproucheni, malko izvestni i neizvestni monetni nahodki ot Pavlikeni. – V: M. Kovachev, B. Grigorova (sast.) Pavlikeni v minaloto i dnes, IK „Znak“, Veliko Tarnovo, 1998, 27 – 38].

Цочев 1998: М. Цочев. Монети и монетна циркулация в античните керамич-

ни центрове Павликени и Бутово. „Витал“, Велико Търново, 1998 [Tsochev 1998: M. Tsochev. Moneti i monetna tsirkulatsia v antichnite keramichni tsentreve Pavlikeni i Butovo. „Vital“, Veliko Tarnovo, 1998].

Цървов 2005а: Ив. Цървов. Теренни обходи по проект „Градът и селото в Римската и Късноримската империя: Никополис ад Иструм и селото в градската му територия“ през 2004 г. – В: Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 182 – 183 [Tsarov 2005a: I. Tsarov. Terenni obhodi po projekt „Gradat i seloto v Rimskata i Kasnorimskata imperiya: Nikopolis ad Istrum i seloto v gradskata mu teritoriya“ prez 2004 g. – V: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2004 g. Sofiya, 2005, 182 – 183].

Цървов 2005б: Ив. Цървов. Римска гробница край Павликени. Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XX, 2005, 106 – 116 [Tsarov 2005b: I. Tsarov. Rimaska grobnitsa kray Pavlikeni. Izvestiya na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo, XX, 2005, 106 – 116].

Чакъров 2018: К. Чакъров. Данни за некрополите на вилата в м. Върбовски ливади край Павликени. – В: Ив. Лазаров, Н. Цонева (съст.) Юбилеен сборник Павликени. Доклади и научни съобщения от втора научна конференция „Павликени – античен и вечен“. Велико Търново, 2018, 49 – 90 [Chakarov 2018: K. Chakarov. Dannii za nekropolite na vilata v m. Varbovski livadi kray Pavlikeni. – V: I. Lazarov, N. Tsoneva (sast.) Yubileen sbornik Pavlikeni. Dokladi i nauchni saobshteniya ot vtora nauchna konferentsia „Pavlikeni – antichen i vechen“. Veliko Tarnovo, 2018, 49 – 90].

Чакъров 2023: К. Чакъров. Некрополите на античното селище в северо-западната част на гр. Павликени. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXVIII, 2023, 19 – 63, 241 – 247 [Chakarov 2023: K. Chakarov. Nekropolite na antichnoto selishte v severozapadnata chast na gr. Pavlikeni. – Izvestiya na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo, XXXVIII, 2023, 19 – 63, 241 – 247].

Чакъров 2024а: К. Чакъров. Никополис ад Иструм: територия на римския, късноримски и ранновизантийски град (II – VII век). Автореферат на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „доктор“ в област на висше образование 2. Хуманитарни науки. Професионално направление 2.2 История и археология. Докторска програма „Археология (римска археология)“. Велико Търново, 2024 [Chakarov 2024a: K. Chakarov. Nikopolis ad Istrum: teritoriya na rimskiya, kasnorimski i rannovizantiyski grad (II – VII vek). Avtoreferat na disertatsionen trud za prisazhdane na obrazovatelnata i nauchna stepen „doktor“ v oblastta na visshe obrazovanie 2. Humanitarni nauki. Profesionalno napravlenie 2.2 Istoria i arheologia. Doktorska programa „Arheologia (rimaska arheologia)“. Veliko Tarnovo, 2024].

Чакъров 2024б: К. Чакъров. За идентифицирането на един мавзолей от римската епоха между градовете Павликени и Бяла черква и неговия археологически контекст. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXIX, 2024, 35 – 93, 366 – 369 [Chakarov 2024b: K. Chakarov. Za identifikatsiraneto na edin mavzoley ot rimskata epoha mezhdu gradovete Pavlikeni i Byala Cherkva i negovia arheologicheski kontekst. – Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo, XXXIX, 2024, 35 – 93, 366 – 369].

Abdy 2002: R. Abdy. Romano-British Coin Hoards. Shire Publications, Princes Risborough, 2002.

Boteva 1996: D. Boteva. The South Border of Lower Moesia from Hadrian to Septimius Severus. – In: P. Petrović, S. Dušanić (eds.) Roman Limes on the Middle and the Lower Danube. (Đerdapske Sveske. Posebna izdanja, 2.), Belgrade, 1996, 173 – 176.

Boyd 2019: M. Boyd. The Late Roman Building and Settlement Structures in the Rositsa Valley: the geophysical results. – In: The Transition to Late Antiquity on the

- Lower Danube. Excavations and Survey at Dichin, a Late Roman to Early Byzantine Fort and a Roman Aqueduct. A. Poulter with Contributions by M. Boyd, A. Cholakova, V. Dinchev, E. Ghey, P. Grinter, P. Guest, A. Hammon, T. Hristova, B. Hurman, C. Johnstone, W. Manning, H. Newmann, R. Parks, T. Smith, V. Swan, R. Tomlin, I. Tsarov, P. Vladkova and S. Watts. Oxford and Philadelphia, 2019, 779 – 836.
- Chakarov 2017:** K. Chakarov. A Roman-era Production Centre in Pavlikeni, Bulgaria, and the Kilns Found There. – VTU Review: Studies in the Humanities and Social Sciences, 1.1, 2017, 49 – 77.
- Conrad 2004:** S. Conrad. Die Grabstellen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie. Casa Libri, Leipzig, 2004.
- Găzdac 2002:** C. Găzdac. 'War and Peace'! Patterns of Violence through Coin Hoards Distribution. – Istros, XVIII, 2012, 165 – 198.
- Gerasimov 1979:** T. Gerasimov. Tresor monétaires trouvés en Bulgarie au cours de 1968, 1969 et 1970. – Bulletin de l'Institut d'archéologie, XXXV (Cultures et art en Bulgarie médiévale (VIIIe – XVe s.)), 1979, 134 – 141.
- IGBulg:** Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Vol. II. Inscriptiones inter Danubium et Haemum Repertae. G. Mihailov (Ed.). Serdicae, MCMLVIII.
- ILBulg:** B. Gerov (ed.). Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Inscriptiones Inter Oescum et Iatrum Repertae. Serdicae, MCMLXXXIX.
- Ivanov 2019:** S. Ivanov. Typology and Chronology of the Red Slip Ware from the Roman Manufacturing Complex in the Varbovski livadi Site near Pavlikeni (North Bulgaria). – Archaeologia Bulgarica, 1, 2019, 1 – 31.
- Ivanov 2022:** S. Ivanov. Typology and Chronology of Red Slip Ware from the Production Complexes between the Danube and the Balkan Mountain Range (2nd – 3rd c. AD). (Archaeologia Bulgarica Supplements. 3). Sofia, 2022.
- Kabakčeva, Sultova, Vladkova 1988:** G. Kabakčeva, S. Sultova, P. Vladkova. Ceramic Centres on the Territory of Nicopolis ad Istrum. 2nd – 4th Century. 1988.
- Nenov 1997:** V. Nenov. Roman military Diploma from *Mauretania Tingitana* found in Northern Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica, 1, 3, 1997, 15 – 21.
- Paunov, Prokopov 2002:** E. Paunov, I. Prokopov. An Inventory of Roman Republican Coin Hoards and Coins from Bulgaria (IRRCHBulg). (Glaux. 15). Edizioni *ennere* S.r.l., Milano, 2002.
- Poulter 2019:** A. Poulter. The Field Survey; Sites and Their Interpretation. – In: The Transition to Late Antiquity on the Lower Danube. Excavations and Survey at Dichin, a Late Roman to Early Byzantine Fort and a Roman Aqueduct. A. Poulter with Contributions by M. Boyd, A. Cholakova, V. Dinchev, E. Ghey, P. Grinter, P. Guest, A. Hammon, T. Hristova, B. Hurman, C. Johnstone, W. Manning, H. Newmann, R. Parks, T. Smith, V. Swan, R. Tomlin, I. Tsarov, P. Vladkova and S. Watts. Oxford and Philadelphia, 2019, 683 – 777.
- RIC:**
- Vol. III. The Roman Imperial Coinage. Vol. III. Antoninus Pius to Commodus. By Harold Mattingly and Edward Sydenham. London, 1930.
- Vol. IV.1. The Roman Imperial Coinage. Vol. IV.1. Part I. Pertinax to Geta. By Harold Mattingly and Edward Sydenham. Spink & Son LTD, London, 1936.
- RMD:**
- Vol. II. M. Roxan, with contributions by H. Ganiaris and J. C. Mann (Ed.). Roman Military Diplomas. 1978 to 1984. II. (Occasional Publications. 9). Institute of Archaeology, London, 1985.
- Vol. V. P. Holder (Ed.). Roman Military Diplomas. V. (= Bulletin of Institute of Classical Studies. Supplement. 88). University of London, Institute of Classics, University of London Press, London, 2006.

- Sultov 1985:** B. Sultov. Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum. (Годишник на Софийски университет. Исторически факултет, LXXVI (76), 2, 1983). (Terra Antiqua Balcanica, I). София, 1985.
- Varbanov 2007:** V. Varbanov. Barbarian Invasions in the Provinces of *Moesia Inferior* and *Thrace* between A. D. 138 – 192 (According to the Numismatic Data). – In: L. Vagalinski (Ed.) *The Lower Danube in Antiquity (VI C BC – VI C AD): International Archaeological Conference, Bulgaria – Tutrakan, 6 – 7.10.2005*, Sofia, 2007, 153 – 170.
- Varbanov 2012:** V. Varbanov. Barbarian Invasions in the Roman Provinces of Lower Moesia and Thrace in the Mid-3rd C. AD and the Coin Hoards from that Period. – In: L. Vagalinski, N. Sharankov, S. Torbatov (Eds.) *The Lower Danube Limes (1st – 6th C. AD)*, Sofia, 2012, 289 – 309.
- Varbanov 2020:** V. Varbanov. Small Coin Hoards like Evidence for Unrest. The Case of Philippopolis, Roman Thrace. – *Journal for Ancient History and Archaeology*, 7, 1, 2020, 513 – 518.

НОВООТКРИТА НАХОДКА ОТ ДЕНАРИИ ОТ III ВЕК
ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РАЗКОПКИ В ГР. ПАВЛИКЕНИ, СЕВЕРНА
БЪЛГАРИЯ (АНТИЧНА ДОЛНА МИЗИЯ)

Калин ЧАКЪРОВ

РЕЗЮМЕ

През 2024 г. в гр. Павликени е открита находка от девет денарии. Тя произхожда от спасителни археологически разкопки на обект Антично селище в северозападната част на гр. Павликени, ръководени от автора на настоящата публикация. Монетите са открити на площ от около 1 м² под разрушението от рухнал керемиден покрив на сграда със стени със зидана с камъни основа и наземна част от нетрайни материали. Осем от монетите са открити в пространството извън сградата, а една във вътрешността. Малкото количество денарии на толкова ограничена площ вероятно свидетелства за разпиляна кесия с джобни пари. Разликата в местоположението на осемте монети извън сградата и една в нейните очертания може да бъде тълкувано като свидетелство за укриване или съхраняване на находката в кесия, скрита в стената. Вероятно находката се разпръсква на такава площ вследствие на разпадането на стената след изоставянето на сградата. При проведените досега археологически разкопки на Античното селище в северозападната част на гр. Павликени не са установени следи от опожарявания, причинени от вражеско опустошение.

Досегашните данни за обитаването на селището свидетелстват, че то е основано към края на II в. и просъществува докъм средата на III в. Единичните монетни находки от обекта са интерпретирани в посока на това, че то е напуснато вероятно вследствие на вражеско нашествие, случило се през 245 или 248 г. Най-късната монета от находката е отсечена през 214 г. Хронологическата разлика по-скоро свидетелства, че нейното укриване не е свързано с някое от тези нашествия, а е породено от други причини, които не могат да бъдат установени.

Plate I. The coins from the hoard (catalogue numbers).
Табло I. Монетите от находката (каталожни номера).

ЛИПСВАЩАТА ЧАСТ ОТ ЕДНА МОНЕТНА НАХОДКА, ОТКРИТА В СИЛИСТРА

Светлана ГАНЧЕВА

Регионален исторически музей – Силистра, ул. „Симеон Велики“ № 74, България;
ganchevasvellana@abv.bg

ABSTRACT

The article presents a coin hoard discovered in 1959 in the town of Silistra. The hoard comprises 750 silver coins, the earliest of which is of Emperor Septimius Severus, and the *terminus post quem* issues date from the reign of Emperor Trebonianus Gallus and his son Volusianus (251 – 253 AD). The hiding of the hoard is probably related to the barbarian invasions of 253 – 254 AD.

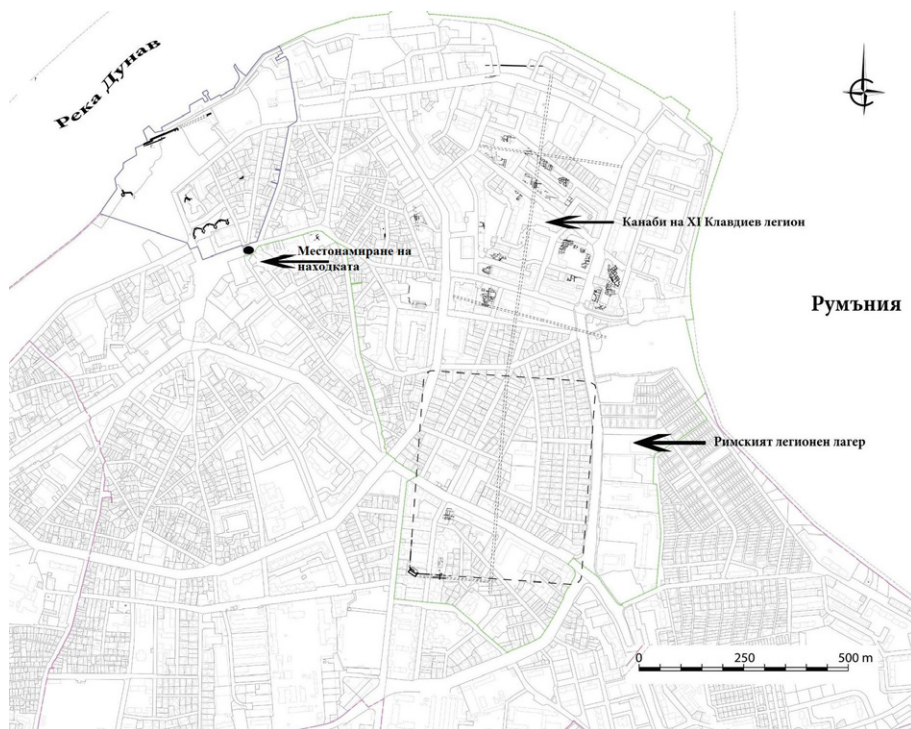
Today, only 641 coins from the hoard are preserved in the collection of the Regional History Museum – Silistra. This article focuses on the “missing” coins, with their description and identification based on entries in the 1959 inventory book.

Keywords: Durostorum, coin hoard, barbarian invasions, 3rd century

През 1959 г. при прокопаване на канал на тъгъла на ул. „Генерал Скобелев“ и „Стара планина“ в Силистра е открита колективна находка, съдържаща 750 сребърни монети – денари и антониниани (Герасимов 1962, 232; Ганчева 2017, 127 – 151) (**обр. 1**). Монетите са намерени на три метра дълбочина, „в глинено гърне с меден капак... в близост с останки от покрив на стара римска сграда“ (в. Силистренска трибуна, бр. 24, 13.05.1959 г.).

Цялата монетна находка (750 броя) е вписана в инвентарната книга на монетите на Исторически музей – Силистра още при откриването ѝ през 1959 г. с инвентарни №№ 485 – 1234¹. В нея е впи-

¹ Т. нар. „Стари инвентарни книги“ на монетите са използвани до началото на 80-те години на XX в., когато по неясна причина те са частично преписани и монетите получават нови инвентарни номера. Въпросната находка вече е с инвентарни № 468 – 1108 и не е в пълния си състав.

Обр. 1. План на град Силистра с разположението на лагера и канабите на XI Клавдиев легион, и местонамирането на находката

Fig. 1. Map of the town of Silistra showing the location of the camp and the *canabae* of the XI Claudian Legion, as well as the findspot.

сана следната информация: местонахождение гр. Силистра, 1959, канал по ул. „Генерал Скобелев“ и „Стара планина“, зъгл, колективна находка от 750 бр. Предадена е от Велико Аврамов Петров – работник при Единна строителна организация (ЕСО) и е приета с акт № 79/ 25.04.1959 г. и протокол № 79/25.04.1959 г. Отбелязаната откупна цена на всяка монета е 1 стотинка. Посочените метрични данни са: метал – AR, размери – 19 – 22 мм, тегло – 4 – 6 г. Нейният състав според вписването е: Септимий Север – 1, Каракала – 3, Юлия Домна – 2, Елагабал – 7, Юлия Меса – 1, Север Александър – 3, Юлия Мамя – 1, Балбин – 2, Гордиан – 51, Гордиан син – 235, Филип I – 238, Филип син – 1, Отацилия Севера – 35, Траян Деций – 70, Херения Етрусцила – 39, Херений Етруск – 12, Хостилиан – 4, Требониан Гал – 18, Волузиан – 24, неизвестни – 3².

Днес във фонда на РИМ – Силистра се съхраняват 641 монети от

² При преинвентарирането ѝ в началото на 80-те години на XX в. монетите са повторно определени.

Обр. 2. Монета на Клавдий II (268 – 270) вписана в инвентарната книга като част от находката

Fig. 2. Coin of Claudius II (268 – 270), recorded in the inventory book as part of the find.

тази монетна находка (инв. №№ 468 – 1108), разпределени по следния начин: Септимий Север – 1, Каракала – 2, Юлия Домна – 2, Елагабал – 7, Юлия Меса – 1, Север Александър – 3, Юлия Мамея – 1, Гордиан II – 1, Гордиан III – 251, Филип I – 135, Филип II – 37, Отацилия – 35, Траян Деций – 69, Херений Етруск – 11, Етрусцила – 41, Требониан Гал – 20, Хостилиан – 4, Волузиан – 19³. В инвентарната книга като част от находката е вписана и монета на император Клавдий II (268 – 270) (**обр. 2**), но тя вероятно не принадлежи към нея и е попаднала случайно в музейния опис или при откриването на монетите.

Благодарение на откриването на „старите“ инвентарни книги преди няколко години настоящият състав на находката може да се допълни. На базата на описанието на изображението и надписа, при които са допуснати грешки и неточности, но като цяло са коректно предадени, може да се възстанови с точност почти цялото съдържание на находката⁴. По този начин тя вече се явява сигурен източник на информация. Тази находка, както по отношение на разпределението по владетели, така и на отделните типове, стои много близо до едно монетно съкровище със същия *terminus post quem* 251 – 253 г., което според информацията в инвентарните книги произхожда от лагера на XI Клавдиев легион (Varbanov, Gancheva 2011, 37 – 63).

Според данните от инвентарната книга липсващите монети, на брой 109, са на следните императори: Каракала – 1, Балбин – 2, Гордиан III – 35, Филип I – 65, Филип II – 4 и Волузиан – 2, т.е. по-

³ При публикуването на находката през 2017 г. са допуснати няколко неволни грешки: инв. № 600 е определена като RIC IV/ III, № 68, но всъщност е RIC IV/ III, № 54, тъй като аверсния надпис е IMP CAES GORDIANVS PIVS AVG (Ганчева 2017, № 35). Инв. № 651 е денар и съответно е RIC IV/ III, № 116 (Рим, 241 – 243 г.), а не RIC IV/ III, № 95 (Ганчева 2017, № 50). При два типа на Филип I-RIC IV/ III, № 78 и RIC IV/ III, № 80 в публикацията, посочената монетарница е Рим, но тези емисии са сечени в Антиохия (Ганчева 2017, кат. № 78 и 80).

⁴ Сравнително правилното разчитане на реверсния надпис и описанието при инвентарирането на монетите през 1959 г. се вижда при сравняване с монетите, които днес се съхраняват във фонда на РИМ – Силистра.

твърждава се датировката на най-късните емисии (251 – 253), при изключване на монетата на Клавдий II. Над 95% от липсващите монети са сечени при Гордиан III и Филип I, с чието време на управление се свързва и основното натрупване на находката. Вземайки предвид всички монети (както налични, така и липсващи), още по-ясно се вижда значителното превъзходство на емисиите на Гордиан III и Филип I и неговото семейство в сравнение с всички останали владетели (Гордиан III – 286, Филип I – 200, Филип II – 41 и Отацилия – 35, или общо 562).

При вписването на монетите в инвентарната книга се наблюдават следните тенденции. При денарите описанието на аверса е глава надясно, докато при антонинианите е глава надясно, с крепостна корона, което позволява разграничаването на двата номинала. Изображенията на обратната страна не са персонализирани, но отбелязването на позицията на тялото, атрибутите, както и надписът, позволяват тяхното свързване с конкретен тип. По-голямата част от липсващите монети се откриват сред запазените типове в находката.

В инвентарната книга монетата на Каракала (инв. № 486) е с аверсен надпис ANTONINVS PIVS AVG GERM и реверсен – P M TR P VIII COS III P P. Описанието на изображението е: прав, надясно, с глава наляво, в ръка държи кълбо. Императорът приема титлата GERMANICVS през 213 г. и тя остава като част от титулатурата му до 217 г. – неговата смърт (RIC IV/I, 86). Поради това няма как трибунската му власт да е VIII, тъй като той я получава и изпълнява през далечната 205 г. В периода 213 – 217 г., когато върху монетите на Каракала се открива надпис ANTONINVS PIVS AVG GERM, са неговите XVI – XX трибунати и именно за това датировката на монетата трябва да се търси в този период. На базата на описанието в инвентарната книга може да се приеме, че става въпрос за изображение на Сол прав, насреща, с глава наляво, а този тип е отсечен през 215 г. – TR P XVIII (RIC IV/I, № 264) и през 216 г. – TR P XVIII (RIC IV/I, № 281).

Според инвентарните книги през 1959 г. част от находката са и две монети на Балбин, управлявал заедно с Пупиен само 99 дни през 238 г. Поради краткото му управление неговите монети са ограничени както количествено, така и по отношение на разнообразието на типове. В случая двете монети са антониниани от един и същ тип – FIDES MVTVA AVGG. Такава монета има и в другата колективна находка от Дуросторум, която е със същите хронологически граници (Varbanov, Gancheva 2011, кат. № 6).

При инвентарирането през 1959 г. всички монети с аверсен надпис IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG са посочени като емисии на Гордиан (238), а тези с текст IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG и IMP CAES GORDIANVS AVG са отнесени към Гордиан син (238 – 244). Но

с изключение на една монета с инв. № 517 (в настоящата инвентарна книга с инв. № 499), която е сечена при управлението на Гордиан II, останалите са всъщност емисии на Гордиан III. При всички монети, съдържащи титулатурата IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG, тя е предадена като IMP GORDIANVS PIVS P FL AVG. В находката значителното количество монети на Гордиан III е свързано и с голямо разнообразие на типове. Освен това сред тях се срещат както денари (3), така и антониниани (283).

Определянето на две монети на Гордиан III (инв. № 777 и инв. № 778) е несигурно. Те са с аверсен надпис IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG, но проблемът идва от реверсия надпис и описанието на изображението. При инв. № 777 те са AETERNITATI AVG – прав наляво, в ръце държи кълбо(?) и жезъл. Но това описание не съвпада с типа AETERNITATI AVG – Сол. При инв. № 778 надписът е същият, но изображението не личи. Когато находката е преинвентирана в началото на 80-те години на XX в. инв. № 779 (нов инв. № 732) и № 780 (нов инв. № 733), които през 1959 г. са отнесени към същия тип AETERNITATI AVG, отново с неличащ образ, са отнесени към други два типа (VIRTVTI AVGVSTI и SECVRIT PERPET). Явно при самото инвентариране след откриването на находката определянето на тези четири монети (инв. № 777 – 780) е довело до някои затруднения и може би то не е било напълно сигурно, тъй като други 13 монети са коректно определени като тип AETERNITATI AVG – Сол, държи кълбо (инв. № 627 – 639). Към тези монети трябва да се добави още една, която при преинвентарирането е определена като тип AETERNITATI AVG (нов инв. № 549).

При първоначалното включване на монетната находка във фонда на Историческия музей в Силистра, с изключение на I монета (инв. № 1029), всички останали, върху които се чете името PHILIPPVS, са отнесени към Филип I (244 – 249). Но както се вижда от допълнителните вписвания в инвентарната книга, това е коригирано на по-късен етап, като е възможно да се случва при процеса на преписването им. При монетите на Филип I и неговото семейство се наблюдават както по няколко разновидности на аверсия надпис (Филип I – 4, Филип II – 3, Отацилия – 4), така и богатство от реверсни типове, голяма част от които се откриват и сред находката от легионния лагер на XI Клавдиев легион (Ганчева 2017, кат. № 72 – 129; Varbanov, Gancheva 2011, кат. № 156 – 274).

Една от монетите с инв. № 813, определена като емисия на Филип I, не може да се свърже с конкретен тип, тъй като нейното описание в инвентарната книга е следното: Λ: IMP PHILIPPVS AVG. Глава надясно, с крепостна корона. Оп: FIDES EXERCITVS. Прав наляво, в ръце държи копие и кълбо. Подобен тип не се открива сред емисиите на Филип I и вероятно се касае за неточност

при инвентарирането. В монетосеченето на императора въпросните аверсен и реверсен надпис се откриват при два типа, сечени в Рим в периода 247 – 249 г.: RIC № 61 (Фидес права, наляво. Държи вексилум и знаме) и RIC № 62 (4 знамена). В случая, ако надписът е разчетен правилно, може да се допусне, че се касае за първия тип, а грешката в описанието да се дължи на неясно или недостатъчно добре запазено изображение⁵.

С инв. № 834 е вписана монета с аверсен надпис IMP PHILIPPVS AVG и реверсен – ANNONITAS AVGG, а описанието на изображението е „права, наляво, в ръце държи копие и“, но подобен тип не е известен в монетосеченето на Филип I. Може да се допусне, че в случая става въпрос за RIC № 9 – TRANQVILITAS AVGG, каквато монета е инвентарирана под инв. № 829 със същото описание на фигурата на опаката страна.

Точното определяне на още една монета (инв. № 828), която се посочва като емисия на император Филип I, може да се приеме с леко съмнение. Аверсният надпис отново е IMP PHILIPPVS AVG, а реверсният VIRTVS AVG. За изображението е дадена следната информация – в ход надясно, с шлем, копие и боздуган. Иконографията на Марс Виртус не включва боздугана като негов атрибут, така че в случая със сигурност се касае за грешка при определянето. Тъй като при монетите на Филип I Виртус се изобразява прав или седнал, но не и в движение, в случая вероятно се касае за емисия на неговия син Филип II, а именно RIC № 223 – VIRTVS AVGG. Виртус в ход надясно. Държи копие и трофей.

Сред липсващите монети има и два антониниана на Волузиан (251 – 253), сечени в монетарниците на Рим и Милано през 251 – 253 г., вече в качеството му на август след смъртта на Хостилиан. С тях броят на неговите емисии става 21, разпределени в 2 аверсни и 7 реверсни типа (Ганчева 2017, кат № 163 – 169).

До този момент са известни 26 монетни находки, завършващи с емисии на Требониан Гал и Волузиан, при които е отчетливо разпределението им на територията на долнодунавските провинции на Римската империя (област Видин, Враца, Монтана и Северна Добруджа) (Varbanov 2021, 68, map 12). Въз основа на писмените източници Борис Геров възстановява събитията след смъртта на Траян Деций и Херений Етруск при Абритус през 251 г. и обвързва известните му монетни находки с последни монети на Требониан Гал, Волузиан и Емилиан с нашествията от 253 и 254 г. (Геров 1952, 30; Gerov 1977, 140 – 141).

При археологическите проучвания в Силистра, в границите на

⁵ В каталога е посочена именно като RIC № 61.

лагера и канабите, са регистрирани горели пластове и разрушения, и вземайки предвид и двете находки с последни емисии от времето на Требониан Гал и неговия син Волузиан, проучвателят П. Доневски ги свързва с варварските нападения от средата на III в., но без да посочва конкретно нашествие (Доневски 2007, 175, 224). В случая монетните находки са ценен източник на информация, тъй като показват, че Дуросторум не е засегнат при масираните атаки от 250 – 251 г., а по-късно – вероятно през 253 – 254 г. Но и следващите варварски нашествия от втората половина на 50-те години на III в. (Геров 1952, 30 – 31) не трябва да се изключват като причина за сътресението в живота на Дуросторум, тъй като монетите на Требониан Гал и Волузиан дават само *terminus post quem*.

КАТАЛОГ⁶

Каракала (198 – 217) – 1 брой

Инв. № 486

Л: ANTONINVS PIVS AVG GERM. Бюст с лъчиста корона, надясно.

Он: P M TR P XVIII/XVIII COS III P P. Сол прав, насреща. Държи кълбо.
Рим, 215 г./ 216 г.; RIC IV/ I, № 264/ № 281

Балбин (238) – 2 броя

Инв. № 789; Инв. № 790

Л: IMP CAES D CAEL BALBINVS AVG. Бюст с лъчиста корона, надясно.

Он: FIDES MVTVA AVGG. Ръкуващи се ръце.
Рим, април – юни 238 г.; RIC IV/ II, № 11

Гордиан III (238 – 244) – 35 броя

Инв. № 785

Л: IMP CAES GORDIANVS PIVS AVG. Бюст с лъчиста корона, надясно.

Он: AEQVITAS AVG. Еквитас права, наляво. Държи везни и рог на изобилието.
Рим, март – май (?) 240 г.; RIC IV/ III, № 51

Инв. № 782; Инв. № 783; Инв. № 784

Л: Същото.

Он: CONCORDIA AVG. Конкордия седнала, наляво. Държи патера и двоен рог на изобилието.
Рим, март – май (?) 240 г.; RIC IV/ III, № 52

Инв. № 786

Л: Същото.

Он: ROMAE AETERNAE. Рома седнала, наляво. Държи Виктория и копие.
Рим, март – май (?) 240 г.; RIC IV/ III, № 55

⁶ Монетите са определени по The Roman Imperial Coinage.

Инв. № 731; Инв. № 733; Инв. № 736

Л: IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Бюст с лъчиста корона, надясно.

Он: AEQVITAS AVG. Еквитас права, насреща. Държи везни и рог на изобилието.

Рим, 240 г.; RIC IV/ III, № 63

Запазената част от находката съдържа още 7 монети от този тип (Ганчева 2017, кат. № 33).

Инв. № 754

Л: Същото.

Он: CONCORDIA MILIT. Конкордия седнала, наляво. Държи патера и двоен рог на изобилието.

Рим, 240 г.; RIC IV/ III, № 65

Инв. № 721

Л: Същото.

Он: LIBERALITAS AVG III. Либералитас права, насреща. Държи абакус и рог на изобилието.

Рим, 240 г.; RIC IV/ III, № 67

Запазената част от находката съдържа още 7 монети от този тип (Ганчева 2017, кат. № 34).

Инв. № 753

Л: Същото.

Он: ROMAE AETERNAE. Рома седнала, наляво. Държи Виктория и копие.

Рим, 240 г.; RIC IV/ III, № 70

Запазената част от находката съдържа още 1 монета от този тип (Ганчева 2017, кат. № 37).

Инв. № 743

Л: Същото.

Он: FELICIT TEMP. Фелицитас права, наляво. Държи кадуцей и рог на изобилието.

Рим, 243 – 244 г.; RIC IV/ III, № 140

Запазената част от находката съдържа още 3 монети от този тип (Ганчева 2017, кат. № 52).

Инв. № 746

Л: Същото.

Он: FELICIT TEMPOR. Фелицитас права, наляво. Държи кадуцей и рог на изобилието.

Рим, 243 – 244 г.; RIC IV/ III, № 141

Запазената част от находката съдържа още 2 монети от този тип (Ганчева 2017, кат. № 53).

Инв. № 748; Инв. № 750; Инв. № 751

Л: Същото.

Он: FELICITAS TEMPORVM. Фелицитас права, наляво. Държи кадуцей и рог на изобилието.

Рим, 243 – 244 г.; RIC IV/ III, № 142

Запазената част от находката съдържа още 1 монета от този тип (Ганчева 2017, кат. № 54).

Инв. № 758; Инв. № 759; Инв. № 760

Л: Същото.

Он: SECVRIT PERP. Секуритас с кръстосани крака, права, наляво. Държи скиптер и се обляга на колона.

Рим, 243 – 244 г.; RIC IV/ III, № 152

Инв. № 755; Инв. № 757

Л: Същото.

Оп: SECVRITAS PERPETVA. Секуритас с кръстосани крака, права, наляво. Държи скиптър и се обляга на колона.

Рим, 243 – 244 г.; RIC IV/ III, № 153

Запазената част от находката съдържа още 1 монета от този тип (Ганчева 2017, кат. № 62).

Инв. № 765; Инв. № 766; Инв. № 768

Л: Същото.

Оп: FIDES MILITVM. Фидес права, наляво. Държи две знамена.

Антиохия, 242 – 244 г.; RIC IV/ III, № 209

Запазената част от находката съдържа още 1 монета от този тип (Ганчева 2017, кат. № 66).

Инв. № 762; Инв. № 764

Л: Същото.

Оп: MARTI PACIFERO. Марс в ход, наляво. Държи клонка, копие и щит.

Антиохия, 242 – 244 г.; RIC IV/ III, № 212

Запазената част от находката съдържа още 1 монета от този тип (Ганчева 2017, кат. № 68).

Инв. № 564

Л: Същото.

Оп: ORIENS AVG. Сол прав, наляво. Държи кълбо.

Антиохия, 242 – 244 г.; RIC IV/ III, № 213

Запазената част от находката съдържа още 13 монети от този тип (Ганчева 2017, кат. № 69).

Инв. № 737; Инв. № 739; Инв. № 740

Л: Същото.

Оп: PAX AVGVSTI. Пакс в ход, наляво. Държи клонка и скиптър.

Антиохия, 242 – 244 г.; RIC IV/ III, № 214

Запазената част от находката съдържа още 1 монета от този тип (Ганчева 2017, кат. № 70).

Инв. № 769; Инв. № 774; Инв. № 776

Л: Същото.

Оп: SAECVLI FELICITAS. Императорът прав, наляво. Държи копие и кълбо.

Антиохия, 242 – 244 г.; RIC IV/ III, № 216

Запазената част от находката съдържа още 5 монети от този тип (Ганчева 2017, кат. № 71).

Инв. № 777; Инв. № 778

Неясен тип.

Филип I (244 – 249) – 65 броя

Инв. № 904; Инв. № 906; Инв. № 907

Л: IMP M IVL PHILIPPVS AVG. Бюст с лъчиста корона, надясно.

Оп: P M TR P II COS P P. Императорът седнал, наляво. Държи кълбо и къс скиптър. Рим, 245 г.; RIC IV/ III, № 2

Запазената част от находката съдържа още 1 монета от този тип (Ганчева 2017, кат. № 83).

Инв. № 901; Инв. № 902; Инв. № 903; Инв. № 910; Инв. № 911

Л: Същото.

On: P M TR P III COS P P. Фелицитас права, наляво. Държи кадучей и рог на изобилието.

Рим, 246 г.; RIC IV/ III, № 3

Запазената част от находката съдържа още 5 монети от този тип (Ганчева 2017, кат. № 84).

Инв. № 894; Инв. № 895; Инв. № 899; Инв. № 900

Л: Същото.

On: P M TR P III COS P P. Фелицитас права, наляво. Държи кадучей и рог на изобилието.

Рим, 247 г. или Антиохия, 247 г.; RIC IV/ III, № 4 или RIC IV/ III, № 75A

Запазената част от находката съдържа още 2 монети от този тип (Ганчева 2017, кат. № 85).

Инв. № 818; Инв. № 820

Л: IMP PHILIPPVS AVG. Бюст с лъчиста корона, надясно.

On: P M TR P III COS II PP. Фелицитас права, наляво. Държи кадучей и рог на изобилието.

Рим, 247 г.; RIC IV/ III, № 5

Запазената част от находката съдържа още 1 монета от този тип (Ганчева 2017, кат. № 72).

Инв. № 834

Л: Същото.

On: TRANQVILLITAS AVGG. Траквилитас права, наляво. Държи козилог(?) и скиптър.

Рим, 248 г.; RIC IV/ III, № 9

Запазената част от находката съдържа още 1 монета от този тип (Ганчева 2017, кат. № 73).

Инв. № 802

Л: Същото.

On: SAECVLARES AVGG/ II. Вълчица права, наляво. Под нея – Ромул и Рем, бозаят.

Рим, 248 г.; RIC IV/ III, № 15

Запазената част от находката съдържа още 2 монети от този тип (Ганчева 2017, кат. № 75).

Инв. № 800

Л: Същото.

On: SAECVLARES AVGG/ V. Елен в ход, надясно.

Рим, 248 г.; RIC IV/ III, № 19

Запазената част от находката съдържа още 2 монети от този тип (Ганчева 2017, кат. № 76).

Инв. № 798

Л: Същото.

On: SAECVLARES AVGG/ COS III. Колона.

Рим, 248 г.; RIC IV/ III, № 24c

Запазената част от находката съдържа още 1 монета от този тип (Ганчева 2017, кат. № 78).

Инв. № 811

Л: Същото.

On: SAECULUM NOVUM. Храм.

Рим, 248 г.; RIC IV/ III, № 25b

Запазената част от находката съдържа още 1 монета от този тип (Ганчева 2017, кат. № 79).

Инв. № 980

Л: IMP M IVL PHILIPPVS AVG. Бюст с лъчиста корона, надясно.

Он: ADVENTUS AVGG. Императорът на кон, в ход, наляво.

Рим, 244 – 247 г.; RIC IV/ III, № 26b

Запазената част от находката съдържа още 9 монети от този тип (Ганчева 2017, кат. № 86).

Инв. № 835; Инв. № 836; Инв. № 838; Инв. № 839; Инв. № 842; Инв. № 843;

Инв. № 844; Инв. № 847; Инв. № 848; Инв. № 851; Инв. № 852; Инв. № 857

Л: Същото.

Он: AEQVITAS AVG. Еквитас права, наляво. Държи везни и рог на изобилието.

Рим, 244 – 247 г.; RIC IV/ III, № 27b

Запазената част от находката съдържа още 16 монети от този тип (Ганчева 2017, кат. № 87).

Инв. № 965

Л: Същото.

Он: FELICITAS TEMP. Фелицитас права, наляво. Държи кадуцей и рог на изобилието

Рим, 244 – 247 г.; RIC IV/ III, № 31

Запазената част от находката съдържа още 2 монети от този тип (Ганчева 2017, кат. № 90).

Инв. № 863; Инв. № 868; Инв. № 869; Инв. № 870; Инв. № 872; Инв. № 873;

Инв. № 874; Инв. № 875; Инв. № 876; Инв. № 877; Инв. № 880; Инв. № 881;

Инв. № 883; Инв. № 884; Инв. № 887; Инв. № 888; Инв. № 889; Инв. №

890; Инв. № 891; Инв. № 893

Л: Същото.

Он: ROMAE AETERNAE. Рома седнала, наляво. Държи Виктория и копие.

Долу – щит.

Рим, 244 – 247 г.; RIC IV/ III, № 44b

Запазената част от находката съдържа още 12 монети от този тип (Ганчева 2017, кат. № 98).

Инв. № 817

Л: IMP PHILIPPVS AVG. Бюст с лъчиста корона, надясно.

Он: AEQVITAS AVGG. Еквитас права, наляво. Държи везни и рог на изобилието.

Рим, 247 – 249 г.; RIC IV/ III, № 57

Запазената част от находката съдържа още 1 монета от този тип (Ганчева 2017, кат. № 80).

Инв. № 821; Инв. № 822; Инв. № 823

Л: Същото.

Он: AETERNITAS AVGG. Слон с сздач, в ход, наляво.

Рим, 247 – 249 г.; RIC IV/ III, № 58

Инв. № 830; Инв. № 832; Инв. № 833

Л: Същото.

Он: ANNONA AVG. Анона права, наляво. Държи житни класове и рог на изобилието.

Рим, 247 – 249 г.; RIC IV/ III, № 59

Запазената част от находката съдържа още 1 монета от този тип (Ганчева 2017, кат. № 81).

Инв. № 813

Л: Същото.

On: FIDES EXERCITVS. Фидес права, наляво. Държи вексилум и знаме.
Рим, 247 – 249 г.; RIC IV/ III, № 61

Инв. № 814; Инв. № 815

Л: Същото.

On: FIDES EXERCITVS. Четири знамена.
Рим, 247 – 249 г.; RIC IV/ III, № 62

Инв. № 827

Л: Същото.

On: ROMAE AETERNAE. Рома седнала, наляво. Държи Виктория и копие.
Долу – щит.
Рим, 247 – 249 г.; RIC IV/ III, № 65

Инв. № 920

Л: IMP M IVL PHILIPPVS AVG. Бюст с лъчиста корона, надясно.

On: P M TR P VI COS P P. Филицитас права, наляво. Държи кадучей и рог на изобилието.

Антиохия, 249 г.; RIC IV/ III, № 78

Запазената част от находката съдържа още 3 монети от този тип (Ганчева 2017, кат. № 105).

Филип II (247 – 249) – 4 броя

Инв. № 828

Л: IMP PHILIPPVS AVG. Бюст с лъчиста корона, надясно.

On: VIRTVS AVGG. Виртус в ход, надясно. Държи копие и трофей.
Рим, 246 – 248 г.; RIC IV/ III, № 223

Инв. № 808; Инв. № 810

Л: Същото.

On: SAECVLARES AVGG/ III. Коза в ход, наляво.

Рим, 248 г.; RIC IV/ III, № 224

Запазената част от находката съдържа още 3 монети от този тип (Ганчева 2017, кат. № 116).

Инв. № 794

Л: Същото.

On: PAX AETERNA. Пакс права, наляво. Държи клонче и скиптър.

Рим, 247 – 249 г.; RIC IV/ III, № 231c

Запазената част от находката съдържа още 3 монети от този тип (Ганчева 2017, кат. № 118).

Волузиан (251 – 253) – 2 броя

Инв. № 1212

Л: IMP CAE C VIB VOLUSIANO AVG. Бюст с лъчиста корона, надясно.

On: CONCORDIA AVG. Конкордия седнала, наляво. Държи патера и рог на изобилието. В дясното поле – звезда.

Рим, 251 – 253 г.; RIC IV/ III, № 169

Запазената част от находката съдържа още 6 монети от този тип (Ганчева 2017, кат. № 164).

Инв. № 1224

Л: IMP C C VIB VOLUSIANUS AVG. Бюст с лъчиста корона, надясно.

On: FELICITAS PVBL. Фелицитас права, наляво. Държи кадучей и рог на изобилието.

Милано, 251 – 253 г.; RIC IV/ III, № 205

Запазената част от находката съдържа още 3 монети от този тип (Ганчева 2017, кат. № 168).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

- Ганчева 2017:** Св. Ганчева. Колективна монетна находка от канабите на XI Клавдиев легион. – Добруджа, 32, 2017, 127 – 151 [Gancheva 2017: Sv. Gancheva. Kolektivna monetna nahodka ot kanabite na XI Klavdiev legion. – Dobrudzha, 32, 2017, 127 – 151].
- Герасимов 1962:** Т. Герасимов. Монетни съкровища, намерени в България през 1958 и 1959 г. – Известия на Археологическия Институт, XXV, 1962, 225 – 237 [Gerasimov 1962: T. Gerasimov. Monetni sakrovishta, namereni v Bulgarya prez 1958 i 1959 g. – Izvestiya na Arheologicheskiya Institut, XXV, 1962, 225 – 237].
- Геров 1953:** Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана. Ч. II: От Хадриан до Константин Велики. – В: Годишник на Софийски университет, Филологически факултет, XLVII (1950 – 1952), София, 1953, 17 – 409 [Gerov 1953: B. Gerov. Romanizmat mezhdu Dunava i Balkana. Ch. II: Ot Hadrian do Konstantin Veliki. – V: Godishnik na Sofiyski universitet, Filologicheski fakultet, XLVII (1950 – 1952), Sofiya, 1953, 17 – 409].
- Доневски 2006:** П. Доневски. Дуросторум – легионният лагер (castra) и укреплението на дунавския бряг. – В: Античният Дуросторум. История на Силистра, том I, Силистра-София, 2006, 166 – 185 [Donevski 2006: P. Donevski. Durostorum – Legionniyat lager (castra) i ukreplenieto na dunavskia bryag. – V: Antichniyat Durostorum. Istoria na Silistra, tom I, Silistra-Sofia, 2006, 166 – 185].
- Доневски 2006:** П. Доневски. Канаби на XI Клавдиев легион. – В: Античният Дуросторум. История на Силистра, том I, Силистра-София, 2006, 186 – 227 [Donevski 2006: P. Donevski. Kanabi na XI Klavdiev legion. – V: Antichniyat Durostorum. Istoria na Silistra, tom I, Silistra-Sofia, 2006, 186 – 227].
- Gerov 1977:** B. Gerov. Die Einfälle der Nordvölker in den Ostbalkanraum im Lichte der Müzschatzfunde I. Das II. und III. Jahrhundert (101 – 284). – Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. 6, 1977, 110 – 181.
- RIC IV/I:** H. Mattingly, E. A. Sydenham. The Roman Imperial Coinage. Vol IV. Part I. Pertinax to Geta. London, 1936.
- RIC IV/II:** H. Mattingly, E. A. Sydenham. The Roman Imperial Coinage. Vol IV. Part II. Macrinus to Pupienus. London, 1938.
- RIC IV/III:** H. Mattingly, E. A. Sydenham, C. H. V. Sutherland. The Roman Imperial Coinage. Vol IV. Part III. Gordian III – Uranius Antonius. London, 1949.
- Varbanov 2021:** V. Varbanov. Roman coin hoards from Moesia Inferior and Thrace (from Hadrian to Diocletian). Current stage of research. – In: Coin hoards in Southeastern Europe (1st – 6th century AD). Rousse, 2021, 59 – 94.
- Varbanov, Gancheva 2012:** V. Varbanov, S. Gancheva. A hoard of antoniniani from Durostorum (Silistra, Bulgaria). – Studii și cercetări de numismatică, II (XIV), 2011, 37 – 63.

THE MISSING PART OF A COIN HOARD DISCOVERED IN SILISTRA

Svetlana GANCHEVA

SUMMARY

In 1959, a coin hoard consisting of 750 silver Roman coins was discovered in the town of Silistra. The coins have been deposited in the Historical Museum in the town and inventoried. The earliest coin dates from the reign of Septimius Severus, and the latest issues were struck by Trebonianus Gallus and his son Volusianus, dating from 251 – 253 AD. Another hoard, comprising 313 coins with the same *terminus post quem*, originated from the confines of the camp of the XI Claudian Legion. Based on these two hoards, as well as the burnt layers and the destruction in the camp and its *canabae*, it is concluded that Durostorum was affected during the barbarian invasions of 253 – 254 AD. However, it should not be ruled out that this may have occurred during one of the later invasions in the 250s AD.

Today, only 641 coins from the hoard are preserved in the collection of the Regional History Museum – Silistra. This article focuses on the missing coins, with their description and identification based on entries in the 1959 inventory book. The comprehensive examination of the contents of the hoard makes it a valuable and reliable source of information about the events that unfolded in the Lower Danube territories of the Roman Empire, and particularly in Durostorum.

РИМСКИ И КЪСНОАНТИЧНИ МОНЕТИ ОТ КРЕПОСТ БОЖЕНИШКИ УРВИЧ

Николай ДИМИТРОВ

Национален археологически институт с музей при Българската академия на науките, ул. „Съборна“ № 2, София 1000, България; nikolay.d.dimitrov1992@gmail.com

ABSTRACT

The ancient and medieval fortress of Bozhenishki Urvich has been known in the scientific community for more than 100 years after registering the inscription of Sevast Ognyan, carved on a rock above the village of Bozhenitsa, originally published by Petar Mutaftchiev. Archaeological studies of the site were carried out half a century later, in the 1970s and 1980s. In almost 20 years of research, over 1400 coins were recorded without modern metal detecting equipment. Over 1,300 coins can be dated to the 14th century period, and fewer than 100 have been determined by researchers to be Late Antique, dating to the 4th – 6th century. In 2023 – 2024, research was renewed, with new numismatic material recorded. A more detailed study of the Late Antique coins from this site has not been undertaken.

Keywords: Bozhenishki Urvich, Roman provincial coins, Late Antiquity, fortress, nummi, follis, 4th – 6th century, Justinian I.

ВЪВЕДЕНИЕ

Античната и средновековна крепост Боженишки Урвич е позната на научните среди от повече от век. Тя става известна след регистрирането на скалния надпис за севаст Огнян, разчетен и публикуван от Петър Мутафчиев (Мутафчиев 1921, 88 – 114; Мутафчиев 1973, 486 – 517). Археологически разкопки на обекта започват 50 години по-късно през 70-те и 80-те години на XX в. За почти 20 години проучвания, без наличието на металдетектори, са регистрирани общо над 1400 монети. Над 1300 монети могат да се датират в периода XIV в., а по-малко от 100 са определени от проучвателите за късноантични с датировка IV – VI в. (Дишев 1979, 29; Василев 1983, 49; Дишев 1992, 7). През 2023 – 2024 г. проучванията са подновени, като още нумизматичен материал е регистриран. По-детайлно проучване на късноантичните монети от този обект не е правено към момента.

ПРОБЛЕМИ НА ИЗТОЧНИЦИТЕ НА ИНФОРМАЦИЯ

Нумизматичният материал от крепост Боженишки Урвич се съхранява във фонда на Исторически музей – Ботевград, като по-голямата част от монетите са в експозиция. За целите на настоящето проучване е използвана документацията от проведените през 70-те и 80-те години разкопки, съхранявана в Исторически музей – Ботевград, както и инвентарните книги, в които впоследствие са вписани откритите находки¹. За съжаление археологическата документация от старите разкопки е доста пестелива откъм информация. Единствено по-подробни са описанията за първите 2 – 3 сезона, от 1972 до 1974 г. Рядко се споменават откритите находки, а когато такива са упоменати, те са изредени общо. По тази причина почти е невъзможно да се направи сравнение между отбелязаните в документацията монети и описаните също доста пестеливо екземпляри в инвентарните книги на Исторически музей – Ботевград. Трудно може да се локализира и самото място на откриване на артефактите. Друг довод, който подтиква създаването на настоящето изследване е – погрешното описание на голяма част от монетите, вписани в инвентарните книги на музея от този период. След 1974 г. в повечето случаи под един инвентарен номер са въвеждани цяла група монети, а описанието често гласи „Ранновизантийски монети на Юстин I и Юстиниан I“ (Инвентарна книга № III – монети, инв. № 32-м). След извършена дигитализация на късноантичния нумизматичен материал от Боженишки Урвич през есента на 2024 г. се оказва, че сред монетите на Юстин I и Юстиниан I се откриват и други с коренно различна датировка и характеристики². Така например при инв. № 32-м, съдържащ 15 монетни единици, описани като монети на Юстин I и Юстиниан I, има поне два броя на Анастасий, един на Юстин II със София и една монета на Каракала, сечена в Сердика³. Сред монетите от старите разкопки тук ще бъде разгледан нумизматич-

¹ Благодаря на Рени Петрова, директор на Исторически музей – Ботевград, за предоставения достъп до информация.

² Дигитализацията на късноантичния нумизматичен материал от крепост Боженишки Урвич е осъществена посредством специализирана техника за фотозаснемане и обработка на монети quickPX, предоставена за ползване от проект „Глухите камъни“ КП-06-Н80/6 от 2023, финансиран от ФНИ.

³ За съжаление поради дългогодишната липса на специалист в сферата на нумизматиката сред служителите на Исторически музей – Ботевград не може категорично да се отхвърли и възможността да е допусната грешка при инвентаризация и някои монети случайно да са разместени с екземпляри от други инвентарни номера. Това донякъде би обяснило пропуските в описанията на инвентарната книга, но би компрометирало научната достоверност, които тези находки носят. От съществено значение са подновените проучвания на крепостта от 2023 – 2024 г. и тяхното продължаване. Новооткритият нумизматичен материал би подкрепил хронологическата възстановка, предложена тук, базирана основно на монети от старите разкопки, или да хвърли нова светлина на проучванията.

ният материал и от новите проучвания, осъществени през 2023 – 2024 г. В кратковременните разкопки през тези два сезона са регистрирани общо 23 монети. Към настоящето изследване е направен хронологически преглед, от най-ранните римски до най-късните късноантични монети, първо от старите разкопки през 70-те и 80-те години и след това за направата на сравнение са разгледани и монетите от новите проучвания.

Римски и късноантични монети от старите разкопки – хронологически преглед

Най-ранните нумизматични материали от старите разкопки на Боженишки Урвич могат да се свържат с второто десетилетие на III в. Става въпрос за две монети на Каракала, сечени в град Сердика по време на самостоятелното му управление между 211/212 – 217 г. (кат. № 1 – 2)⁴. От информацията в археологическия дневник не може да се възстанови мястото на тяхното откриване, както и в какъв пласт са намерени. Според проучванията от миналия век няма категорично регистриран пласт, който да доказва обитаване на крепостта по това време. Изследователите споменават, че на обекта се открива керамика от I-во хилядолетие пр. Хр., което потвърждава „тракийското присъствие“ (Василев 1983, 48 – 49). Още една монета от Боженишки Урвич може да се свърже с III в. – силно изтрита монета на Виминациум, сечена при Филип Араб през 244 – 249 г. (кат. № 3)⁵. Особеностите на терена са благоприятни там да е съществувало извънградско светилище през римската епоха – наличие на скален масив, пещери, гора, забележителна гледка към заобикалящия хинтерланд, воден източник в подножието на възвишението. Към този етап няма открита монументална архитектура. В скалния масив са регистрирани множество врязвания и ниши, но датирането им може да се свърже и с изградената през средновековието скална църква (Василев 1983, 45; Дишев 1992, 4). Само бъдещите проучвания могат да покажат, дали подобен обект е предшества създаването на крепостта. Ако такъв е съществувал, то вероятно е попадал в градската територия на Сердика.

По-многоброен е нумизматичният материал от IV в., когато обитаване на крепостта определено е имало. В старите проучвания е споменато, че към този период се отнасят монети на Констанций

⁴ И двете монети са описани в инвентарните книги на Исторически музей – Ботевград като ранновизантийски.

⁵ Сред монетите от Боженишки Урвич има и още една римска провинциална монета или късноантичен фолис (29 мм, 14 г), но в изключително лошо състояние, силно изтрита, без видими образи. Хронологическите граници, в които може да бъде поставен този артефакт са изключително широки, поради което не е детайлно изследван тук (инв. № 32-м_13).

II, Валентиниан I и Теодосий I (Василев 1983). Три са монетите от типа FEL TEMP REPARATIO, с войник, пронизващ повален конник, сечени в периода 348 – 361 г., за Констанций II (кат. № 4 – 6). Само една е монетата, която се свързва с Валентиниановата династия от типа GLORIA ROMANORVM, с реверсно изображение на император, влачещ пленник, сечена в периода 364 – 378 г. за Валентиниан I, Валент и Грациан (кат. № 7). Повече на брой е нумизматичният материал за Теодосий I и наследниците му, отнасящ се за последните две десетилетия на IV в. и началото на V в. Монетите са в лошо състояние и само една категорично може да се определи като сечена за Теодосий I между 383 – 395 г. от типа SALVS REIPUBLICAE, с изображение на Виктория, влачеща пленник (кат. № 8). От същия тип, но по-малка по размери и в по-лошо качество, е друга монета, сечена може би за Теодосий или за някого от синовете му Аркадий и Хонорий (кат. № 9). Със самото начало на V в. (401 – 403 г.) трябва да се свържат две силно изтрити монети от типа CONCORDIA AVGG с реверсно изображение на седнала Константинополис и аверсен бюст на императора в $\frac{3}{4}$ изглед с военно облекло, шлем, щит и копие (кат. № 10 – 11). Към V в. може да се причисли и една изключително дребна монета (минима), с неясно изображение, диаметър под 1 см и тегло около половин грам (кат. № 12). За съжаление повечето монети са в изключително лошо състояние и информацията, която носят, е оскъдна. И все пак на базата на този материал може да се предположи обитаване на Боженишки Урвич в последните десетилетия на IV и началото на V в.

Разцветът на този обект през късната античност трябва да свържем с първата половина на VI в. Това личи от обилния нумизматичен материал за императорите Анастасий, Юстин I и Юстиниан I. Почти всички монети са фолиси – 40 нумии. За времето между двете парични реформи (498 – 512 г.) на Анастасий (Владимирова-Аладжова 2022, 36 – 37) е регистрирана само една монета от 40 нумии, която е с доста по-ниско тегло и диаметър от останалите негови екземпляри (кат. № 13). Монетата не е в особено добро състояние подобно на останалия нумизматичен материал, но ясно се вижда отсъствието на знак на официната, поради което може да се определи времето за нейното отсичане между 498 г. – 507 г. Поне още четири фолиса от 40 нумии носят името на Анастасий (кат. № 14 – 17), но отсечени в периода 512 – 518 г. При една от тези монети личи надписът с името на столичната монетарница Константинопол (кат. № 17). От старите разкопки на Боженишки Урвич два половин фолиса могат да се свържат с името на император Анастасий, сечени в Константинопол (кат. № 18 – 19). С това се ограничават сигурно определените монети за Анастасий.

Още четири броя, но значително в по-лошо състояние, могат да се поставят в широки хронологически граници от 512 г. до 538 г., сечени за Анастасий, Юстин I или Юстиниан I (кат. № 20 – 23).

Сигурно определените монети на император Юстин I (518 – 527 г.) са значително по-голям брой – 19 фолиса (кат. № 24 – 42) и един половин фолис (кат. № 43). Повечето монети са сечени в Константинопол (кат. № 24 – 35), като два фолиса са дело на монетарницата на Никомедия (кат. № 36 – 37). При останалите екземпляри не личи надписът с името на монетарницата (кат. № 38 – 43)⁶. Четири други екземпляра, сечени вероятно за Юстин I или Юстиниан I, могат да се отнесат към по-широк хронологически диапазон между 518 – 538 г., поради лошото им състояние (кат. № 44 – 48).

Най-многобройни са монетите на император Юстиниан I – 17 фолиса, 3 половин фолиса, една монета 16 нумии на Тесалоника, 1 златен тремис и 1 златен солид. В литература се споменава, че на крепостта са открити „златни монети на Юстин I и Юстиниан I“ (Дишев 1992, 7). Вписаните в инвентарната книга на Исторически музей – Ботевград златни монети от Боженики Урвич са две, като едната явно погрешно е определена като монета на Юстин. Солидът е отсечен в столичната монетарница на Константинопол (кат. № 49) в периода между 542 – 565 г. (MIB I, № 7). Тремисът е в по-лошо състояние, но достатъчно добре запазен, за да може да се предположи, че е варварска имитация на златна монета на Юстиниан, сечена в Константинопол (кат. № 50). Теглото ѝ отговаря на стандартите, но не и иконографията. Изображението е схематично, а надписът на реверса – с правописни грешки. Имитацията на този тремис вероятно е отсечена в някоя локална монетарница през управлението на Юстиниан (527 – 565 г.).

Осем от фолисите на Юстиниан могат да се определят като отсечени преди голямата парична реформа на Юстиниан I през 538 – 539 г. (MIB I, р. 47; Владимирова-Аладжова 2022, 34; Михайлов 2023, 44). Шест от тези монети са отсечени в столичната монетарница (кат. № 51 – 56), една в Антиохия, след преименуването на града в Теуполис⁷ (кат. № 57) и една монета с незапазен надпис на монетарница (кат. № 58). Останалите 9 фолиса са отсечени след монетната реформа на Юстиниан и следователно могат да бъдат датирани доста по-точно. Подредени са в хронологичен ред: кат. № 59 – XIII регнална година

⁶ По периодизацията на В. Хан съществуват две хронологически групи монети при управлението на Юстин I – от 518 до 522 г. и от 522 до 527 г. (MIB I, р. 40 – 44). Изследваните тук монети на Юстин I могат да се разделят приблизително по равно и в двете категории.

⁷ След силно земетресение, предизвикало разрушения в Антиохия в края на 528 г., градът е преименуван в Теуполис (Михайлов 2023, 43).

(539 – 540 г.); кат. № 60 – XIV регнална година (540 – 541 г.); кат. № 61 – XV регнална година (541 – 542 г.); кат. № 62 – XVI регнална година (542 – 543 г.); кат. № 63 – 65 – XVIII регнална година (544 – 545 г.); кат. № 66 – XXI регнална година (547 – 548 г.); и кат. № 67 – XXIV регнална година (550 – 551 г.) или XXIX регнална⁸ (555 – 556 г.). Шест от фолисите са отсечени в Константинопол, а останалите три – в Кизик. Относно половин фолисите, при два от тях личат регналните години – XIV (кат. № 68) и XVI (кат. № 69). При последния половин фолис не личи ясно регналната година, но на базата на теглото може да се предположи, че е отсечен между 542 – 550 г. (кат. № 70) – през този период бронзовите номинали са с по-леко тегло в сравнение с монетите, отсечени в периода 538 – 542 г. (MIB I, р. 47 – 48; Владимирова-Аладжова 2022, 41; Михайлов 2023, 81). Последната монета на Юстиниан от 16 нумии (кат. № 71), сечена в Тесалоника, не е особено добре запазена, но може общо да се датира 538 – 547 г. (MIB I, № 169a-c).

От старите разкопки на Божишки Урвич има само още две монети, описани в инвентарните книги като късноантични, които не са коментирани все още. По време на дигитализацията на нумизматичния материал от този обект направи впечатление, че в състава на инв. № 32-м една от монетите всъщност е на император Юстин II и съпругата му София (кат. № 72). Въпросният екземпляр е отсечен в Константинопол през 9-ата регнална година на този владетел – 573 – 574 г. От монетата на Юстин II се предполага, че животът в крепостта вероятно е продължил и по време на неговото управление. За съжаление на базата само на една монета трудно може да се направи заключение за финалния етап на съществуване на крепостта през Късната античност. Последната монета, която поражда дори повече съмнения, е анонимен фолис клас A2 (кат. № 73)⁹, обособен в един инвентарен номер заедно с монети на Юстин I и Юстиниан I (инв. № 33-м). Монетата е отсечена в периода 976 – 1030/1035 г. (DOC III-2, 650, № A2). Други монети от X – XI в. не са откривани на крепостта. Както монетата на Юстин II, така и анонимният фолис се съхраняват в експозиция заедно с други късноантични и средновековни монети, произхождащи обаче от дарения за музея от първата половина на XX в. Това обстоятелство поражда и съмнение за допусната грешка и случайно разместване на някои инвентарни номера. По тази причина продължаването на

⁸ Въпросната монета не е добре запазена и не личи ясно дали регналната година е XXIII (24-та) или XXIII (29-а).

⁹ Анонимният фолис е пропуснат в статията за средновековните монети от Божишки Урвич, публикувана през 2024 г. (Димитров, Петрова 2024, 145 – 168), поради погрешното ѝ определяне в инвентарната книга на Исторически музей – Ботевград като късноантична монета.

разкопките на Боженишки Урвич е от огромно значение, за да разбули съмненията и да потвърди датировките, които нумизматичните материали носят.

**Римски и късноантични монети от археологически сезони
2023 – 2024 г. – хронологически преглед**

Възобновените разкопки на крепост Боженишки Урвич са иницирани от Исторически музей – Ботевград (финансирани от община Ботевград), с ръководители на разкопките през 2023 – 2024 г. – Рени Петрова (директор на ИМБд) и гл. ас. д-р Методи Златков (НАИМ – БАН). Една от основните причини за започване на проучването е обгрижването на крепостта, която се бе превърнала в обект на иманярски набези. Друга основна цел е добиването на нови данни за живота на крепостта. Разкопките породиха и идеята за обнародване на нумизматичния материал от този обект (Димитров, Петрова 2024, 145 – 168; Златков, Петрова, Димитров (под печат) – а).

През първия археологически сезон 2023 г. дейността на разкопките е съсредоточена около укрепване на разрушени участъци на крепостната стена, проучване и зариване на иманярски изкопи, както и цялостно почистване на обекта, с цел по-добра социализация (Златков, Петрова, Димитров (под печат – а). Поради тази причина регистрираният нумизматичен материал е оскъден, две късноантични монети – една срязана и силно изтрита¹⁰, както и една от типа SALVS REIPUBLICAE от края на IV в. През следващия сезон находките са значително повече, предимно монети.

Най-ранната монета, открита при новите разкопки, подобно на старите проучвания, е римска провинциална монета (кат. № 74). Тя представлява рядък тип, сечен за Луцила в град Пауталия между 177 – 180 г. (Ruzicka 1933, № 176; Тачев 2020, 69). Монетата е открита в насип, между камъни, поради което не дава ясна представа за по-ранен културен пласт. Въпросната находка обаче доказва, че на крепостта Боженишки Урвич се откриват и материали от римската епоха.

Нумизматичен материал от края на IV в. също е регистриран на Боженишки Урвич. Една от монетите е от типа CONCORDIA AVGGG, сечена за император Теодосий I – 378 – 383 г. (кат. № 75). На Теодосий I е регистрирана още една монета от типа SALVS REIPUBLICAE, отсечена в град Аквилея между 388 – 393 г. (кат. № 76). От същия монетен тип са намерени още три монети – две от сезон 2024, както и вече споменатата монета от 2023 г. (кат. № 77 – 79).

¹⁰ Въпросната монета, както и друг срязан екземпляр, но от разкопките през 2024 г., не са каталогизирани за настоящето изследване, тъй като идентификацията им е спорна и с широки хронологически граници.

Те са значително по-изтрити и не може да се определи категорично за кой император са отсечени и в коя монетарница. Тези материали потвърждават обитаването на обекта към края на IV в., когато вероятно е построена и една от крепостните стени (Златков, Петрова, Димитров (под печат) – б).

Другите две крепостни стени, които могат да се видят на обекта, са издигнати най-вероятно през първата половина на VI в., като на места трасето на най-ранната стена се прекрива от по-късната вътрешна, откогато е и най-изобилният нумизматичен материал, открит при новите проучвания¹¹. Най-ранната монета от този период е на император Анастасий, фолис, сечен в Константинопол през 512 – 518 г. (кат. № 80). С името на следващия император, Юстин I, са намерени две монети, една сечена в Никомедия (кат. № 81) и една – в столичната монетарница (кат. № 82). Подобно на старите проучвания, макар и с доста по-малки мащаби, през археологически сезони 2023 – 2024 г. най-многобройният нумизматичен материал се свързва с император Юстиниан I. Монетите с неговия образ са четири на брой, отсечени след реформата му от 538 – 539 г. Всички са добре запазени, с ясно видими регнални години – две монети с регнална година XIII – 539 – 540 г. (кат. № 83 – 84); една със XVII – 543 – 544 г. (кат. № 85); и една с регнална година XXX – 556 – 557 г. (кат. № 86). Единствено най-късната монета е отсечена в монетарницата на Кизик, докато останалите – в Константинопол. Макар и оскъден, нумизматичният материал допълва информацията от старите проучвания, като предоставя и нови данни за живота на крепостта Боженишки Урвич¹².

СРАВНЕНИЕ И ИЗВОДИ

Независимо че новите проучвания все още не са придобили мащаба на разкопките от 70-те и 80-те години, нумизматичният материал позволява да бъде осъществен сравнителен анализ.

¹¹ През археологически сезони 2024 – 2025 г. бе проучван участък между вътрешната и външната стена. Културните пластове все още не са изчерпани напълно, но към момента стратиграфията показва поне три ясни етапа на обитаване – средновековен от XIV в., чиито културни напластявания се намират над останките от вътрешната крепостна стена (т.е. тя не е функционирала през средновековието поне в конкретния участък), късноантичен с регистрирана сграда с монети от VI в., долепена на fuga до северното лице на вътрешната крепостна стена, следва пласт с деструкции от вътрешната крепостна стена, локализиран директно под пода на сградата от VI в., а под деструкциите е регистриран пласт с нумизматични материали от края на IV в. (Златков, Петрова, Димитров (под печат) – б). Благодаря на ръководителите на обекта, гл. ас. д-р Методи Златков и Рени Петрова, за подкрепата и съдействието. През 2024 г. в най-горния културен пласт от средновековието бяха открити две бронзови монети на цар Иван Александър от последните години на неговото управление (1365 – 1371 г.)

¹² През археологически сезон 2025 г. на крепост Боженишки Урвич бяха открити още 13 късноантични монети, измежду които два солида на император Юстиниан I. Находките са предадени за реставрация и ще бъдат публикувани на следващ етап от проучванията, след като бъдат професионално третираны от реставратор.

Направената ревизия на идентифицираните през миналия век монети доказва наличието на по-ранен нумизматичен материал от римската епоха на Боженишки Урвич. Новите проучвания също го потвърждават, макар да не е известно към момента дали тези монети произхождат от по-ранни културни напластявания, или са били в състава на по-късни пластове от Късната античност.

Монетите от всички кампании ясно показват активност към края на IV в. и то предимно по времето на Теодосий I и неговите синове. Докога точно продължава животът на крепостта през този период е трудно да се каже, но в началото V в. или по-общо казано през първата половина на века крепостта може би е пострадала от варварско нашествие или е изоставена по друга причина от населението. Сигурни материали от средата и втората половина на V в. не са регистрирани – единствено силно обезличен центенионалис (минима) с доста широка датировка, който може да е бил в състава на културен пласт от началото на VI в.

Сходно на старите проучвания и при новите нумизматичният материал от първата половина на VI в. е най-изобилен. Най-многобройни са монетите на император Юстиниан както от старите проучвания, така и от новите; следвани по брой от тези на Юстин I и най-малко като количество са тези за Анастасий. Прави впечатление, че преобладават монети от най-големия номинал 40 нумии (фолиси), а по-дребните номинали са рядкост. В двата етапа от проучванията изключително важни са монетите, отсечени след реформата на Юстиниан от 538 – 539 г., тъй като могат да предоставят най-късната дата, към която крепостта със сигурност е функционирала през Късната античност. Новите изследвания доказват, че поне към 556/557 г. животът на това място е продължавал, основавайки се на фолиса, отсечен в Кизик през 30-ата регнална година на Юстиниан. Ако може да сме сигурни, че и монетата на Юстин II, емитирана през 573 – 574 г., произхожда категорично от Боженишки Урвич, то може да приемем дори по-късна дата, до която крепостта е съществувала¹³.

Монетарници през VI в.

За повече от 2/3 нумизматичен материал от VI в. има данни за монетарниците, които са секли монетите, разпространени на Боженишки Урвич (**Таблица № 1**). Най-популярна определено е столичната монетарница. От всички монети от този период повече

¹³ Разглеждането отделно на материалите от новите разкопки с тези от старите е от съществена важност за целите на проучването. Това е породено от пестеливата и недостатъчно информативна документация на археологическите разкопки от 70-те и 80-те години; от прекомерно големия брой грешки в инвентарните книги и съмненията за евентуално разместени находки от фонда на Исторически музей – Ботевград.

Датировка	Монетарници					Неизвестна монетарница	Общо
	CON	TES	NIC	ANT	KYZ		
Анастасий (498 – 512 г.)	-	-	-	-	-	1	1
Анастасий (512 – 518 г.)	4	-	-	-	-	3	7
512 – 538 г.	2	-	-	-	-	2	4
Юстин I (518 – 527 г.)	13	-	3	-	-	6	22
518 – 538 г.	2	-	-	-	-	3	5
Юстиниан I (527 – 538 г.)	6	-	-	1	-	1	8
Юстиниан I (527 – 562 г.)	-	1	-	-	-	-	1
Юстиниан I (539 – 540 г.)	2	-	-	-	1	-	3
Юстиниан I (540 – 541 г.)	2	-	-	-	-	-	2
Юстиниан I (541 – 542 г.)	1	-	-	-	-	-	1
Юстиниан I (542 – 543 г.)	1	-	1	-	-	-	2
Юстиниан I (542 – 550 г.)	-	-	-	-	-	1	1
Юстиниан I (542 – 565 г.)	1	-	-	-	-	-	1
Юстиниан I (543 – 544 г.)	1	-	-	-	-	-	1
Юстиниан I (544 – 545 г.)	2	-	-	-	1	-	3
Юстиниан I (547 – 548 г.)	-	-	-	-	1	-	1
Юстиниан I (550 – 551 г.)	1	-	-	-	-	-	1
Юстиниан I (556 – 557 г.)	-	-	-	-	1	-	1
Юстин II (573 – 574 г.)	1	-	-	-	-	-	1
Общ брой	39	1	4	1	4	17	65

от половината със сигурност са били отсечени в монетарницата на Константинопол. Доста са на брой и монетите без ясно ателие, в което са произведени. Повечето монети с неизвестни монетарници са от времето на Анастасий и Юстин I, чиито монети са запазени в по-лошо състояние. След столицната монетарница най-добре представени в Боженишки Урвич са монетите на Никомедия и Кизик. При тях може да се разграничи, че екземплярите на Никомедия са предимно от времето на Юстин I, докато за отсечените в Кизик – всички са емитирани по времето на Юстиниан след неговата голяма реформа. Към момента от монетарницата в Антиохия е известна само една монета на Юстиниан. Същото важи и за Тесалоника, откъдето има само една монета 16 нумии на Юстиниан I.

ПАРАЛЕЛИ И ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ ДУМИ

В района около крепост Боженишки Урвич са локализирани още редица фортификации, които вероятно са били част от укрепителната мрежа на империята през късната античност. За съжаление повечето крепости не са проучени и до ден днешен са обект на активна иманярска дейност.

Един от изследваните обекти в близост до Боженишки Урвич е античната крепост Боровец¹⁴, край с. Разлив (общ. Правец). Тя е обект на дългогодишни проучвания от историческия музей в град Правец и неговия директор Татьяна Борисова (Борисова 2011, 40). На крепостта се регистрирани пластове от римската епоха, със значителен нумизматичен материал от II – III в. Животът там изглежда е бил изключително активен през втората половина на III в., както и през IV в. Документирани са множество структури, керамика и различни находки, включително монети, които потвърждават динамичния живот там през този период (Борисова, Занева, Стайков 2016, 26 – 28). Проучвателите датират изграждане на крепостна стена в края на III – IV в., като във вътрешността отделни сгради са съществували през различни периоди. Нумизматични материали от IV в. са регистрирани за времето на Константин I (306 – 337 г.) и синовете му, Валент (364 – 378 г.), Теодосий I (379 – 395 г.) и неговите наследници. Изследователите споменават, че животът на крепостта продължава и през V в., документирани са монети на Марциан (450 – 457 г.). Дейността на Боровец се развива и през VI в., когато се откриват монети на Юстин I (518 – 527 г.) и Юстиниан I (527 – 565 г.). Предполагано е, че крепостта е обитавана до втората половина на VI в. – началото на VII в. (Борисова, Занева, Стайков 2016, 32 – 38; Борисова 2021, 58 – 59).

Изглежда, че животът на Боровец е бил доста по-активен от този на Боженишки Урвич, що се касае до римската епоха и през IV – V в. През VI в., когато е разцветът на Урвич, явно и жителите на Боровец развиват своя бит. Въпреки изказаната хипотеза, че животът на Боровец продължава и през втората половина на VI в. до началото на VII в., монетен материал след управлението на Юстиниан I не е публикуван¹⁵. Не е изключено съществуването и на двете крепости да приключва относително по едно и също време скоро след средата на VI в.

На около 30 км северозападно от Боженишки Урвич е проучена друга крепост, която е била от съществено значение за региона. Става въпрос за Калето при Мездра. Първоначално изследвано през 70-те до 90-те години на XX в., но приключено без значителна публикация. В началото на XXI в. системните проучванията са възобновени и ръководени от Сергей Торбатов и Георги Ганецовски.

¹⁴ Боровец е разположен в югоизточна посока от Боженишки Урвич на около 7 км пряка въздушна линия.

¹⁵ При разговор с колега археолог, участващ редовно на разкопките на крепост Боровец, с мен бе споделена информация, че на този етап на проучванията за времето след Юстиниан I е регистрирана само една монета – половин фолис на император Юстин II със София, сечен в Тесалоника през 569/570 г. Благодаря на археолог Николай Маринов за информацията.

Резултатите от новите изследвания предоставят изобилно количество данни, публикувани в редица научни трудове. На обекта е доказано съществуване на укрепление още от римската епоха, наличие на култов обект от III в. и укрепено селище от IV – VI в. През първата половина на V в. Калето пострадва от земетресение, съчетано и от вражески набези на хуните. Животът там замира и възстановяването се предприема чак към края на V в. и през първата половина на VI в. През Късната античност този обект продължава да съществува докъм края на VI в. – началото на VII в., а разрушаването му може да се свърже с някое от нашествията на авари и славяни (Торбатов 2009, 42 – 51; Torbatov 2011, 158 – 160). Сходни събития през първата половина на V в. може би са се случили и на Боженишки Урвич. Близостта на двата обекта предопределя възможността земетресението да е нанесло поражения и на крепостта над днешното село Боженица. Ако не този катаклизъм, то може би хунските нашествия са предназначили изоставянето на Боженишки Урвич през първата половина на V в. Регистрираната в негатив средна крепостна стена по всяка вероятност е претърпяла бедствие, довело до нуждата в по-късно време, тоест през първата половина на VI в., да се изградят две нови стени.

Боженишки Урвич изглежда просъществува докъм третата четвърт на VI в., когато зачестяват все повече нашествията на кутригури (българи), славяни и авари. Варварските народи започват по-често да проникват в Тракия, като при някои от нападенията е засегнат и град Сердика (Владимирова-Аладжова 2022, 17 – 18). Навярно крепостта над днешното с. Боженица не оцелява до големите аваро-славянски нашествия от последните две десетилетия на VI в. при императорите Тиберий Константин (578 – 582 г.) и Маврикий Тиберий (582 – 602 г.), за които към момента не са регистрирани нумизматични материали от Боженишки Урвич.

КАТАЛОГ

Монети от проучванията през 70-те и 80-те години на XX в.

Кат. № 1 – Каракала (211/212 – 217 г.).

Аверс: Бюст с венец, броня, брада, надясно. [AVT K M AVP] CEV / [ANTΩNEINOC].

Ревърс: Хермес гол, прав, насреща, държи кесия с дясната ръка, а с лявата кадуцей; вляво пред краката му – петел. [OYΛΠI]AC / CEPΔI[KHC].

Монетарница – Сердика.

29 мм; 14,11 г; die axis 1h; инв. № 32-м_11; **обр. 1.**

Ruzicka 1915, № 228; Мушмов 1926, № 409 – 410; Христова, Жеков 2007, № 12.18.10.4; Varbanov 2007, № 2359 – 2362.

Кат. № 2 – Каракала (211/212 – 217 г.).

Аверс: Бюст с венец, броня, брада, надясно. [AVT K M AV]P SEV[H / ANTΩNEINOC].

Реверс: Дионис гол, прав, насреща, с глава наляво, с дясната ръка държи кантарос, от който излива течност над пантера; с лявата ръка се подпира на тирс. OYΑΠΠAC / CE[PAIKHC].

Монетарница – Сердика.

30 мм; 14,75 г; die axis 1h; инв. № 92-м_2; **обр. 2.**

Ruzicka 1915, № 229 – 231, 232 – 238; Мушмов 1926, № 203 – 209; Христова, Жеков 2007, № 12.18.8.1 – 4; Varbanov 2007, № 2270 – 2274.

Кат. № 3 – Филип I (244 – 249 г.).

Аверс: Бюст надясно, силно обезличен. [IMP M IVL] PHILIPPV[S AVG].

Реверс: Персонификация на Мизия права, насреща, глава наляво, между бик отляво и лъв отдясно. P M S COL VIM, AN V.

Монетарница – Виминациум.

27 мм; 11,15 г; die axis 7 h; инв. № 63-а; **обр. 3.**

Varbanov 2005, № 130 – 138.

Кат. № 4 – Констанций II (348 – 361 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. D N CONSTAN/TIVS P F AVG.

Реверс: Войник пронизва повален конник. FEL TEMP REPARATIO.

17 мм; 1,40 г; die axis 6 h; инв. № 62-а; **обр. 4.**

RIC VIII, 436, № 90.

Кат. № 5 – Констанций II (348 – 361 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно.

Реверс: Войник пронизва повален конник. Тип FEL TEMP REPARATIO.

19 мм; 2,44 г; die axis 12 h; инв. № 69-а; **обр. 5.**

RIC VIII, 436, № 90.

Кат. № 6 – Констанций II (348 – 361 г.) – умишлено орязана.

Аверс: Бюст с диадема надясно.

Реверс: Войник пронизва повален конник. Тип FEL TEMP REPARATIO.

11 мм; 0,84 г; die axis 12 h; инв. № 74-а; **обр. 6.**

RIC VIII, 436, № 90.

Кат. № 7 – Валент, Валентиниан I или Грациан (364 – 378 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно.

Реверс: Император в ход надясно, влачи пленник. Тип GLORIA ROMANORVM.

17 мм; 1,68 г; die axis 6 h; инв. № 64-а; **обр. 7.**

RIC IX, 219 – 220, № 40 – 41.

Кат. № 8 – Теодосий I (383 – 395 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. D N THEODO/SIVS P F AVG.

Реверс: Виктория права, в ход наляво, държи трофей с дясната ръка и влачи пленник с лявата ръка. SALVS REI/PVBLICAE.

14 мм; 1,39 г; die axis 6 h; инв. 65-а; **обр. 8.**

RIC IX, 292, № 67.

Кат. № 9 – Теодосий I, Аркадий, Хонорий или Валентиниан II (383 – 395 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно.

Реверс: Виктория права, в ход наляво, държи трофей с дясната ръка и влачи пленник с лявата ръка. Тип SALVS REIPVBLICAE.

11 мм; 0,71 г; die axis 12 h; инв. № 73-а; **обр. 9.**

RIC IX, 292, № 67.

Кат. № 10 – Аркадий или Хонорий (401 – 403 г.).

Аверс: Бюст с диадема, шлем и броня насреща в $\frac{3}{4}$ изглед, държи копие и щит.

Реверс: Константинополис на трон насреща, глава наляво, държи дълъг жезъл и Виктория на кълбо, под десния ѝ крак – прора. Тип CONCORDIA AVGG.

15 мм; 1,64 г; die axis 12 h; инв. № 70-а; **обр. 10.**

RIC X, 248, № 85 – 100.

Кат. № 11 – Аркадий или Хонорий (401 – 403 г.).

Аверс: Бюст с диадема, шлем и броня насреща в $\frac{3}{4}$ изглед, държи копие и щит.

Реверс: Константинополис на трон насреща, глава наляво, държи дълъг жезъл и Виктория на кълбо, под десния ѝ крак – прора. Тип CONCORDIA AVGG.

15 мм; 0,97 г; die axis 6 h; инв. № 71-а; **обр. 11.**

RIC X, 248, № 85 – 100.

Кат. № 12 – центенионалис (минима) от V в.

Аверс: Бюст.

Реверс: Вероятно образ на неясен монограм.

9 мм; 0,60 г; инв. № 72-а; **обр. 12.**

Кат. № 13 – Анастасий – фолис 40 нумии (498 – 507 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. [D N ANASTA]/SIVS P P AVG.

Реверс: М, отгоре кръст, вдясно полумесец.

24,5 мм; 10,05 г; die axis 6 h; инв. № 38-м; **обр. 13.**

MIB I, № 22.

Кат. № 14 – Анастасий – фолис 40 нумии (512 – 518 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. D N A[NASTA]/SIVS P P AVI.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно звезда.

32 мм; 13,91 г; die axis 6 h; инв. № 32-м_5; **обр. 14.**

MIB I, № 27.

Кат. № 15 – Анастасий – фолис 40 нумии (512 – 518 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. D N ANA[STA]/SIVS P P AVG.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно звезда, отдолу знак на първа официна - А.

34 мм; 14,29 г; die axis 7 h; инв. № 36-м; **обр. 15.**

MIB I, № 27; MIBE I, 27.

Кат. № 16 – Анастасий – фолис 40 нумии (512 – 518 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. D N ANAS[TA]/SIVS P P [AVG].

Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно звезда.

32 мм; 16,76 г; die axis 6 h; инв. № 32-м_3; **обр. 16.**

MIB I, № 27; MIBE I, 27.

Кат. № 17 – Анастасий – фолис 40 нумии (512 – 518 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. D N A[NASTA]/SIVS P P AVI.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно звезда. В отреза – CON. Монетарница – Константинопол.

32 мм; 16,76 г; die axis 6 h; инв. № 32-м_3; **обр. 17.**

MIB I, № 27; MIBE I, 27.

Кат. № 18 – Анастасий – половин фолис 20 нумии (498 – 512 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. [D N ANASTA]/SIVS [P P AVG].

Реверс: К, вляво дълъг кръст, вдясно знак на четвърта официна – Δ.

26 мм; 5,35 г; die axis 12 h; инв. 32-м_8; **обр. 18.**
MIB I, № 32; MIBE I, 32.

Кат. № 19 – Анастасий – половин фолис 20 нумии (512 – 518 г.).
Аверс: Бюст с диадема надясно. D N ANA[STA/SIVS P P AVG].
Реверс: К, вляво дълъг кръст, вдясно неясен знак за официна.
27 мм; 8,03 г; die axis 6 h; инв. 56-а; **обр. 19.**
MIB I, № 33; MIBE I, 33.

Кат. № 20 – фолис 40 нумии (512 – 538 г.).
Аверс: Бюст надясно.
Реверс: М, отдолу знак на първа официна – А.
28,5 мм; 14,26 г; die axis 6 h; инв. 32-м_7; **обр. 20.**

Кат. № 21 – фолис 40 нумии (512 – 538 г.).
Аверс: Бюст с диадема надясно. ... / ... P P AVI.
Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда.
29 мм; 13,64 г; die axis 12 h; инв. 32-м_12; **обр. 21.**

Кат. № 22 – фолис 40 нумии (512 – 538 г.).
Аверс: Бюст с диадема надясно. ... / ... P P A[VI].
Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно кръст.
Монетарница – Константинопол.
28,5 мм; 14,43 г; die axis 11 h; инв. 32-м_9; **обр. 22.**

Кат. № 23 – фолис 40 нумии (512 – 538 г.).
Аверс: Бюст с диадема надясно.
Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно звезда. В отреза – CON.
Монетарница – Константинопол.
31 мм; 15,45 г; die axis 1 h; 4; инв. 34-а; **обр. 23.**

Кат. № 24 – Юстин I – фолис 40 нумии (518 – 522 г.).
Аверс: Бюст с диадема надясно. [D N IVSTI]/NVS P P AVG.
Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно звезда. В отреза – CON.
Монетарница – Константинопол.
30 мм; 12,83 г; die axis 6 h; инв. № 10-м_3; **обр. 24.**
MIB I, № 11; MIBE I, № 11.

Кат. № 25 – Юстин I – фолис 40 нумии (518 – 522 г.).
Аверс: Бюст с диадема надясно. [D N IV]STI/NVS P P AVI.
Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно звезда, отдолу знак на четвърта официна – Δ. В отреза – CON.
Монетарница – Константинопол.
31,5 мм; 17,10 г; die axis 7 h; инв. № 38-а; **обр. 25.**
MIB I, № 11; MIBE I, № 11.

Кат. № 26 – Юстин I – фолис 40 нумии (518 – 522 г.).
Аверс: Бюст с диадема надясно. D N IVS[TI]/NVS P P A[VG].
Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно звезда, отдолу знак на пета официна – Ε. В отреза – CON.
Монетарница – Константинопол.
33,5 мм; 16,80 г; die axis 6 h; инв. № 93-м_3; **обр. 26.**
MIB I, № 11; MIBE I, № 11.

Кат. № 27 – Юстин I – фолис 40 нумии (518 – 522 г.).
Аверс: Бюст надясно. [D N IVS]TI/NV[S P P AVG].
Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно звезда, отдолу знак на пета официна – Ε. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

33 мм; 12,62 г; die axis 6 h; инв. № 33-м_6; **обр. 27.**

MIB I, № 11; MIBE I, № 11.

Кат. № 28 – Юстин I – фолис 40 нумии (518 – 522 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. D N IVSTI/NVS P P AVI.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно звезда, отдолу знак на официната, може би – Δ. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

28 – 30 мм; 13,70 г; die axis 6 h; инв. № 33-м_2; **обр. 28.**

MIB I, № 11; MIBE I, № 11.

Кат. № 29 – Юстин I – фолис 40 нумии (518 – 522 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. D N IVSTI/NVS P P AVI.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно звезда, отдолу знак на втора официна – В. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

30 – 31,5 мм; 15,96 г; die axis 6 h; инв. № 33-м_3; **обр. 29.**

MIB I, № 11; MIBE I, № 11.

Кат. № 30 – Юстин I – фолис 40 нумии (518 – 527 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. [D N IVSTI]/NVS P [P AVG].

Реверс: М, вляво звезда, отдолу знак на официната – А или Δ. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

30,5 – 31 мм; 13,86 г; die axis 6 h; инв. № 39-м_3; **обр. 30.**

Кат. № 31 – Юстин I – фолис 40 нумии (522 – 527 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. D N IVSTI/[NVS] P P AVI.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно кръст, отдолу знак на Втора официна – В. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

29,5 – 30,5 мм; 15,98 г; die axis 6 h; инв. № 33-а; **обр. 31.**

MIB I, № 12; MIBE I, № 12.

Кат. № 32 – Юстин I – фолис 40 нумии (522 – 527 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. D N IVSTI/N[VS P P AVG].

Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно кръст, отдолу знак на четвърта официна – Δ. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

32 мм; 14,84 г; die axis 7 h; инв. № 10-м_2; **обр. 32.**

MIB I, № 12; MIBE I, № 12.

Кат. № 33 – Юстин I – фолис 40 нумии (522 – 527 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. D N IVSTI/NVS P P AVI.

Реверс: М, вляво звезда, вдясно кръст. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

30 – 31,5 мм; 16,13 г; die axis 7 h; инв. № 92-м_3; **обр. 33.**

MIB I, № 12; MIBE I, № 12.

Кат. № 34 – Юстин I – фолис 40 нумии (522 – 527 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. D N IVSTI/NVS P P AVG.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно кръст, отдолу знак на първа официна – А. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

31,5 – 32 мм; 15,81 г; die axis 6 h; инв. № 15-м; **обр. 34.**

MIB I, № 12; MIBE I, № 12.

Кат. № 35 – Юстин I – фолис 40 нумии (522 – 527 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво полумесец, вдясно кръст, отдолу знак на първа официна – Е. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

31 – 31,5 мм; 14,98 г; die axis 6 h; инв. № 32-м_1; **обр. 35.**

MIBE I, № N15.

Кат. № 36 – Юстин I – фолис 40 нумии (518 – 522 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно, отгоре – кръст. D N IVSTI/NVS P P AVG.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно звезда, отдолу знак на втора официна – В. В отреза – NIKM.

Монетарница – Никомедия.

31 – 32 мм; 15,44 г; die axis 7 h; инв. № 33-м_1; **обр. 36.**

MIB I, № 35a; MIBE I, № 35a.

Кат. № 37 – Юстин I – фолис 40 нумии (522 – 527 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. D N IVSTI/NVS P P AVG.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво кръст, вдясно кръст, отдолу знак на втора официна – В. В отреза – NIKM.

Монетарница – Никомедия.

30,5 – 31,5 мм; 15,10 г; die axis 7 h; инв. № 35-а; **обр. 37.**

MIB I, № 38; MIBE I, № 38.

Кат. № 38 – Юстин I – фолис 40 нумии (518 – 527 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. [D N IVSTI]/NVS P P AV.

Реверс: М, вляво звезда, вдясно кръст.

31 мм; 13,78 г; die axis 6 h; инв. № 14-м_2; **обр. 38.**

Кат. № 39 – Юстин I – фолис 40 нумии (518 – 527 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. [D N I]VSTI/[NVS P P AVG].

Реверс: М, отгоре кръст, вдясно кръст, отдолу знак на пета официна – Е.

29 мм; 13,34 г; die axis 6 h; инв. № 32-а; **обр. 39.**

Кат. № 40 – Юстин I – фолис 40 нумии (518 – 527 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. [D N I]VSTI/[NVS P P AVG].

Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда.

28,5 – 29 мм; 13,34 г; die axis 7 h; инв. № 32-м_10; **обр. 40.**

Кат. № 41 – Юстин I – фолис 40 нумии (518 – 527 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. [D] N IVSTI/NVS [P P AVG].

Реверс: М, вляво звезда, вдясно звезда. Отдолу знак на първа официна – А.

30,5 мм; 12,12 г; die axis 6 h; инв. № 35-м_2; **обр. 41.**

Кат. № 42 – Юстин I – фолис 40 нумии (518 – 527 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. D N IVSTI/NVS P P [AVG].

Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно кръст.

30,5 – 31,5 мм; 14,37 г; die axis 12 h; инв. № 37-а; **обр. 42.**

Кат. № 43 – Юстин I – половин фолис 20 нумии (518 – 527 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. D N] IVSTI/[NVS P P AVG].

Реверс: К, вляво дълъг кръст.

23,5 – 25 мм; 8,02 г; die axis 6 h; инв. № 75-а; **обр. 43.**

Кат. № 44 – фолис 40 нумии (518 – 538 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. ... / VS P P ...

Реверс: М, вляво кръст, вдясно кръст, отдолу знак на първа официна – А. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

28 мм; 15,97 г; die axis 6 h; инв. 60-а; **обр. 44.**

Кат. № 45 – фолис 40 нумии (518 – 538 г.).

Аверс: Бюст надясно. ... STI ...

Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда.

30,5 мм; 13,23 г; die axis 7 h; инв. 20-м_3; **обр. 45.**

Кат. № 46 – фолис 40 нумии (518 – 538 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. ... V... / ...

Реверс: М, отгоре кръст, вляво кръст, вдясно кръст.

29,5 – 30 мм; 13,76 г; die axis 6 h; инв. 32-м_4; **обр. 46.**

Кат. № 47 – фолис 40 нумии (518 – 538 г.).

Аверс: Бюст надясно. ... /NV ... или /ANV ...

Реверс: М, отгоре кръст, вдясно звезда, отдолу знак на пета официна – Е. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

34 мм; 17,19 г; die axis 6 h; инв. 91-м; **обр. 47.**

Кат. № 48 – фолис 40 нумии (518 – 538 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. ... /NVS P P ... или /ANVS P P ...

Реверс: М, вляво кръст, вдясно кръст.

31 мм; 15,99 г; die axis 6 h; инв. 92-м_1; **обр. 48.**

Кат. № 49 – Юстиниан I – солид (542 – 565 г.).

Аверс: Бюст с шлем и броня насреща, държи кълбо с кръст и щит. D N IVSTINI/ANVS P P AVI.

Реверс: Крилат ангел прав, насреща, с дясната ръка държи дълъг жезъл, завършващ със ставрограма, с лявата държи кълбо с кръст, вляво звезда. VICTORI/A AVGEG¹⁶ Е. В отреза – CONOB.

Монетарница – Константинопол.

19,5 мм; 4,40 г; die axis 6 h; инв. 12-м; **обр. 49.**

MIB I, № 7.

Кат. № 50 – Юстиниан I – имитация на тремис (527 – 565 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. Схематичен образ. D N IVSTINI/ANVS P P [A].

Реверс: Виктория права насреща, държи венец и кълбо с кръст. [...]TOROA AVSTORVM. В отреза [...]NOB.

15 мм; 1,51 г; die axis 6 h; инв. 17-м; **обр. 50.**

Кат. № 51 – Юстиниан I – фолис 40 нумии (527 – 538 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. D N [IVSTINI]/ANV[S P P AVG].

Реверс: М, вляво звезда. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

30,5 мм; 13,86 г; die axis 7 h; инв. № 20-м_5; **обр. 51.**

MIBE I, № 83 – 86.

Кат. № 52 – Юстиниан I – фолис 40 нумии (527 – 538 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. [D N IV]STINI/ANVS P P AVG.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, отдолу знак на първа официна – А. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

30 – 31 мм; 17,24 г; die axis 12 h; инв. № 59-а; **обр. 52.**

MIBE I, № 83 – 86.

¹⁶ Завършващата част на легендата не е характерна. Надписът би трябвало да бъде AVGGG, но при конкретния солид е AVGEG.

Кат. № 53 – Юстиниан I – фолис 40 нумии (532 – 537 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. [D N] IVSTINI/[ANVS P P AVG].

Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно кръст. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

31 мм; 15,34 г; die axis 6 h; инв. № 32-м_6; **обр. 53.**

MIB I, № 84; MIBE I, № 84.

Кат. № 54 – Юстиниан I – фолис 40 нумии (532 – 537 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. [D N] IVSTINI/ANVS P P AVG].

Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно кръст, отдолу знак на официна – Δ. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

31 мм; 17,24 г; die axis 6 h; инв. № 33-м_5; **обр. 54.**

MIB I, № 84; MIBE I, № 84.

Кат. № 55 – Юстиниан I – фолис 40 нумии (532 – 537 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. D N IVSTINI/ANVS P P AV.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно кръст. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

29 – 32 мм; 14,61 г; die axis 7 h; инв. № 33-м_7; **обр. 55.**

MIB I, № 84; MIBE I, № 84.

Кат. № 56 – Юстиниан I – фолис 40 нумии (532 – 537 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. D N IVSTINI/ANVS P P A[VG].

Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно кръст, отдолу знак на официна – Δ. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

30 – 32 мм; 16,03 г; die axis 7 h; инв. № 10-м_1; **обр. 56.**

MIB I, № 84; MIBE I, № 84.

Кат. № 57 – Юстиниан I – фолис 40 нумии (537 – 538 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. D N IVSTINI/ANVS P P AVI.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно звезда, отдолу знак на официна – Δ. В отреза – ΘΥΠΟΛΣ.

Монетарница – Антиохия.

30 – 31 мм; 13,64 г; die axis 6 h; инв. № 20-м_2; **обр. 57.**

MIB I, № 131; MIBE I, № 131.

Кат. № 58 – Юстиниан I – фолис 40 нумии (527 – 538 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. [D N IVSTINI]/ANVS P P AVG.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно кръст или звезда.

29,5 мм; 17,12 г; die axis 6 h; инв. № 20-м_1; **обр. 58.**

Кат. № 59 – Юстиниан I – фолис 40 нумии (539 – 540 г.).

Аверс: Бюст с шлем и броня насреща, държи кълбо с кръст и щит. D N IVSTINI/ANVS P P AVI

Реверс: М, отгоре кръст, вляво ANNO, вдясно регнална година XIII, отдолу знак на втора официна – В. В отреза – KYZ.

Монетарница – Кизик.

39 – 40,5 мм; 20,64 г; die axis 12 h; инв. № 14-м_1; **обр. 59.**

DOC I, № 165b; MIB I, № 120a; MIBE I, № 120a.

Кат. № 60 – Юстиниан I – фолис 40 нумии (540 – 541 г.).

Аверс: Бюст с шлем и броня насреща, държи кълбо с кръст и щит. D N IVSTINI/ANVS P [P AVI]

Реверс: М, отгоре кръст, вляво ANNO, вдясно регнална година XIV, отдолу знак на първа официна – А. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

41 мм; 17,59 г; die axis 6 h; инв. № 93-м_2; **обр. 60.**

DOC I, № 39a.1; MIB I, № 95a; MIBE I, № 95a.

Кат. № 61 – Юстиниан I – фолис 40 нумии (541 – 542 г.).

Аверс: Бюст с шлем и броня насреща, държи кълбо с кръст и щит, вдясно кръст. [D N IVS]TINI/ANVS P P AVI.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво ANNO, вдясно регнална година XV, отдолу знак на втора официна – В. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

36,5 – 37 мм; 19,38 г; die axis 7 h; инв. № 57-а; **обр. 61.**

DOC I, № 40a.1; MIB I, № 95a; MIBE I, № 95a.

Кат. № 62 – Юстиниан I – фолис 40 нумии (542 – 543 г.).

Аверс: Бюст с шлем и броня насреща, държи кълбо с кръст и щит, вдясно кръст. D N IVSTINI/ANVS P P AVI.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво ANNO, вдясно регнална година XVI, отдолу знак на пета официна – Е. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

35,5 мм; 20,06 г; die axis 7 h; инв. № 55-а; **обр. 62.**

DOC I, № 41e.2; MIB I, № 95a; MIBE I, № 95a.

Кат. № 63 – Юстиниан I – фолис 40 нумии (544 – 545 г.).

Аверс: Бюст с шлем и броня насреща, държи кълбо с кръст и щит, вдясно кръст. D N IVSTINI/[ANVS] P P A.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво ANNO, вдясно регнална година XVIII, отдолу знак на първа официна – А. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

31 мм; 17,70 г; die axis 7 h; инв. № 58-а; **обр. 63.**

DOC I, № 43f; MIB I, № 95a; MIBE I, № 95a.

Кат. № 64 – Юстиниан I – фолис 40 нумии (544 – 545 г.).

Аверс: Бюст с шлем и броня насреща, държи кълбо с кръст и щит, вдясно кръст. D N IVSTINI/ANVS P P V.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво ANNO, вдясно регнална година XVIII, отдолу знак на пета официна – Е. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

33,5 мм; 19,54 г; die axis 12 h; инв. № 33-м_4; **обр. 64.**

DOC I, № 43f; MIB I, № 95a; MIBE I, № 95a.

Кат. № 65 – Юстиниан I – фолис 40 нумии (544 – 545 г.).

Аверс: Бюст с шлем и броня насреща, държи кълбо с кръст и щит, вдясно кръст. D N IVSTINI/ANVS P P AVI.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво ANNO, вдясно регнална година XVIII, отдолу знак на втора официна – В. В отреза – KYZ.

Монетарница – Кизик.

36 мм; 17,97 г; die axis 6 h; инв. № 93-м_1; **обр. 65.**

DOC I, № 170a.1; MIB I, № 95a; MIBE I, № 95a.

Кат. № 66 – Юстиниан I – фолис 40 нумии (547 – 548 г.).

Аверс: Бюст с шлем и броня насреща, държи кълбо с кръст и щит, вдясно кръст. D N IVSTINI/ANVS P P AVI.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво ANNO, вдясно регнална година XXI, отдолу знак на първа официна – А. В отреза – KYZ.

Монетарница – Кизик.

37 мм; 15,93 г; die axis 6 h; инв. № 25-м; **обр. 66.**

DOC I, № 173a.1; MIB I, № 95a; MIBE I, № 95a.

Кат. № 67 – Юстиниан I – фолис 40 нумии (550 – 551 г. или 555 – 556 г.).

Аверс: Бюст с шлем и броня насреща, държи кълбо с кръст и щит, вдясно кръст.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво ANNO, вдясно регнална година XXIV или XXIX, отдолу знак на втора официна – В. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

32 – 32,5 мм; 14,28 г; die axis 6 h; инв. № 32-м_2; **обр. 67.**

MIB I, № 95a; MIBE I, № 95a.

Кат. № 68 – Юстиниан I – половин фолис 20 нумии (540 – 541 г.).

Аверс: Бюст с шлем и броня насреща, държи кълбо с кръст и щит. D N IVSTINI/ANVS P P AVG].

Реверс: К, отгоре кръст, вляво ANNO, вдясно регнална година XIV, отдолу знак на първа официна – А.

Монетарница – Константинопол.

30 мм; 9,65 г; die axis 11 h; инв. № 20-м_4; **обр. 68.**

DOC I, № 64a.2; MIB I, № 96; MIBE I, № 96.

Кат. № 69 – Юстиниан I – половин фолис 20 нумии (542 – 543 г.).

Аверс: Бюст с шлем и броня насреща, държи кълбо с кръст и щит, вдясно кръст. D N IVSTINI/ANVS P P AVI.

Реверс: К, отгоре ставрограма, вляво ANNO, вдясно регнална година XVI, отдолу – NI.

Монетарница – Никомедия.

29 мм; 10 г; die axis 6 h; инв. № 61-а; **обр. 69.**

MIB I, № 116; MIBE I, № 116.

Кат. № 70 – Юстиниан I – половин фолис 20 нумии (542 – 543 г.).

Аверс: Бюст с шлем и броня насреща, държи кълбо с кръст и щит.

Реверс: К, отгоре кръст, вляво ANNO, вдясно неясна регнална година.

25 мм; 7,61 г; die axis 8 h; инв. № 32-м_15; **обр. 70.**

Кат. № 71 – Юстиниан I – 16 нумии (538 – 547 г.).

Аверс: бюст с диадема надясно. [D N IV]STINI/ANVS P P AVG.

Реверс: AISP, отгоре малък кръст или христовграм.

23 мм; 7,07 г; die axis 6 h; инв. № 37-м; **обр. 71.**

MIB I, № 168 – 169.

Кат. № 72 – Юстин II – фолис 40 нумии (573 – 574 г.).

Аверс: Юстин II и съпругата му София седнали насреща на двоен трон, с ореоли около главите.

Реверс: М, отгоре христовграм, вляво ANNO, вдясно регнална година – IX, отдолу знак на официната – Δ. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

30 мм; 13,51 г; die axis 7 h; инв. № 32-м_14; **обр. 72.**

DOC I, № 37d; MIB II, № 43a-f.

Кат. № 73 – анонимен фолис клас A2 (976 – 1030/1035 г.).

Аверс: Бюст на Христос с ореол, насреща.

Реверс: [+ I]HSCS / [X]RIST[CH] / [B]ASIL[CE] / BASILE.

27 мм; 7,02 г; die axis 6 h; инв. № 32-м_8; **обр. 73.**

DOC III-2, 650, № A2.

Монети от проучванията през 2023 – 2024 г.

Кат. № 74 – Луцила (177–180 г.).

Аверс: Бюст надясно. ΛΟΥΚΙΑ/ΛΑ ΣΕΒΑ[CTH].

Реверс: Права женска фигура на Деметра или Луцила, представена като Деметра, с факел в лявата ръка. Дясната ръка е повдигната и държи неясен предмет (фиала, цвете или може би огледало). ΟΥΑΠΙΑС ΠΥΤ/ΑΛΙΑ[С] 25–26 мм; 9,16 г; die axis 6 h; ПИН 9 за 2024 г.; **обр. 74.**
Ruzicka 1933, № 176; Тачев 2020, 69.

Кат. № 75 – Теодосий I (378 – 383 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. D N THEODO/SIVS P F AVG.

Реверс: Рома или Константинополис с шлем, седнала на трон насреща, глава наляво, с кълбо в дясната ръка и жезъл или копие в лявата. [CON] COR/DIA AVGG[G].

17 – 19 мм; 2,13 г; die axis: 12 h; ПИН 15 за 2024 г.; **обр. 75.**

RIC IX, 227, № 56.

Кат. № 76 – Теодосий I (388 – 393 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. [D N THEODO]/SIVS P F AVG.

Реверс: Виктория в ход наляво, влачи пленник. Тип SALVS REIPVBLICAE. В отреза AQS.

Монетарница – Аквилея.

12 – 14 мм; 0,70 гр.; die axis: 6 h; ПИН 11 за 2024 г.; **обр. 76.**

RIC IX, 106, № 58.

Кат. № 77 – Теодосий I, Аркадий, Хонорий или Валентиниан II (388 – 395 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно.

Реверс: Виктория в ход наляво, влачи пленник. Тип SALVS REIPVBLICAE. В отреза – CONS.

Монетарница – Константинопол.

13 – 14 мм; 1,01 г; die axis 6 h; ПИН 12 за 2024 г.; **обр. 77.**

RIC IX, 234, № 86.

Кат. № 78 – Теодосий I, Аркадий, Хонорий или Валентиниан II (388 – 395 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно.

Реверс: Виктория в ход наляво, влачи пленник. Тип SALVS REIPVBLICAE. 12,5 – 13,5 мм; 0,75 г; die axis 12 h; ПИН 18 за 2024 г.; **обр. 78.**

Кат. № 79 – Теодосий I, Аркадий, Хонорий или Валентиниан II (388 – 395 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно.

Реверс: Виктория в ход наляво, влачи пленник. Тип SALVS REIPVBLICAE. 13 мм; 2,02 г; die axis 12 h; ПИН 9 за 2023 г.; **обр. 79.**

Кат. № 80 – Анастасий – фолис 40 нумии (512 – 518 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. D N ANASTA/SIVS P P AVG.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно звезда, отдолу знак на втора официна – В. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

40 мм; 17,87 г; die axis 7 h; ПИН 6 за 2024 г.; **обр. 80.**

MIB I, № 27; MIBE I, 27.

Кат. № 81 – Юстин I – фолис 40 нумии (518 – 522 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно, отгоре – кръст. D N IVSTI/NVS P P AVG.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно звезда, отдолу знак на първа официна – А. В отреза – NIKM.

Монетарница – Никомедия.

32 – 33 мм; 14,69 г; die axis 6 h; ПИН 26 за 2024 г.; **обр. 81.**

MIB I, № 35a; MIBE I, № 35a.

Кат. № 82 – Юстин I – фолис 40 нумии (518 – 522 г.).

Аверс: Бюст с диадема надясно. D N IV[STI]/NVS P P AVG.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво звезда, вдясно звезда, отдолу знак на пета официна – Е. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

30 – 31 мм; 16,99 г; die axis 7 h; ПИН 28 за 2024 г.; **обр. 82.**

MIB I, № 11; MIBE I, № 11.

Кат. № 83 – Юстиниан I – фолис 40 нумии (539 – 540 г.).

Аверс: Бюст с шлем и броня насреща, държи кълбо с кръст и щит, вдясно кръст. D N IVSTINI/ANVS P P AVI.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво ANNO, вдясно регнална година XIII, отдолу знак на втора официна – В. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

39,5 мм; 21,61 г; die axis 6 h; ПИН 8 за 2024 г.; **обр. 83.**

DOC I, № 38b.1; MIB I, № 95a; MIBE I, № 95a.

Кат. № 84 – Юстиниан I – фолис 40 нумии (539 – 540 г.).

Аверс: Бюст с шлем и броня насреща, държи кълбо с кръст и щит, вдясно кръст. D N IVSTINI/ANVS P P AVI.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво ANNO, вдясно регнална година XIII, отдолу знак на четвърта официна – Δ. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

39,5 – 40 мм; 22,94 г; die axis 1 h; ПИН 19 за 2024 г.; **обр. 84.**

DOC I, № 38d.3; MIB I, № 95a; MIBE I, № 95a.

Кат. № 85 – Юстиниан I – фолис 40 нумии (543 – 544 г.).

Аверс: Бюст с шлем и броня насреща, държи кълбо с кръст и щит, вдясно кръст. D N IVSTINI/ANVS P P AVI.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво ANNO, вдясно регнална година XVII, отдолу знак на втора официна – В. В отреза – CON.

Монетарница – Константинопол.

33 – 33,5 мм; 22,09 г; die axis 7 h; ПИН 27 за 2024 г.; **обр. 85.**

DOC I, № 42b.3; MIB I, № 95a; MIBE I, № 95a.

Кат. № 86 – Юстиниан I – фолис 40 нумии (556 – 556 г.).

Аверс: Бюст с шлем и броня насреща, държи кълбо с кръст и щит, вдясно кръст. D N IVSTINI/ANVS P P AVI.

Реверс: М, отгоре кръст, вляво ANNO, вдясно регнална година XXX, отдолу знак на първа официна – А. В отреза – KYZ.

Монетарница – Кизик.

34,5 – 35 мм; 17,40 г; die axis 1 h; ПИН 5 за 2024 г.; **обр. 86.**

DOC I, № 180a.1; MIB I, № 95a; MIBE I, № 95a.

ЦИТИРАНА ЛИЕРАТУРА/REFERENCES:

Борисова 2011: Т. Борисова. Античната крепост Боровец край с. Разлив, община Правец. – Исторически корени и културно наследство на община Правец. Сборник-статии, книга 2. Правец, 2011, 40 – 51. [T. Borisova. Antichnata krepost Borovets kraj s. Razliv, obshchina Pravets. – Istoricheski koreni i kulturno nasledstvo na obshtina Pravets. Sbornik-statii, kniga 2. Pravets, 2011, 40 – 51].

Борисова 2021: Т. Борисова. Антична крепост „Боровец“ край с. Разлив, община Правец. Проучвания 2016 – 2020 г. – Исторически корени и културно наследство на община Правец: сборник статии. Кн. 4. Велико Търново, 2021, 30 – 65. [T. Borisova. Antichnata krepost Borovets kraj s. Razliv, obshchina Pravets. – Istoricheski koreni i kulturno nasledstvo na obshtina Pravets: sbornik-statii. Kn. 4. Veliko Tarnovo, 2021, 30 – 65].

- Борисова, Занева, Стайков 2016:** Т. Борисова, М. Занева, В. Стайков. Античната крепост Боровец край с. Разлив, община Правец. Проучвания 2011 – 2015 г. – Исторически корени и културно наследство на община Правец. Сборник-статии, книга 3. Правец, 2016, 24 – 42. [T. Borisova, M. Zaneva, V. Staykov. Antichnata krepost Borovets kraj s. Razliv, obshtina Pravets. Prouchvania 2011 – 2015 g. – Istoricheski koreni i kulturno nasledstvo na obshtina Pravets. Sbornik-statii, kniga 3. Sofia, 2016, 24 – 42].
- Василев 1983:** В. Василев. Боженишки Урвич. – Векове, 1983, 6, 43 – 50 [V. Vasilev. Bozhenishki Urvich. – Vekove, 1983, 6, 43 – 50].
- Владиминова-Аладжова 2022:** Д. Владиминова-Аладжова. Сердика през VI и VII век. Парично обращение, тежести, печати. – Разкопки и проучвания, 47. София, 2022. [D. Vladimirova-Aladzhova. Serdika prez VI i VII vek. Parichno obrashtenie, tezhesti, pechati. – Razkopki i prouchvaniya, 47. Sofiya, 2022].
- Димитров, Петрова 2024:** Н. Димитров, Р. Петрова. Средновековни монети от крепостта Боженишки Урвич. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 20. София, 2024, 145 – 168. [N. Dimitrov, R. Petrova. Srednovekovni moneti ot krepostta “Bozhenishki Urvich”. – Numizmatika, sfragistika i epigrafika, 20. Sofia, 2024, 145 – 168].
- Дишев 1979:** П. Дишев. Археологически находки. – Боженишки Урвич. София, 1979, 26 – 37 [P. Dishev. Arheologicheski nahodki. – Bozhenishki Urvich. Sofia, 1979, 26 – 37].
- Дишев 1992:** П. Дишев. Крепостта Боженишки Урвич. Ботевград, 1992 [P. Dishev. Krepostta “Bozhenishki Urvich”. Botevgrad, 1992].
- Златков, Петрова, Димитров (под печат – а):** М. Златков, Р. Петрова, Н. Димитров. Проучване на крепостта Боженишки Урвич през 2023 г. – В: Археологически открития и разкопки през 2023 г. (под печат) [M. Zlatkov, R. Petrova, N. Dimitrov. Prouchvane na krepostta “Bozhenishki Urvich” prez 2023 g. – V: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2023 g. (pod pechat) – a].
- Златков, Петрова, Димитров (под печат – б):** М. Златков, Р. Петрова, Н. Димитров. Проучване на крепостта Боженишки Урвич през 2024 г. – В: Археологически открития и разкопки през 2024 г. (под печат) [M. Zlatkov, R. Petrova, N. Dimitrov. Prouchvane na krepostta “Bozhenishki Urvich” prez 2024 g. – V: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2024 g. (pod pechat) – b].
- Михайлов 2023:** С. Михайлов. Парично обращение в провинция Втора Мизия (498 – 681 г.) – Дисертации, том 17. София, 2023. [S. Mihaylov. Parichno obrashtenie v provincial Vtora Mizia (498 – 681 g.).]
- Мутафчиев 1921:** П. Мутафчиев. Боженишкият надпис. – Сп. БАН, 22, 1921, 88 – 114. [P. Mutafchiev. Bozhenishkiyat nadpis. Sp. BAN, 22, 1921, 88 – 114].
- Мутафчиев 1973:** П. Мутафчиев. Боженишкият надпис. – Избрани произведения. Т. 1. София, 1973, 486 – 517 [P. Mutafchiev. Bozhenishkiyat nadpis. – V: Izbrani proizvedeniya. T. 1. Sofiya, 1973, 486 – 517].
- Мушмов 1926:** Н. Мушмов. Материали за историята на София, книга VI. Монетите и монетарниците на Сердика. София, 1926. [Materiali za istoriata na Sofia, kniga VI. Monetite i monetarnicite na Serdika. Sofiya, 1926].
- Тачев 2020:** Я. Тачев. Монетосеченето на Пауталия. София, 2020. [Ya, Tachev. Monetosecheneto na Pautalia. Sofiya, 2020].
- Торбатов 2009:** С. Торбатов. Мездра през римската епоха и късната античност. – Мездра. Кратък исторически очерк. София, 2009, 33 – 51. [S. Torbatov. Mezdra prez rimskata epoha i kasnata antichnost. – Mezdra. Kratak istoricheski ocherk, 2009, 33 – 51].
- Христова, Жеков 2007:** Н. Христова, Г. Жеков. Монетосеченето на Тракия I – III в. Сердика. Благоевград, 2007. [N. Hristova, G. Zhekov. Monetosecheneto na Trakia I – III v. Serdika. Blagoevgrad, 2007].

- DOC, I:** A. Bellinger. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Vol. I. Washington D.C., 1966.
- DOC III-2:** Ph. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Vol. 3. Basil I to Nicephorus III (867–1081). Washington, second impression, 1993.
- MIB I:** W. Hahn. Moneta Imperii Byzantini. Band 1. Von Anastasius I bis Justinianus I (491–565). Wien, 1973.
- MIB 2:** W. Hahn. Moneta Imperii Byzantini. 2. Wien, 1975.
- MIBE:** W. Hahn, M. Metlich. Money of the Incipient Byzantine Empire (Anastasius I – Justinian I, 491 – 565). Wien, 2000.
- RIC VIII:** J. P. C. Kent. The Roman Imperial Coinage. Vol. VIII. London, 1981.
- RIC IX:** J. W. E. Pearce. The Roman Imperial Coinage. Vol. IX. London, 1951.
- RIC X:** J. P. C. Kent. The Roman Imperial Coinage. Vol. X. The Divided Empire and the Fall of the Western Parts, A.D. 395 – 491. London, 1994.
- Ruzicka 1915:** L. Ruzicka. Die münzen von Serdica. Wien, 1915.
- Ruzicka 1933:** L. Ruzicka. Die münzen von Pautalia. – Известия на Българския археологически институт, VIII, 1932 – 1933, София, 1933, 1 – 216. [Izvestia na Balgarskia arheologicheski institute, VIII, 1932 – 1933, Sofia, 1933, 1 – 126].
- Torbatov 2015:** S. Torbatov. The Transformations of a Roman Military Site: The Case with Mezdra (North-Western Bulgaria) – Limes XXII. Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies. Ruse, Bulgaria, September 2012. Sofia, 2015, 151 – 161.
- Varbanov 2005:** I. Varbanov. Greek Imperial Coins. vol. I, Dacia, Moesia Superior, Moesia Inferior. Bourgas, 2005.
- Varbanov 2007:** I. Varbanov. Greek Imperial Coins and their values. vol. III (from Perinthus to Trajanopolis). Bourgas, 2007.

ROMAN AND LATE ANTIQUE COINS
FROM THE BOZHENISHKI URVICH FORTRESS

Nikolay DIMITROV

SUMMARY

The analysis of the numismatic material indicates occupation of the fortress mainly during Late Antiquity. The material from the Roman period is considerably scarce, and at present it cannot be determined with certainty whether there was a site from the 2nd – 3rd century at this location. The first fortification wall of Bozhenishki Urvich was probably built towards the end of the 4th century, for which time coins of Theodosius I were discovered. Nevertheless, life in the fortress ceased in the first half of the 5th century – perhaps due to an earthquake or a barbarian invasion by the Huns. In the first half of the 6th century, the fortress was inhabited again, two more walls were built – an inner and an outer one. Numismatic materials from this period are the most abundant, with the largest number of coins of Justin I and Justinian I. After the middle of the 6th century, the fortress ended its existence when Avaro-Slav invasions of Thrace became more frequent.

1

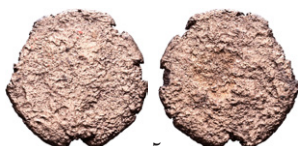
2

3

4

5

6

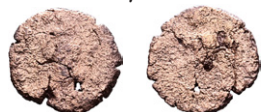
7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

75

76

77

78

79

80

81

82

83

84

85

86

НЕОПИСАН МОНОГРАМ, ГРАВИРАН ВЪРХУ МЕДНИ МОНЕТИ НА ЦАР ЙОАН СРАЦИМИР (1352/55–1396) ОТ ВАРИАНТ НА ТИП VII ПО К. ДОЧЕВ, 2009

Владимир ОВЧАРОВ

*Технически университет – Варна, ул. „Студентска“ № 1, Варна 9010, България;
vl.ovcharov@yahoo.com*

ABSTRACT

The coinage of Tsar John (Ivan) Sratsimir (1352/55 – 1396), similar to that of Tsar John (Ivan) Alexander (1331 – 1371), is characterized by great typological diversity. So far, one type of silver and twelve types of copper coins are known (Dochev 2009, 223). In recent years, the number of publications describing unknown coin types of the ruler or specifying details of the images on his copper coins has increased.

This communication presents coins of Tsar John (Ivan) Sratsimir of a variant of type VII (Dochev 2009, 244; Ovcharov 2015, 137), engraved on the reverse with an undescribed monogram of the epithet „БЛАГОВЪРЕН“ (“pious”), which is included in the cross.

The newly described monogram can be included in the material evidence of the numismatics of the Second Bulgarian Kingdom, representing an act of the ruler’s office and administration and reflecting the praise of the ruler.

Keywords: Tsar John (Ivan) Sratsimir, copper coins, type VII, undescribed monogram – “pious”

Монетосеченето на цар Йоан Срацимир (1352/55 – 1396), подобно на това на цар Йоан Александър (1331–1371), се характеризира с голямо типологично разнообразие. Монетните издания на видинския цар се разделят на два хронологични периода (I: 1352/55 – 1365 и II: 1370 – 1396) (Дочев 2009, 222 – 247). Засега са известни един тип сребърни и дванадесет типа медни монети (Дочев 2009, 223).

Сребърните емисии на Видинския цар циркулират в Северна България (Видинска и Русенска област) и северните дунавски тери-

тории. Общият брой на откритите грошове (аспри ?) на видинския цар от територията на Румъния надхвърля 2361 екземпляра. Може да се предположи, че тяхната функция е да задоволи стоково-паричните взаимоотношения с Влашкото воеводство (Овчаров 2023, 122, 132). Стотици екземпляри са открити и в съседни държави, например: Сърбия и Молдова (Овчаров 2023, 119, 124).

Медните емисии на владетеля се откриват основно в Северозападна България и на дунавските търговски центрове. Това е логично, тъй като монетите са с ниски номинали и са предназначени да обслужват локалната монетна циркулация. Това не изключва възможността вследствие на случаен стоково-паричен обмен монети да попаднат извън циркулационна си среда. Медни монети на владетеля са открити в Украйна и историко-географската област Бесарабия (Овчаров 2023, 124, 129).

Има една голяма група медни монети, които копират известните типове монети на владетеля и може да се определят като имитативни. Вероятния издател може да търсим сред чуждестранните търговци, пребиваващи в дунавските градове.

Монетните находки на цар Йоан Срацимир потвърждават становището, че през втората половина на XIV в. Видин е един от най-големите центрове на международната транзитна търговия на Балканите.

През последните години се увеличи броят на публикациите, в които се описват неизвестни монетни типове на владетеля или се уточняват детайли от изображенията върху медните му монети (Овчаров 2011; Дочев 2014, 106; Овчаров 2015). Някои типове от медното монетосечение на владетеля са лошо или слабо отпечатани. Броят монети от някои медни типове на видинския цар е малък и затова всеки нов екземпляр може да даде допълнителна информация за тяхната иконография и метрология.

В настоящото съобщение са представени монети на цар Йоан Срацимир от вариант на тип VII (Дочев 2009, 244; Овчаров 2015, 137), гравирани на реверса с неописан монограм на епитета „БЛАГОВЪРЕН“ (обр. 1).

Любопитно е, че екземпляр с този монограм е вече публикуван, но поради лошото състояние на представената монета той остава неразгадан (Овчаров 2015, 137). Едва наскоро станаха известни повече екземпляри, които дават възможност за ревизиране на вече публикувания вариант монети на видинския цар. Става въпрос за вертикално-кръстоподобен надпис, съставен от буквите Б, В, N (?), който е включен в кръста на реверсната страна на монетите. Тази буквена комбинация, от една страна, позволява надписът да се разгърне като монограм на епитета „БЛАГОВЪРЕНЪ“. Но, от друга, е възможно да става въпрос и за друг епитет, с който са се ползвали владетелите

Обр. 1. Медни монети на цар Йоан Срацимир от вариант на тип VII.
Ав: Голям монограм с името и царската титла на владетеля. **Рв:** Равнораменен кръст в двоен зрънчест кръг с вертикално-кръстоподобен надпис, съставен от буквите: Б, В, N (?). По периферията: украса с лилии и групи от по три точки. Метрични параметри на представените монети: 18 мм./1,1 г.; 15 мм./0,50 г.; 18 мм./1 г.; 21 мм./1,43 г.

на Второто българско царство, като например: „благовенчан“ или „боговенчан“ (Билиарски, Цибраска-Костова 2010, 245 – 266).

По периферията монетите са украсени с лилии и групи от по три точки. Очевидно е произвеждан в продължителен период от време, тъй като се наблюдава постепенно деградиране на изображенията и монограмите (Фиг. 1.2 – 1.4).

Съществуват монети, при които на аверса е изобразен Христос благославящ, а на реверса – кръст с вертикално-кръстоподобен надпис „Б, В, N (?)“, т.е. отново монограм „БЛАГОВЪРЕНЪ“. Идентично изображение на Спасителя е известно от Тип I на анонимното медно монетосечене на владетеля (Дочев 2009, 246). (За съжаление нямам разрешение да публикувам монетите).

Добре известно е, че вертикалните монограми характеризират медното монетосечене на цар Йоан Срацимир. Чрез тях са представяни титлите и имената на владетеля. През 2014 г. К. Дочев публикува две монети на цар Йоан Александър от неописан тип, които са гравирани на реверса с вертикален монограм. Наскоро станаха

Обр. 2. Новооткрита медна монета на цар Йоан Александър. **Ав:** Царят прав, с кълбовидна корона, с перпендулии, дивитисион, държащ скиптер с кръст в дясната ръка, а в лявата – кълбо с кръст. Околовръстен надпис: IWANЪ АЛЕЗ. **Рв:** Вертикално-кръстоподобен монограм с името и царската титла на владетеля. Метрични параметри: 18, 5 мм/ 1,12 г.

известни и други монети от същия тип, като най-добре запазената от тях е представена тук (**обр. 2**). Тези данни позволяват да се направи заключение, че този гравьорски похват е използван и в Търновското царство. К. Дочев предполага, че именно този монограм на цар Йоан Александър служи за прототип на серия медни монетни издания на цар Йоан Срацимир. Изтъкнатият учен отбелязва, че видинските гравьори „майсторски стилизирали и направили още по съдържателен и естетически красив царския монограм“ (Дочев 2014, 108).

На базата на данните, които са събрани през периода 2015 – 2025 г., надписите от аверса и реверса на монетите от варианта на тип VII (Овчаров 2015, 137) вече може да се разгърнат като „IWANЪ СРАЦНМНРЪ ЦАРЬ БЛАГОВЪРЕНЪ“. Този надпис ни напомня за околовръстния надпис от сребърното му издание, който също завършва с епитета „БЛАГОВЪРЕНЪ“ (БВ; ВВ и др.) (Дочев 2009, 223 – 232). Все пак по-вероятно е видинските гравьори да са били вдъхновени от добре известния монограм на цар Йоан Александър от Второ сребърно монетосечене „Йоан Александър с Михаил Асен/Христос“ (Дочев 2009, 135 – 154). При него към титлата „цар“ е добавен и епитетът „БЛАГОВЪРЕНЪ“. Монограмът е известен в сложна и опростена форма. Опростената форма на монограма (Б; В; БВ?) се използва и при „Първо сребърно монетосечене“ на цар Йоан Шишман (1371 – 1395) (Дочев 2009, 206 – 209).

Любознателният читател с право би се запитал: Къде са отпечатани тези монети?

Въпрос, на който няма да получим отговор, тъй като досега не съществуват никакви данни относно организацията и технологията на монетосеченето във Второто българско царство. Дискутираните монети би трябвало да са продукция на нелокализирана монетарница, която е действала на територията на Северозападна България.

За щастие понякога по индиректен път е възможно да се рекон-

струират някои технологични процеси, използвани от средновековните металурзи и ковачи (Овчаров 2020, 147 – 154). Любопитна подробност се наблюдава при монетата на **обр. 1.4**. Първоначалното впечатление е, че е извършено едновременно отсичане и отпечатване със замба. Логично е да се предположи, че замбата е едновременно и матрица. Детайлите от гурта и периферията на аверса на монетата илюстрират типична пластична (необратима) деформация и приплъзване на метала, т.е. разместването на атомните от кристалната решетка, настъпило след преустановяване на кинетичното натоварване (Т). Следователно аверса би трябвало да кореспондира на замбата-печат, но изображението е на реверса (?). Може да се предположи, че технологичните особености, които се наблюдават тук, са резултат от първоначално отсичане на монетното ядро със замба и последвалото отпечатване с матрица.

В заключение може да се каже, че сходството в монограмите на последните владетели от Второто българско царство показва приемственост в гравьорското изпълнение и дизайн. Новоописаният монограм „БЛАГОВЪРЕНЪ“ може да се включи към материалните свидетелства на нумизматиката на средновековната държава, представляващ акт на владетелската канцелария и администрация и отразяващ възхвалата за владетеля.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

- Биярски, Цибраска-Костова 2010:** И. Биярски, М. Цибраска-Костова. Вербални формули и образи за възхвала на владетеля в средновековна България. – Црквне студије 7, Ниш, 245 – 266. [Bilyarski, Tsibraska-Kostova 2010: I. Bilyarski, M. Tsibraska-Kostova. Verbalni formuli i obrazi za vazhvala na vladetelya v srednovekovna Balgariya. – Tsrkвне студије 7, Nish, 245 – 266].
- Дочев 2009:** К. Дочев. Каталог на българските средновековни монети XIII – XIV век. Типове, варианти, цени. В. Търново, 2009. [Dochev 2009: K. Dochev. Katalog na balgarskite srednovekovni moneti XIII – XIV vek. Tipove, varianti, tseni. V. Tarnovo, 2009].
- Дочев 2014:** К. Дочев. Нов тип медни монети на цар Иван Александър (1331 – 1371 г.). – Археология, 2014, 1 – 2, 106 – 110. [Dochev 2014: K. Dochev. Nov tip medni moneti na tsar Ivan Aleksandar (1331 – 1371 g.). – Arheologiya, 2014, 1 – 2, 106 – 110].
- Овчаров 2011:** В. Овчаров. Редки и неописани български монети от XIV век. – Acta musei Varnaensis, 8–2, 2011, 235–249. [Ovcharov 2011: V. Ovcharov. Redki i neopisani balgarski moneti ot XIV vek. – Acta musei Varnaensis, 8 – 2, 2011, 235 – 249].
- Овчаров 2015:** В. Овчаров. Неописани варианти на български средновековни монети (XIII – XIV в.). – Археология, 2015, 1 – 2, 135 – 142. [Ovcharov 2015: V. Ovcharov. Neopisani varianti na balgarski srednovekovni moneti (XIII – XIV v.). – Arheologiya, 2015, 1 – 2, 135 – 142].
- Овчаров 2020:** В. Овчаров. Калайдисаното монетосечене на цар Йоан Шишман (1371 – 1375). – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 16, 2020,

147 – 154. [Ovcharov 2020: V. Ovcharov. Kalaydisanoto monetosechene na tsar Yoan Shishman (1371 – 1375). – Numizmatika, sfragistika i epigrafika, 16, 2020, 147 – 154].

Овчаров 2023: В. Овчаров. Монети на Второто българско царство и Добруджанско деспотство (XIII – XIV век), открити извън територията на съвременна България. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 19, 2023, 117 – 148. Ovcharov 2023: V. Ovcharov. Moneti na Vtoroto balgarsko tsarstvo i Dobrudzhansko despotstvo (XIII – XIV vek), otkriti izvan teritoriyata na savremenna Bulgariya. – Numizmatika, sfragistika i epigrafika, 19, 2023, 117 – 148.

AN UNDESCRIBED MONOGRAM ENGRAVED ON COPPER COINS
OF TSAR JOHN SRATSIMIR (1352/55 – 1396) OF A VARIANT OF TYPE VII
AFTER K. DOCHEV, 2009

Vladimir OVCHAROV

SUMMARY

The coinage of Tsar John (Ivan) Sratsimir (1352/55–1396) is characterized by a large typological diversity. In recent years, there has been an increase in the number of publications describing unknown coin types of the ruler or clarifying details of the images on his copper coins. The number of coins of some copper types of the Vidin tsar is small, and therefore each new specimen can provide additional information about their iconography and metrology. It is well known that vertical monograms characterize the copper coinage of Tsar John (Ivan) Sratsimir.

This paper presents coins of Tsar John (Ivan) Sratsimir from a variant of type VII (Dochev 2009, 244; Ovcharov 2015, 137), engraved on the reverse with an undescribed vertical cross-like inscription, which can be interpreted as a monogram of the epithet "БЛАГОВЪРЕН", which is included in the cross.

The newly described monogram can be included in the material evidence of the numismatics of the Second Bulgarian Empire, representing an act of the royal chancellery and administration and reflecting the praise for the ruler.

ВИЗАНТИЙСКИ НИСКОТЕГЛОВНИ СРЕБЪРНИ МОНЕТИ ОТ 70-ТЕ И 80-ТЕ ГОДИНИ НА XIV В. ВЪВ ВИЗАНТИЯ

Тенчо ПОПОВ

*Център за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“,
ул. „Проф. Иван Дуйчев“, София 1618, България 18, Bulgaria; tnpopov@gmail.com*

ABSTRACT

The author studies the late silver coinage in Byzantium, struck in the 70s and 80s of the 14th century by John V and Andronicus IV, after the new silver coin, the stavraton, was introduced in 1372. Nine types of coins represent this silver coinage.

Keywords: silver stavraton, silver coinage, Emperor John V, Emperor Andronicus IV, coin reform in 1372

В научните публикации, посветени на късното византийско монетосечене, се констатираат противоречиви хипотези, които са във фокуса на настоящото изследване. Констатацията на Т. Бертеле от 1948 г., че „сега практически не разполагаме с монети от твърде дългия период от управлението на Йоан V“ (Bertele 1948, 163), вече не е меродавна – в последните десетилетия няколко нови сребърни издания обогатиха корпуса на византийското монетосечене от 70-те и 80-те години на XIV век. Тяхното публикуване допълва оскъдния нумизматичен материал и позволява извличането на обосновани изводи за характера на монетосеченето в този исторически важен за съдбата на балканските народи период.

От ключово значение за разбиране на процесите, протичащи в паричните системи на Балканите, е уточняването на началния момент на паричната реформа, с която във Византия се въвежда тежката сребърна монета – сребърния перпер, известен повече с наименованието си ставратон, както и въздействието на тази съществена промяна върху платежните инструменти на останалите балкански страни. И дали тази съществена икономическа промяна не е отражение на политическите процеси, протичащи след мащабната ос-

манската победа при р. Марица през 1371 г. и последвалия разпад на сръбското царство след смъртта на цар Урош V през декември същата година? Известният ни нумизматичен материал потвърждава ли логичното предположение, че новата сребърна монета води до прекратяване сеченето на старата – василикона?

Добросъвестният анализ на известния монетен фонд, вече обогатен с нови монетни типове, води до изненадващи изводи. За тях ще стане дума в хода на това изложение, което започва с каталога на сребърното монетосечене от 70-те и 80-те години на XIV в.

Нискотегловното сребърно монетосечене на Йоан V Палеолог (1341 – 1391)

Обр. 1. Йоан V Палеолог, тип 1
Fig. 1. John V Palaeologus, type 1

Обр. 2. Йоан V Палеолог, тип 2
Fig. 2. John V Palaeologus, type 2

Обр. 3. Йоан V Палеолог, тип 3, екз. 1
Fig. 3. John V Palaeologus, type 3,
specimen 1

Обр. 4. Йоан V Палеолог, тип 3, екз. 2
Fig. 4. John V Palaeologus, type 3,
specimen 2

Тип 1, фиг. 1:

Монетата е сребърна, слабо конкавна, грубо изработена, с диаметър 18 мм и тегло 0,47 г. Засега е известен само този екземпляр. На лицето е представен императорът с акакия в своята дясна ръка и скиптр с кръст в лявата. Това вероятно е грешка на гравьора, който е обърнал изображението. Надписът гласи ΙΩ ΔΕΣΠΟΤΩ вляво, ΟΠΑΛΟΑΟΛ вдясно. Реверсът показва светец във военни доспехи, с копие и щит. Видими са буквите ΟΑΓ вляво, [Δ]ΜΙΡ вдясно, вероятно светецът е Св. Димитър. Прави впечатление, че

изображението и надписът на аверса са идентични с изображението и надписа на т. нар. златен флорин на Йоан V Палеолог. (Grierson 1999, 193, № 1207). Това сходство в иконографията и надписите е допълнителен нов аргумент в полза на автентичността на златната монета.

Тип 2, фиг. 2:

Тип 2 е известен чрез този единствен екземпляр, който сега се публикува за първи път. Монетата е отчупена, с диаметър 16 мм и тегло 0,37 г. На лицето е представен императорът с корона и дивитисион, държащ скиптер с кръст в дясната си ръка. Вляво е видим кръгов надпис ΙΩ Ε, а вдясно се чете буквата Т. На обратната страна е изобразен бюст на Христос с нимб.

Тип 3, фиг. 3 и фиг. 4

Тип 3 е представен от две монети. Монетата от **фиг. 3** е с диаметър 12 мм и тегло от 0,50 г, а монетата от **фиг. 4** е с метрични данни 13 мм и тегло от 0,50 г и беше определена като издание на Андроник IV от аукциона, на който беше предложена.

На аверса е изобразен владетелят в три четвърти ръст с корона с пендилия и в императорски орнат, държащ жезъл с кръст в дясната си ръка. Надписите са съответно ΙΩΕΝ ΧΤΩΘ и ΙΩΕΝ ΩΤΟ, които са съкратен вариант на императорската титулатура – ΙΩΑΝΝΗΣ ΕΝ ΧΡΙΣΤΩ ΤΟ ΘΕΟ ΠΙΣΤΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ. На реверса е изобразен Архангел Михаил на кон в галоп надясно с праметнат през рамо меч.

Късното сребърно монетосечене на Йоан V Палеолог с тегловен стандарт от 0,50 – 0,60 г очевидно се синхронизира с нискотегловните сребърни монети на Андроник IV, който узурпира трона в Константинопол през 1376 – 1379 г. Това предполага времето на отсичане да се определи в годините непосредствено преди и/или след узурпацията на трона от страна на Андроник IV.

Нискотегловното сребърно монетосечене на Андроник IV (1376 – 1379)

Обр. 5. Андроник IV, тип 1
Fig. 5. Andronicus IV, type 1

Обр. 6 Андроник IV, тип 2
Fig. 6. Andronicus IV, type 2

Обр. 7. Андроник IV, тип 3
Fig. 7. Andronicus IV, type 3

Обр. 8. Андроник IV, тип 4
Fig. 8. Andronicus IV, type 4

Обр.9. Андроник IV, тип 5
Fig. 9. Andronicus IV, type 5

Тип 1, фиг. 5

Иконографията на едната страна представя императора в три четвърти ръст, облечен в дивитисион и с корона с пендилия, държащ скиптр с двоен кръст в дясната си ръка. Надписът **ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ ΕΝ** или негови варианти категорично посочва издателя на това монетосечене. На опакото е изобразен Христос на трон.

Монета на **фиг. 5** е с диаметър 12 мм и тегло от 0,57 г. От тип 1 са известни 13 екземпляра¹, чиито диаметри варират между 12 и 14 мм, а теглата – между 0,51 и 0,71 г. Средното тегло е 0,61 г.

Тип 2, фиг. 6

Тип 2 е неописан в нумизматичната литература и става известен чрез продажби от три аукциона².

И при този тип императорът е представен в три четвърти ръст, облечен в дивитисион и с корона с пендилия, държащ скиптр с кръст в дясната си ръка и кълбо с кръст в лявата. Слабо запазеният надпис изглежда гласи **ΑΝΔΡ**. На опакото е изобразена Св. Богородица с разперени в благословия ръце.

Монетата от **фиг. 6** е с диаметър 15 мм, а теглото е 0,41 г. Втората

¹ 4 екземпляра са публикувани в научната литература – Wroth, 634; Vegler, Milas, Nr.13,3; Bendall 1988, Nr.325, 60. Други 9 екземпляра произлизат от аукциони.

² NAC A.75, lot 834; Naumann A.69, lot 540; Roma numismatics A.69, lot 1335.

монета е с метрични параметри съответно 12 мм и 0,25 г, а на третата е публикувано само теглото – 0,32 г

Тип 3, фиг. 7

Монета от този тип е публикувана за първи път през 1971 г. (Bertele 1970, 225 note 10, Nr. 11), а оттогава станаха известни още три екземпляра³.

На аверса е изобразен владетелят в три четвърти ръст с корона с пендилия и в императорски орнат, държащ жезъл с двоен кръст в дясната си ръка. Надписът на монетата, публикувана от Т. Бертеле, е **ΑΝΔΡΟΝ... Σ ΧΩΤΟ**, който несъмнено е съкратен вариант на императорската титулатура – **ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ ΕΝ ΧΡΙΣΤΩ ΤΟ ΘΕΟ ΠΙΣΤΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ**. На реверса е изобразен Архангел Михаил с крила на кон в галоп надясно с праметнат през рамо меч.

Метричните параметри на четирите монети са както следва: 14 мм, 0,84 г на монетата от **фиг. 7**; 13 мм, 0,78; 12 мм, 0,41 г; 14 мм, 0,50 г.

Тип 3 от монетосеченето на Андроник IV е иконографски сходен, почти идентичен, с тип 3 от монетосеченето на Йоан V Палеолог, което показва непосредствена последователност във времето на издаване на тези два типа, без да може да се уточни кой е императорът, въвел първи тази иконография.

Тип 4, фиг. 8

На едната страна е представен владетелят в три четвърти ръст с корона с пендилия и в императорски орнат, държащ скиптер в дясната си ръка. Надписът на монетата е **ΑΝΔΡΟΝΙΚ**. На обратната страна е изобразена крепост с три тела, вляво над крепостта – летящият Архангел Михаил с меч в дясната ръка, букви **ΜΧ**, вдясно – благославящият с дясната ръка Св. Йоан Продромос.

Единственият екземпляр от този тип, представен на **фиг. 8**, е с размери 13 мм, 0,61 г и се публикува за първи път.

Този тип монетосечене на Андроник IV служи като прототип на първото сребърно монетосечене на деспот Добротица, което следва да се отнесе в началото на 80-те години на XIV в. (Попов 2025, 130 – 139).

Тип 5, фиг. 9

И при този тип императорът е представен в три четвърти ръст, облечен в дивитисион и с корона с пендилия, държащ скиптер в дясната си ръка. Надписът гласи **ΑΝΔΡΟΝΙΚ**. На опакото е изобразен Архангел Михаил с крила, седнал на трон.

Единственият известен екземпляр, изобразен на **фиг. 9**, е с размери 8 мм, 0,81 г и досега също не е публикуван.

³ CNG A91, lot 1125; CNG A108, lot 787; Heritage A3061, lot 29450.

В научната литература няма съмнение, че Андроник IV издава своите монети в Константинопол в интервала 1376 – 1379 г., когато насилствено детронира баща си и се обявява за едноличен император. Единствено Георгиадис, който познава само тип 1 и тип 3, смята, че Андроник IV сече своите нискотегловни монети в Силимврия след 1382 до 1385 г. в ролята си на наследник на трона (Γεωργιάδης, 286). Тази хипотеза обаче следва да се отхвърли, понеже противоречи на политическия характер на византийското монетосечене – правото да се сечат монети е запазено единствено за императора.

Нискотегловното сребърно монетосечене на Йоан V Палеолог с Андроник IV

Обр. 10. Йоан V Палеолог с Андроник IV
Fig. 10. John V Palaeologus with Andronicus IV

Обр. 11. Йоан V Палеолог с Андроник IV
Fig. 11. John V Palaeologus with Andronicus IV

На **фиг. 10** и **11** са представени единствените два екземпляра от монетен тип, на който са изобразени императорът и неговият съвладетел. Монетите произлизат от два аукциона, като първата беше предложена като неопределена средновековна монета, а втората беше погрешно идентифицирана като издание на Андроник II с Михаил IX. Двете монети не са публикувани досега в нумизматичната литература.

Иконографията показва двама съвладетели в императорски орнат, с корони с пендилия, държат помежду си лабарум на дълга дръжка. Надписите върху двете монети не са добре запазени, а вероятно са гравирани и с грешки върху матриците – на първата монета предполагаемо е изписано ΙΩΑ над лявата фигура и ΑΝ..Ρ над дясната, а на втората съответно ΑΝ и ΑΝΔ. Това разчитане на надписите предполага, че автократорът, изобразен вляво, е обозначен като ΙΩΑΝ, а неговият съвладетел като ΑΝΔΡΟΝΙΚ. На обратната страна изглежда е изобразен бюст на Архангел с крила, държащ скиптер и кълбо.

Метричните параметри на двете монети са съответно 17.9 мм, 0,48 г и 17 мм., 0,68 г

Надписите върху този монетен тип, ако са правилно разчетени, недвусмислено го идентифицират като издание на Йоан V Палеолог

с Андроник IV. Причина за неговото отсичане са противоречивите политически събития от 70-те и началото на 80-те години на XIV в. във Византия, когато Йоан V първоначално отстранява първородния си син Андроник IV от линията за престолонаследие, но след узурпацията на властта през 1376 – 1379 г. от негова страна и последвалата реставрация се принуждава отново да го обяви за престолонаследник, като този акт е скрепен със споразумение от 1382 г. Вероятно тогава е издадена и монетата с цел пропагандиране на новата роля на Андроник IV и стабилизиране на отношенията в управляващата династия.

С оглед пълнотата на последващия анализ и систематизацията на нискотегловните сребърни монети със стандарт от 0,50 – 0,60 г като издания от 70-те и началото на 80-те години на XIV в. са необходими следващите уточнения относно идентификацията на още два монетни типа.

В нумизматичната литература са публикувани 2 монети – фиг. 12 и фиг. 13, с метрични данни 17 мм и 1,00 г за първата и 1,07 г за втората, които неаргументирано са отнесени към хипотетично монетосечене на Йоан V Палеолог с втория му син – Мануил II (Sabatier 1862, 271, Pl. LXIII, Nr. 5; Wroth 1908, 631, Pl. LXXVI, Nr. 6; Bendall, Donald 1979, 156). Впоследствие, без никакво обяснение, са определени като издание на Йоан V Палеолог с Андроник IV (Bendal 1988, 59, Nr. 321; Γεωργιάδης, 278). В случая обаче видно от иконографията и тегловния стандарт от около 1 г, се касае по-скоро за василиконово монетосечене от съвместното управление на Йоан V и Йоан VI (1347 – 1352), както съвсем логично допуска Ф. Гриерсон в своите разсъждения (Grierson 1999, 200, Nr. 1196).

Василикон на Йоан V с Йоан VI

Още един монетен тип внасяше дълго време дисонанс в анализите на късно-византийското сребърно монетосечене. Става дума за нискотегловен вариант на сребърна монета, известна днес чрез четири екземпляра, които се вметват в диаметър между 12 и 16

Обр. 12. Монета от Британския музей
Fig. 12. Coin from British Museum

Обр. 13. Монета от Дъмбъртън Оукс
Fig. 13. Coin from Dumbarton Oaks

мм и тегла от 0,46, 0,47, 0,49 и 0,51 г (Bendall 1987, 40; CNG Triton XXIV, lot 1206; Protonotarios 1981, 96 – 100; Stacks, The Golden Horn Collection, lot 3352). Още с публикацията на първия екземпляр през 1981 г. монетата беше отдадена на монетосеченето на Матей Асен Кантакузин в качеството му на император през 1354 – 1356 г. (Protonotarios 1981, 96 – 100) и тази идентификация беше безалтернативно подкрепена и от последващите научни изследвания (Bendall 1988, Nr. 304; Hendy 1985, 447, note 336; DOC V, I, 190 – 191; Γεωργιάδης 2007, 271). Ниското тегло на монетния тип от около 0,5 г, което никак не може да се впише в установения тегловен стандарт през 1354 – 1356 г., не попречи монетата да се класифицира като василикон (Protonotarios 1981, 98; Bendall 1988, Nr. 304, 56), но същевременно и като половин василикон (Προτονοταρίοσ, Bendall 1989, 604; DOC V, I, 191; Γεωργιάδης 2007, 271). През 2003 г. К. Олбрих публикува други два неизвестни дотогава монетни типа с тегла от 1,23 и 1,27 г, при които императорът се е идентифицирал с личното си име ΜΑΤΘΕΟΣ или със съкращения му вариант ΜΘ, които авторът съвсем естествено отдаде на Матей Асен Кантакузин. А в коментар относно публикувания вече нискотегловен тип заключи: „Тази емисия... ясно се отличава стилистично и метрологично от съвременното и сребърно монетосечене на Константинопол, поради което еднозначно и правилно се приписва на провинциална монетарница“ (Olbrich 2003, 83).

Днес идентификацията на този монетен тип към монетосеченето на Матей Асен Кантакузин е отхвърлена и аргументите за това са няколко – ниският тегловен стандарт, липсата на личното име Матей, както и наличието на монограм, съставен от голяма буква Т, съчетана с обърнато наляво изображение на буквите Г и Ρ, които подсказват името на издателя – ΓΕΩΡΓΗΝΟΣ ΤΟΜΠΡΟΤΙΤΖΑ. Аргумент в полза на новата идентификация към деспот Добротица е и иконогрфската връзка с монетния тип 4 на Андроник IV, която заедно с тегловния стандарт несъмнено отнася това монетосечене към края на 70-те и началото на 80-те години на XIV в. (Попов, 2025, 125 – 149).

Сребърна монета на деспот Добротица

Аверс: Владетел в цял ръст, с корона с пендилия, държи в дясната си ръка скиптър с кръст. Надпис ACN KTKZN, който подсказва родовото име на издателя – Асен, както и името на императора, предоставил регалното право на монетосечене – Йоан VI Кантакузин.

Ревърс: Крепост с три тела, вляво летящият Архангел Михаил с меч в дясната ръка, букви ΜΧ, вдясно благославящият Св. Йоан Продромос. Между двамата светци и вдясно от крепостта голяма

Обр. 14. Сребърна монета на деспот Добротица

Fig. 14. Coin of despot Dobrotitsa

буква Т, съчетана с обърнато наляво изображение на буквите Г и Р – монограм на името ΓΕΩΡΓΗΝΟΣ ΤΟΜΠΡΟΤΙΤΖΑ

Метричните данни са: 16 мм диаметър, тегло от 0,49 г. Реверсът е реминисценция на същата иконографска сцена, представена на монетния тип 4 на Андроник IV (Фиг. 8).

Публикуваните тук нискотегловни сребърни монети, вменяващи се в стандарт между 0,40 и 0,60 г, опровергават наложилото се в нумизматиката схващане, че проведената парична реформа оставя в миналото василикона като сребърен номинал (Handy 1985, 541). Именно поради това разбиране известните досега два типа сребърни монети на Андроник IV са класифицирани като номинал от 1/8 ставратон, въпреки че теглото им е наполовина по-малко. Коментар върху това фрапиращо несъответствие липсва (Grierson 1999, 209; Lianta 2009, 281; Γεωργιάδης 2007, 286). Забележително е, че в противоречив анализ от 1982 г. Ф. Гриерсон определя монетите на Андроник IV като василикони, допускайки, че „по-вероятно са последните образци на тази деноминация“, но същевременно е отбелязал, че „монетите на Йоан VI ефективно бележат края на василикона, от който не са известни монети, които да се отнесат към следващите десетилетия“ (Grierson 1982, 300). С. Бендал също определя монетите на Андроник IV като василикони (Bendal 1988, 152).

Разбирането на характера на нискотегловното монетосечене от 70-те и 80-те години на XIV в. във Византия е обвързано с отговор на въпроса как то се вписва в проведената парична реформа, след като наблюденията показват, че монетите с тегло 0,40 – 0,60 г циркулират като законно платежно средство наред с тежките василикони. Иновацията на реформата е не само замяната на златния стандарт със сребърен, но и въвеждането за първи път в късното византийско монетосечене на различни по стойност (тегло) фракции на сребърната монета. Причините за това са не само икономически, но и политически.

В научната литература бе утвърдено схващането, че паричната

реформа във Византия е проведена през 1367 г. (Handy 1985, 545; Grierson 1999, 201; Lianta 2009, 281; Γεωργιάδης 2007, 273; Дочев, 68), въпреки че М. Хенди предположи възможността тя да е стартирала при управлението на Андроник III (Handy, 544), а Т. Бертеле отнесе нейното начало към управлението на Андроник IV (Bertele 1957, 78). Последните проучвания по въпроса, аргументирани с политическата и икономическа конюнктура на Балканите след съкрушителната османска победа при р. Марица през 1371 г., насочиха към нова дата – 1372 г.

Авторът на идеята А. Пономарев смята, че „политическите промени, които се случват на Балканите през 1371 – 1372 г., трансформират финансовата система на Византия“ (Ponomarev 2009, 611). Османската военнополитическа и икономическа инвазия след 1371 г., както и формалният мир между Византия и османците, довел до приемането на васалитет на Йоан V спрямо Мурад още на следващата година, предизвикали „турско-византийската монетна симбиоза“, а монетната реформа „била следствие и знак на този васалитет“. „Политическата власт на Византия считала за необходимо, а паричната система след събитията от 1372 г. била готова да приеме турското акче като платежно средство, като монета на стойност 1/16 перпери“ (Пonomарев 2011, 588 – 589). Това разбиране за причините и същността на паричната реформа от 1372 г. се споделя и от други експерти (Baker 2020, 1276), към които се присъединяваме и ние.

Промяната в паричната система на Византия чрез интегрирането на османското акче като еквивалент на сребърната аспра със стойност от 1/8 ставратон оказва пряко въздействие върху финансовите системи на Балканите. След смъртта на цар Урош V през декември 1371 г. и последвалия разпад на царството на териториални княжества обявилите се за самостоятелни господари крал Марко, деспот Йоан Драгаш, жупан Никола и княз Лазар издават още към края на 1372 г. сребърни монети със собствените си имена и с тегло от около 1,00 – 1,10 г, съответстващо на нововъведения сребърен номинал от 1/8 ставратон и неговия османски еквивалент – акчето. С това реформено монетосечене завареният последен сребърен стандарт на цар Урош V от около 0,80 г е съществено завишен (Иванишевић 2001, 139, 158, 159, 161, 162).

Аналогична промяна в тегловния стандарт протича и в България. Цар Йоан Шишман нарежда отсичането на тежки грошове, като единственият запазен днес екземпляр е с тегло от 1,16 г. В тази връзка А. Лебедев констатира, че „единственият екземпляр на коронационната монета на Иван Шишман вече съответства на турския монетен стандарт. Най-тежките и следователно ранни монети на Иван Срацимир също следват споменатия стандарт. Тяхното сред-

но тегло, както и при акчето, е приблизително 1,15 г.⁴ (Пономарев 2011, 588 – бел.).

Новият стандарт, еквивалент на византийската аспра и османско акче, много скоро след своето въвеждане в териториалните сръбски княжества и в България не удържа под натиска на политически (наложен османски суверенитет) и икономически обстоятелства (финансова криза и недостиг на сребро) и е заменен със сребърни монети с тегло 0,6 – 0,5 г, които доминират паричния пазар на Балканите през 70-те и 80-те години на XIV в. Вероятно аналогични причини принуждават и узурпатора Андроник IV да сведе нискостойността си сребърно монетосечене до същия стандарт от 0,60 – 0,50 г, както свидетелстват публикуваните тук 5 типа монети.

Сребърните монети на Балканите със стандарт от 0,60 – 0,50 г не следва да се разглеждат изолирано от въведените с реформата от 1372 г. сребърни номинали – те са иманентна част от реформираната парична система и пряко следствие от финансовата девалвация, протичаща във Византия и България в контекста на разширяващата се османска инвазия. Тяхната стойност е еквивалент на $\frac{1}{2}$ аспра/акче или $\frac{1}{16}$ ставратон и те са по същество фракция на сребърния номинал. Иконографски монетите са от василиконов тип и следва да се наричат василикони, като се отчита, че сребърният василикон редуцира своя стандарт от 2,20 г при въвеждането си до 0,50 г в своя край през 80-те години на XIV в.

Произходът на публикуваните монети е следният: фиг. 1 – Попов 2019, 15 – 16; фиг. 2 – Auktion Naumann numismatik A139, Lot 1006; фиг. 3 – CNG, Triton XXVII, lot 970; фиг. 4 – CNG, A 109, lot 775; фиг. 5 – Nomos, Obolos 15, lot 1029; фиг. 6 – Auktion Naumann numismatik A69, Lot 540; фиг. 7 – CNG A91, lot 1125; фиг. 8 – CNG A 94, lot 1125; фиг. 9 – CNG Triton XVI, lot 1302; фиг. 10 – Pandora numismatics, A. 16, lot 1004; фиг. 11 – Roma numismatics, May 2013, lot 1756; фиг. 12 – Wroth 1908, 631, Pl. LXXVI, Nr. 6; фиг. 13 – Grierson 1999, 200, Nr. 1196; фиг. 14 – Protonotarios 1981, 98. fig. 2.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

⁴ Ако монетата на цар Йоан Шишман от 1,16 г е отсечена след въвеждането на реформеното монетосечене във Византия след 1372 г., то тя очевидно не следва да се определя като „коронационна“. Още повече, че Йоан Шишман е определен за съцар на баща си още като дете и едва ли е коронован отново след смъртта на Йоан Александър през февруари 1371 г. Що се отнася да тежките монети на цар Йоан Срацимир следва да се отбележи, че те присъстват в находки, укрити преди 1372 г., следователно не могат да се разглеждат като пряко следствие на паричната реформа във Византия от 1372 г.

- Дочев 2017:** К. Дочев. Монети на византийската фамилия Палеолози в паричното обращение на българската държава 1259 – 1396. Велико Търново 2017. [K. Dochev. The coins of the byzantine Palaeologos family in the coin circulation of the Bulgarian kingdom in period 1259 – 1396].
- Иванишевић 2001:** В. Иванишевић, Новчарство средњовековне Србије. Београд, 2001; [V. Ivanisevic, Novcarstvo srednjovekovne Srbije. Beograd 2001. V. Ivanishevich. Novcharstvo srednjovekovne Srbije. Beograd, 2001].
- Пономарев 2011:** А. Пономарев. Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII – XV вв. Москва 2011; [A. Ponomarev, Evoljuzija denejnih system Prichernomor'ya i Balkan v XIII – XV v. Moskva 2011].
- Попов 2019:** Т. Попов. Неиздавани монети на Солунската империя, Никея и късна Византия. – Минало 3/2019, 4 – 16; [T. Popov. Neizdavani moneti na Solunskata imperija, Nikeja r kasns Vizantija. – Minalo 3/2019, 4 – 16].
- Попов 2025:** Т. Попов. Студии върху българското средновековно монетосечене. Т. II. С., 2025; [T. Popov. Studii varhu balgarskoto srednovekovno monetosechene. T. II, S., 2025].
- Baker 2020:** J. Baker. Coinage and Money in Medieval Greece 1200 – 1430, vol 2, Leiden; Boston: Brill, 2020.
- Bendall 1988:** S. Bendall. A private collection of Palaeologan coins. Wolverhampton, 1988.
- Bendall, Donald 1979:** S. Bendall, P. J. Donald. The Later Palaeologan coinage. London: Baldwin & sons, 1979.
- Bertele 1948:** T. Bertele. New byzantine coins. – Numismatic circular, LVI/4, April 1948, 161 – 163.
- Bertele 1957:** T. Bertele. L'Iperpero bizantino dal 1261 al 1453. – Rivista Italiana di Numismatica, vol. V, LIX, Perugia, 1957, 70 – 89.
- Bertele 1978:** T. Bertele. Numismatique byzantine. Wetteren 1978.
- Grierson 1982:** Ph. Grierson. Byzantine coins. London: Methuen & Co LTD, 1982.
- Grierson 1999:** Ph. Grierson. Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection and in the Whittemore collection. Vol 5, part I. Washington, 1999.
- Hendy 1985:** M. Hendy. Studies in the byzantine monetary economy, c. 300 – 1450. Cambridge, 1985.
- Lianta 2009:** E. Lianta. Late Byzantine Coins (1204-1453) in the Ashmolean Museum. London 2009.
- Olbrich 2003:** K. Olbrich. Neue Aspekte zur Kaiserherrschaft des Mattheos Kantakuzenos (1354 – 1357). Schweizerische numismatische Rundschau 82/ 2003, 83 – 94.
- Ponomarev 2009:** A. Ponomarev. Monetary Markets of Byzantium and the Golden Horde: State of Affairs According to the Account Books of the Genoese Treasurers of Caffa. – Mare et Litora. Essays Presented to Sergei Karpov for his 60th Birthday. Edited by Rustam Shukurov, Moscow 2009, 1374 – 1381.
- Protonotarios 1981:** P. Protonotarius. Une monnaie de l'empereur Matthieu Asen Cantacuzene (1354 – 1357). Revue numismatique 23/1981, 96 – 100.
- Πρωτονοταριος, Bendall 1989:** Π. Πρωτονοταριος, S. Bendall. Διο μοναδικες νομισματικες μαρτυριες του Ματθαιου Ασανη Καντακουζηνου απο την Θρακη (1354 – 1355). – Byzantinische Forschungen, Voll. 14/1, Amsterdam 1989, 601 – 607. [Protonotarios, S. Bendall. Dyo monadikes nomismatikes martyries tou Matthaïou Asani Kantakouzenou apo ten Thrake (1354 – 1355). – Byzantinische Forschungen, Vol. 14/1, Amsterdam 1989, 601 – 607].
- Sabatier 1862:** J. Sabatier. Description générale des monnaies byzantines frappées

sous les empereurs d'Orient depuis Arcadius jusqu'à la prise de Constantinople par Mahomet II, Tome second, Paris, Londres 1862.

Veglery, Milas 1971: A. Veglery, A. Milas. Gold and silver coins of the time of John V (1341 – 1391). – Numismatic circular, LXXIX/1, January 1971, 2 – 5.

Wroth 1908: W. Wroth. Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum. Vol II. London 1908.

Γεωργιάδης 2007: Ν. Γεωργιάδης. Τα νομίσματα των Παλαιολογών (1259 – 1453). Εικονογραφική προσέγγιση. Θεσσαλονίκη 2007 [N. Georgiadis. Ta nomismata ton Palaiologon (1259 – 1453). Thessaloniki: Eikonografiki proseggisi, 2007].

BYZANTINE LOW-WEIGHT SILVER COINS FROM THE 70S AND 80S OF THE 14TH CENTURY

Tencho POPOV

SUMMARY

The article examines the small silver coins weighing 0.5 – 0.6 grams, struck in the 1370s and 1380s. Three types of coins represent the coinage of John V (**fig. 1 – 4**), and five types belong to Andronicus IV's coinage (**fig. 5 – 9**). The author also publishes a new coin of John V and Andronicus IV, struck in 1382 (**fig. 10 – 11**).

The coin, previously defined as an issue of John V with Manuel II (**fig. 12 – 13**), is re-identified as a coin struck by John V with John VI. Additionally, the coin attributed to Matthew Asen Kantakouzenos (**fig. 14**) is redefined as an issue of Despot Dobrotitsa.

The introduction of the new silver coin – the stavraton, along with its fractions of $\frac{1}{2}$ and $\frac{1}{8}$ in 1372, allowed the integration of the Ottoman akçe (valued at $\frac{1}{8}$ stavraton) into the payment system. The small silver coins, weighing 0.5 – 0.6 grams, were also incorporated into the reformed payment system with a value of $\frac{1}{16}$ stavraton.

СРЕДНОВЕКОВНИ МОНЕТИ НА УНГАРСКИ КРАЛЕ ОТ ФОНДА НА НАЦИОНАЛНИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ

Владимир ПЕНЧЕВ

*Национален исторически музей – София, ул. „Витошко лале“ 16, София, 1618;
България*

ABSTRACT

The subject of this publication are the earliest coins of Hungarian kings from the Middle Ages, which are kept in the Numismatic collection of the National History Museum – Sofia. They are 16 pieces in total. All of them are single finds. Most of the finds are of unknown places of discovery, but they certainly originate from the present-day territory of Bulgaria.

Keywords: Hungarian coins, Northeastern Bulgaria, copper scyphate coins, denarii, quadrantes.

Предмет на настоящата публикация са най-ранните монети на унгарски крале от епохата на Средновековието, които се съхраняват в нумизматическата сбирка на Националния исторически музей – София. Те са общо 16 броя. Всичките са единични находки, изкопани от иманяри с помощта на металотърсачи. Повечето от тях са с неизвестни местонамирания, но със сигурност произхождат от днешната територия на България.

Монетите са от следните четирима унгарски крале:

- Бела III Арпад (1172 – 1196 г.) – 4 броя
- Людовик I Анжуйски (Лайош I) (1342 – 1382 г.) – 3 броя
- Сигизмунд I Люксембургски (Жигмонд I) (1387 – 1437 г.) – 6 броя
- Владислав III Ягело (Уласло I, Владислав Варненчик), крал на Полша (1434 – 1444 г.) и крал на Унгария (1440 – 1444 г.) – 3 броя

Описанието им е както следва:

Бела III Арпад (1172 – 1196 г.) – общо 4 броя
Медни скифати (Unger 1980, 25, № 114) – 3 броя

1. **Лице:** Околовръстен надпис (**таблица I, 1**). Богородица, с нимб, туника и мантия, седнала на трон без облегалo, насреща. С дясната си ръка държи голяма трилистна лилия.

Опако: Околовръстен надпис (**таблица I, 2**). Двама крале (Бела III – вляво и Стефан III – вдясно), седнали на тронове без облегалo, под аркада, насреща. Между главите им има кръст. Всеки от тях държи в дясната си ръка скиптер с трилистна лилия на върха, а в лявата си ръка – кълбо с кръст. На главите има стeми с пропендули, увенчани с по три кръста на върха (два в краищата и един в средата).

Неизвестно местонамиране.

Мед. Добре запазен екземпляр, леко разкривен. Слабо и равномерно окислен. Диаметър: 27 мм. Тегло: 2,36 г. Инвентарен № 8320. **Образ 1.**

2. **Лице:** Околовръстен надпис (**таблица I, 3**). Изображението е като при лицевата страна на № 1, но е отпечатано чрез друга лицева матрица.

Опако: Околовръстен надпис (**таблица I, 4**). Изображението е като при обратната страна на № 1, но е отпечатано чрез друга опака матрица.

Неизвестно местонамиране.

Мед. Лицевата страна е полуизтрита. Пробита, окислена. Диаметър: 26 – 27 мм. Тегло: 2,82 г. Инвентарен № 6150. **Образ 2.**

3. **Лице:** Околовръстен надпис (**таблица I, 5**). Изображението е като при лицевата страна на № 1, но е отпечатано чрез трета лицева матрица.

Опако: Околовръстен надпис (**таблица I, 6**). Изображението е като при обратната страна на № 1, но е отпечатано чрез трета опака матрица.

Неизвестно местонамиране.

Мед. Полуизтрита, пробита, като дупката е запушена в ново време, частично корозирала, окислена. Диаметър: 25 – 26 мм. Тегло: 2,09 г. Инвентарен № 8321. **Образ 3.**

Денар (брактеат) (Unger 1980, 25, № 121) – 1 брой

4. **Лице:** Няма надпис. Конник, препускащ надясно. С лявата си ръка държи поводите на коня, а с дясната, която е протегната зад гърба му, държи лък.

Опако: Вдълбнати, негативни очертания на изображението от лицевата страна.

Неизвестно местонамиране.

Сребро. Добре запазен екземпляр. Диаметър: 12 мм. Тегло: 0,21 г. Инвентарен № 30879. **Образ 4.**

Людвик I Анжуйски (1342 – 1382 г.) – общо 3 броя
Денари (Unger 1980, 36–37, № 432 – 433) – общо 3 броя

5. **Лице:** Околовръстен надпис (**таблица I, 7**). Глава на краля, с диадема, наляво.

Опако: Околовръстен надпис (**таблица I, 8**). Голям патриаршески кръст, насреща. Около горната му част – четири зърна.

Неизвестно местонамиране.

Сребро. Частично изтрита, пробита. Диаметър: 14 мм. Тегло: 0,60 г. Инвентарен

№ 20801. **Образ 5.**

6. **Лице:** Околовръстен надпис (**таблица I, 9**). Изображението е като при ли-

цевата страна на № 5, но е отпечатано чрез друга лицева матрица.

Опако: Околовръстен надпис (**таблица I, 10**). Изображението е като при обратната страна на № 5, но е отпечатано чрез друга опака матрица.

Неизвестно местонамиране.

Сребро. Лошо отпечатана. Диаметър: 13 – 14 мм. Тегло: 0,56 г.

Инвентарен

№ 28854. **Образ 6.**

7. **Лице:** Околовръстен надпис (**таблица I, 11**). Глава на краля, с диадема, наляво.

Опако: Околовръстен надпис (**таблица I, 12**). Голям патриаршески кръст върху тривърха корона, насреща. Около кръста – десет зърна.

Неизвестно местонамиране.

Сребро. Частично полуизтрита. Диаметър: 12 – 13 мм. Тегло: 0,58 г.

Инвентарен

№ 28407. **Образ 7.**

Сигизмунд I Люксембургски (1387 – 1437 г.) – общо 6 броя

Квартинги (Unger 1980, 42–43, № 456) – общо 6 броя

8. **Лице:** Голям патриаршески кръст, с раздвоени в краищата рамене, насреща. В полетата между раменете му има (**таблица II, 1**).

Опако: Голяма тривърха корона, насреща. Трите ъв върха са оформени като големи трилистни лилии.

Неизвестно местонамиране.

Мед. Лошо отпечатана, окислена. Диаметър: 14 мм. Тегло: 0,38 г.

Инвентарен

№ 20802. **Образ 8.**

9. **Лице:** Като при лицевата страна на № 8, но е отпечатано чрез друга лицева матрица. В полетата между раменете на патриаршеския кръст има (**таблица II, 2**).

Опако: Като при обратната страна на № 8, но е отпечатано чрез друга опака матрица.

Произхожда от Североизточна България.

Мед. Много лошо отпечатана, корозирала, окислена. Диаметър: 12 –

14 мм. Тегло: 0,46 г. Инвентарен № 31814. **Образ 9.**

10. **Лице:** Като при лицевата страна на № 8, но е отпечатано чрез трета лицева матрица. В полетата между раменете на патриаршеския кръст има (**таблица II, 3**).

Опако: Като при обратната страна на № 8, но е отпечатано чрез трета опака матрица. Изображението е частично отпечатано.

Неизвестно местонамиране.

Мед. Лошо отпечатана, окислена. Диаметър: 11 – 14 мм. Тегло: 0,61 г.

Инвентарен № 51702. **Образ 10.**

11. **Лице:** Като при лицевата страна на № 8, но е отпечатано чрез четвърта лицева матрица. В полетата между раменете на патриаршеския кръст има (**таблица II, 4**).

Опако: Като при обратната страна на № 8, но е отпечатано чрез четвърта опака матрица. Изображението е частично отпечатано.

Неизвестно местонамиране.

Мед. Лошо отпечатана, слабо корозирала, окислена. Диаметър: 11 –

13 мм. Тегло: 0,40 г. Инвентарен № 51389. **Образ 11.**

12. **Лице:** Като при лицевата страна на № 8, но е отпечатано чрез пета лицева матрица. В полетата между раменете на патриаршеския кръст има (**таблица II, 5**).

Опако: Изображението не личи.

Произхожда от Североизточна България.

Мед. Лошо отпечатана, изтрита, корозирала. Диаметър: 12 – 14 мм.

Тегло: 0,43 г. Инвентарен № 33431. **Образ 12.**

- 13. Лице:** Като при лицевата страна на № 8, но е отпечатано чрез шеста лицева матрица. В полетата между раменете на патриаршеския кръст има (таблица II, 6).

Опако: Като при обратната страна на № 8, но е отпечатано чрез шеста опака матрица. Изображението е частично отпечатано.

Неизвестно местонамиране.

Мед. Лошо отпечатана, окислена. Диаметър: 12 – 13 мм. Тегло: 0,40 г.

Инвентарен № 51388. **Образ 13.**

Владислав III Ягело (като крал на Полша, 1434 – 1444 г.) и Владислав I (като крал на Унгария 1440 – 1444 г.) – общо 3 броя

Денари, сечени за Унгария (Unger 1980, 44 – 45, № 469) – общо 2 броя

- 14. Лице:** Околовръстен надпис (таблица II, 7). Голям патриаршески кръст, с раздвоени в краищата рамене, насреща. В полетата между раменете му има (таблица II, 8).

Опако: Три щита с гербове, разположени в триъгълник, който е ограден от профилирана рамка. В центъра – малък равнораменен кръст.

Неизвестно местонамиране.

Билон (нископробно сребро). Лошо отпечатана, окислена. Диаметър:

13 мм. Тегло: 0,39 г. Инвентарен № 20803. **Образ 14.**

- 15. Лице:** Като при лицевата страна на № 14, но е отпечатано чрез друга лицева матрица. В полетата между раменете на патриаршеския кръст има (таблица II, 10). От околовръстния надпис са се отпечатали само две букви (таблица II, 9).

Опако: Като при обратната страна на № 14, но е отпечатано чрез друга опака матрица.

Произхожда от Североизточна България.

Билон (нископробно сребро). Лошо отпечатана, корозирала, окислена.

Диаметър: 12 – 13 мм. Тегло: 0,55 г. Инвентарен № 26663. **Образ 15.**

Денар, сечен за Полша – 1 броя

- 16. Лице:** Няма надпис. Едноглав орел, с разперени криле, насреща. Главата му е извърната наляво.

Опако: Голяма тривърха корона, насреща. Трите ѝ върха са оформени като големи трилистни лилии. В двете полета, намиращи се между трите върха на короната, има по един малък равнораменен кръст. Под короната – буквата О.

Произхожда от Шуменско.

Билон (нископробно сребро). Добре отпечатана, слабо корозирала, частично окислена. Диаметър: 11 – 12 мм. Тегло: 0,32 г. Инвентарен № 56517. **Образ 16.**

Медните скифати на крал Бела III са без прецедент в унгарското монетосечене. Нещо повече, никога след тяхното пускане в обращение унгарците не изработват други монети от този вид. По принцип средновековната унгарска монетна система е от европейски

тип, т.е. базирана е на сребърния денар, докато медните скифати несъмнено са заемка от функциониращата във Византия през XII в. монетна система.

Причината за изработването на тези странни унгарски монети следва да се търси в някои периоди от жизнения път на Бела III. През 1163 г., едва петнадесет годишен, той е изпратен от брат си, крал Стефан III, като заложник в Константинопол, за гарантиране на мирния договор, сключен между Византия и Унгария. Младият Бела владеел в наследство от баща си, крал Геза II, земи в Далмация, Хърватия и Босна. Това обстоятелство било основната причина император Мануил I Комнин, който нямал син и следователно престолонаследник, да го сгоди за дъщеря си Мария Комнина, да го преименува на Алексий и да му даде титлата „деспот“. Императорът дори смятал да го определи за свой наследник на византийския престол. Но през 1169 г. на Мануил I се родил син и тогава той разтрогнал годежа на Бела с дъщеря си Мария, отнел му титлата „деспот“, като в замяна му дал по-низшата титла „кесар“. Когато през 1172 г. умрял братът на Бела, унгарският крал Стефан III, Мануил I Комнин разрешил на високопоставения заложник да напусне Константинопол, за да се възкачи на унгарския престол. Това позволение било дадено след като Бела тържествено обещал, че в качеството си на крал на Унгария никога няма да воюва срещу Византийската империя.

Медните скифати на Бела III показват колко силно младият унгарски крал е бил повлиян от византийския начин на живот и от византийската култура. Тъй като по онова време медните (билоновите) скифати са били най-масовият монетен вид, участващ в огромни количества в ежедневната парична циркулация на територията на Византийската империя, той се опитал да въведе такива монети и в циркулационната среда в Унгарското кралство. Но, както показва по-нататъшното развитие на унгарското монетно производство, този опит се оказал неуспешен. Както отбелязахме по-горе, през XII – XIII в. унгарската монетна система е била от европейски тип, т. е. била е базирана на среброто, с основен номинал сребърния денар и в нея все още не са били употребявани медни монети.

Скифатите на Бела III са имали и друго предназначение. Те е трябвало да демонстрират приемствеността на кралската власт между него и предшественика му на унгарския престол, брат му Стефан III. Това е било необходимо, защото претенции към престола е предявявал и по-малкият му брат Геза.

След смъртта на Мануил I Комнин в 1180 г. Бела III не се считал повече задължен да спазва обещанието си да не воюва с Византия. През 1183 г. съюзени унгарски и сръбски войски нападнали

северозападните области на империята, като завзели градовете Ниш и Средец (Петров 1985, 54). Бела III дори се разпоредил мощите на Свети Иван Рилски, които се пазели в Средец, да бъдат пренесени в унгарския град Естергом.

През 1185 г., когато между Византия и Унгария бил подписан мирен договор, скрепен с брак между новия император Исак II Ангел и дъщерята на Бела III, Маргарет, тези територии били върнати на империята, а мощите на Рилския светец били пренесени обратно в Средец. Няколко години по-късно, в 1189 г., през българските земи преминали многочислените войски на Третия кръстоносен поход. В техния състав влизали и значителни унгарски отряди, които се придвижвали по посока към Константинопол.

При тези контакти с унгарците през осемдесетте години на XII в. сред българското население, живеещо в северозападните български земи, по един или друг начин са попаднали известни количества унгарски монети. Ясен пример за това е нумизматичният материал, открит при разкопките на средновековния некропол в Пернишката крепост (Пенчев 1988, 20 – 27). Сред откритите в този некропол монети има три медни скифати на Бела III. Изглежда, че този тип скифати не са били включвани охотно в местната циркуляционна среда, тъй като и трите са били вторично използвани за други цели (две за накити-амулети и една за прешлен за вретено). За това свидетелстват нарочно направените дупки по техните ядра (Пенчев 1988, 22, обр. 3 – 5). Вероятно през първите десетилетия на XIII в., когато е възникнал некрополът в Пернишката крепост, сред жителите на селището, погребвало там своите покойници, са се срещали все още екземпляри от тези унгарски монети. Хората са предпочитали да поставят в гробовете от тях вместо от циркулиращите по онова време в паричното обращение монетни знаци. Още повече, че, както посочихме по-горе, въпросните монети на Бела III вече са били пробити и използвани вторично с други предназначения. Ще припомним, че и две от трите медни скифати на Бела III, съхранявани във фонда на НИМ – София, които се публикуват понастоящем, са също пробити, за да бъдат използвани като накити-амулети.

Четвъртата монета на крал Бела III, влизаща в нумизматичната сбирка на НИМ – София, е едностранно отпечатан сребърен денар, т.е. брактеат. Досега не ни е известен друг унгарски брактеат, произхождащ от територията на България, което прави нашата монета в този смисъл уникална. Нейното попадане в българските земи явно има случаен характер. Докато за медните скифати на Бела III може да се приеме, че все пак е било възможно включването им в циркуляционната среда на Византия и на току-що възстановената в 1185 г. Българска държава, то по онова време, за сребърните денари това е било изключено. Тук те са били ценени единствено като

късчета благороден метал (сребро), а не като реално използваеми парични знаци.

Следващите в хронологическо отношение средновековни унгарски монети, които се съхраняват в нумизматичния фонд на НИМ – София, са три сребърни денара на крал Людвик I Анжуйски (1342 – 1382). Този унгарски владетел има директна връзка с българската средновековна история. През май 1365 г. негови войски нахлуват във Видинското царство и на 2 юни същата година превземат столицата му и пленяват цар Иван Срацимир. Българският владетел заедно със семейството си е заточен в намиращия се на хърватска територия замък Хумник, а земите на Видинското царство са окупирани от унгарците и остават под тяхна власт до 1369 г. През 1369 г. благодарение на активните политически действия на баща му, търновския цар Иван Александър, Иван Срацимир е възстановен на видинския престол, но вече като васал на унгарския крал (История на България, 1982, 235; 348 – 351).

По време на унгарската окупация (1365 – 1369 г.) Видинското царство било превърнато в обособена унгарска административна единица (банат), намираща се под пряко управление на кралската администрация (История на България 1982, 349). Именно през този няколкогодишен период в северозападните български земи трябва да са навлезли и циркулирали известни количества унгарски сребърни монети (денари) на крал Людвик I Анжуйски, отглас от което се явява откриването, макар и твърде рядко, на екземпляри от тях в пределите на днешна България.

Денарите на Людвик I Анжуйски са с тегла между 0,55 – 0,60 г. Поради това те лесно са се включили в локалната за територията на Видинското царство циркулационна среда. В нея през периода 1365 – 1369 г. несъмнено са доминирали сечените до 1365 г. ранни сребърни аспри на Иван Срацимир. Става дума за монетите от Първа хронологическа група на единственото сребърно монетосечене на този български цар, която е била произвеждана между 1359/60 – 1365 г. и е имала средно тегло около 1, 16 г. (Юркова, Пенчев 1990, 149 – 150; 154). Лесно може да се прецени, че два денара на крал Людвик I са били равни по стойност на една аспра на цар Иван Срацимир.

Най-често откриваните в днешна България средновековни унгарски монети (до края на XV в.) несъмнено са медните квадрани на управлявалия цели петдесет години крал Сигизмунд I Люксембургски (1387 – 1437). Би могло да се предположи, че този факт се явява отражение на някакви що-годе регулярни търговски контакти между Унгария и влизащите вече по онова време в пределите на Османската държава български земи. За наличието на такива контакти може да се съди и по подновените през 1395 г. от крал Сигизмунд I по-стари привилегии на търговците от град

Брашов за свободен превоз на стоки по Долния Дунав (История на България 1982, 235).

Най-обстойният преглед на откриваните в днешните предели на България монети на кралете Сигизмунд I и Владислав Варненчик е направен от Н. Митев (Mitev 2019, 101 – 113). В тази статия са общени и всички по-ранни публикации по темата. Констатиран е важният факт, че, както монетите на Сигизмунд I, така и тези на Владислав Варненчик, за които понастоящем има информация, че произхождат от днешната територия на страната ни, са концентрирани главно в Североизточна България. От Северозападна България, която по онова време е граничила с Унгарското кралство, такива монети не са известни (Mitev 2019, 106).

Както изглежда, не търговски взаимоотношения между Унгария и българските земи са причината за наличието на въпросните монети в Североизточна България. Според нас най-правдоподобна е хипотезата на Ж. Жекова и Н. Митев, предполагаща, че монетите на Сигизмунд I и особено тези на Владислав Варненчик са попаднали в североизточните български земи в резултат на преминалия през тях през есента на 1444 г. кръстоносен поход (Mitev 2019, 106; Митев 2022, 173 – 175). Но, както е добре известно, при този поход кръстоносците преминали през цяла днешна Северна България – от Видин, в източна посока, до Варна (История на България 1983, 112). Тогава защо в северозападните български земи не се откриват монети на Сигизмунд I и на Владислав Варненчик? Според нас отговорът на този въпрос следва да се търси не толкова в обстоятелството, че кръстоносците са достигнали до Североизточна България, колкото до това, че именно в този регион са претърпели катастрофално поражение от османската войска. Най-вероятно след този разгром турците са пленили хазната на крал Владислав Варненчик, а и много унгарски монети са били плячкосани при ограбването на хилядите убити и пленени християнски войни. Част от тези монети са били разнесени от мюсюлманите из околните градове и включени по един или друг начин в локалната циркуляционна среда. В това отношение като любопитна илюстрация могат да послужат данните от нумизматичния материал, намерен при археологическите разкопки в Силистра, проведени под научното ръководство на доц. Ст. Ангелова, за периода от 1969 г. до 2008 г. Сред близо пет хиляди най-различни монети, открити по времето на тези разкопки, са намерени пет медни квадранса на Сигизмунд I, един единичен денар на същия владетел и един денар на Владислав Варненчик. Но най-интересна е една малка колективна находка, състояща се от десет, слепени един за друг, денара на крал Сигизмунд I, която впрочем е единствената известна засега колективна находка със сребърни унгарски монети от този период, произхождаща от България.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

- История на България 1982:** История на България. Том 3. Издание на БАН. София, 1982. [Istoriya na Bulgariya. Tom 3. Izdanie na BAN. Sofiya, 1982].
- История на България 1983:** История на България. Том 4. Издание на БАН. София, 1983. [Istoriya na Bulgariya. Tom 4. Izdanie na BAN. Sofiya, 1983].
- Митев 2022:** Н. Митев. Още един полски денар на крал Владислав Варненчик (1434 – 1444) от днешните български земи. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 18, 2022, 173 – 175. [N. Mitev. Oshte edin polski denar na kral Vladislav Varnenchik (1434 – 1444) ot dneshnite balgarski zemi. – Numizmatika, sfragistika i epigrafika, 18, 2022, 173 – 175].
- Пенчев 1988:** В. Пенчев. Монетите от некропола в крепостта Перник. Нумизматика, 3 1988, 20 – 27. [V. Penchev. Monetite ot nekropola v krepostta Pernik. Numizmatika, 3, 1988, 20 – 27].
- Петров 1985:** П. Петров. Възстановяване на Българската държава, 1185 – 1197. София, 1985. [P. Petrov. Vazstanovuyavane na Balgarskata darzhava, 1185 – 1197. Sofiya, 1985].
- Юркова, Пенчев 1990:** Й. Юркова, В. Пенчев. Български средновековни печати и монети. София, 1990. [Y. Yurukova, V. Penchev. *Balgarski srednovekovni pechat i moneti*. Sofiya, 1990].
- Митев 2019:** N. Mitev. The Coins of Sigismund of Luxemburg (1387 – 1437) and Vladislav Varnenchik (1434 – 1444) from Northeastern Bulgaria. – In: Pecunia Omnes Vincit (Conference Proceedings of the 4 International Numismatic and Economic Conference, Krakow, 12 – 13 May 2017). Krakow, 2019, 101 – 113.
- Unger 1980:** Em. Unger. Magyar Éremhatározó. Budapest, 1980.

MEDIEVAL COINS OF HUNGARIAN KINGS FROM THE FUND
OF THE NATIONAL HISTORY MUSEUM – SOFIA

Vladimir PENCHEV

SUMMARY

The subject of this publication are the earliest coins of Hungarian kings from the Middle Ages, which are kept in the Numismatic collection of the National History Museum – Sofia. They are 16 pieces in total. They all are single finds.

Most of them are of unknown places of discovery, but they certainly originate from the present-day territory of Bulgaria.

The coins are from the following four Hungarian kings:

- Béla III Árpád (1172 – 1196) – 4 pieces
- Ludovic I of Anjou (Lajos I or Louis I) (1342 – 1382) – 3 pieces
- Sigismund I of Luxembourg (Zhigmond I) (1387 – 1437) – 6 pieces
- Władysław III Jagiellon (Ulászlo I, Władysław Varnenczyk), King of Poland (1434 – 1444) and King of Hungary (1440 – 1444) – 3 pieces

During contacts with the Hungarians in the 12th century, in one way or another, certain quantities of Hungarian coins found their way among the Bulgarian population living in the northwestern Bulgarian lands. It seems that these coins,

although copper scyphate coins resembling Byzantine ones, were not readily included in the local circulation environment, which is why most of them were pierced and reused for other purposes (for ornaments-amulets and spindle whorls).

The fourth coin of the king Béla III, included in the Numismatic collection of the National History Museum – Sofia, is a one-sided minted silver denarius, i.e. a bracteate. So far, we are not aware of any other Hungarian bracteate originating from the territory of Bulgaria. The next, in chronological order, medieval Hungarian coins that are kept in the numismatic fund of the National Museum of History – Sofia are three silver denarii of the king Ludovic I of Anjou (1342 – 1382). As is known, in 1365 the troops of this Hungarian ruler conquered the Kingdom of Vidin and captured Tsar Ivan (John) Sratsimir.

During the Hungarian occupation (1365 – 1369), the Vidin Kingdom was transformed into a separate Hungarian administrative unit (banat), under the direct rule of the royal administration. It was during this period of several years that certain quantities of Hungarian silver coins (denarii) of the king Ludovic I (Louis I) of Anjou must have entered and circulated in the northwestern Bulgarian lands, an echo of which is the discovery, albeit very rare, of specimens of them within the borders of present-day Bulgaria.

The most frequently discovered medieval Hungarian coins in present-day Bulgaria (until the end of the 15th century) are undoubtedly the copper quadranses of the king Sigismund I of Luxembourg (1387 – 1437), who ruled for fifty years. It has long been established that both the coins of Sigismund I and those of Władysław III Jagiellon (Varnenczyk) (1434 – 1444), for which there is currently information that they originated from the present-day territory of our country, are concentrated mainly in Northeastern Bulgaria. Such coins are not known from Northwestern Bulgaria, which at that time bordered the Kingdom of Hungary.

It seems that trade relations between Hungary and the Bulgarian lands are not the reason for the presence of these particular coins in Northeastern Bulgaria. It is more likely that the coins of Sigismund I and especially those of Władysław Varnenczyk ended up in the northeastern Bulgarian lands as a result of the crusade that passed through them in the autumn of 1444. After the catastrophic defeat that the Crusaders suffered in the battle near Varna, the Turks probably captured the treasury of the king Władysław Varnenczyk, and many Hungarian coins were looted during the robbery of the thousands of killed and captured Christian warriors. Some of these coins were spread by Muslims to the surrounding towns and incorporated, in one way or another, into the local circulation environment.

Образи 1 – 16

1. + / S A H C T A / M A R I A / +
2. R E S B E L A / R E S S T S
3. + / S A H C T A / M A --- A / +
4. B E S B E T A / R E S S T S
5. -- / S --- H C T -- / M A R I A / +
6. -- E S R E -- / R E S ----
7. ---- T A L O D O V I C I
8. + R E G ---- R I E
9. --- R E T A L O D ----
10. R E G I S H V N G ----
11. + M O H E T -- L O D O V I C I
12. + R E G I S H V N G A R I E

Таблица I

1. -- / V
2. * / C
3. * / C
4. C / C
5. -- / C
6. * / *
7. R V L ---- R E G I S
8. W | D
9. ---- d o ----
10. W / D

Таблица II

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА С БИЛОНОВИ ПОЛСКИ И ПРУСКИ МОНЕТИ С НОМИНАЛНА СТОЙНОСТ ОТ 18 ГРОША ОТ ПЕТДЕСЕТТЕ ГОДИНИ НА XVIII ВЕК, НАМЕРЕНА В ХАСКОВО

Владимир ПЕНЧЕВ

*Национален исторически музей – София, ул. „Витошко лале“ 16, София, 1618;
България*

ABSTRACT

A coin hoard, consisting of 364 low-value inflationary coins of 18 groschen each, the so-called “tympfs” or “Achtzehngröschel”, from the second half of the 18th century, is published. Of these, 361 pieces belong to the Polish King August III (1733 – 1763) and 3 pieces belong to the Prussian King Friedrich II (1740 – 1786). The coins are made of a very low-grade silver alloy (billon). They were found during the demolition of an old house in the town of Haskovo. They are kept in the main numismatic fund of the National History Museum – Sofia.

Keywords: Haskovo, Uzundzhovski Fair, billon coins, tympfs, Achtzehngröschel

През 1984 г. при разрушаването на стара сграда, т.нар. „Калдаръмова къща“ в централната част на град Хасково, работниците попаднали на колективна находка с билонови монети от петдесетте години на XVIII в. От тях общо 364 броя бяха откупени за нумизматичния фонд на Националния исторически музей – София. По сведения на лицето, предало монетите, те са били намерени в основите на по-стара, опожарена сграда, върху която по-късно е била построена въпросната „Калдаръмова къща“. И действително всичките монети са много силно обгорели, като при голяма част от тях са отчупени по-значителни или по-малки части от перифериите им. Поради тази причина сегашните им тегла и диаметри са значително занижени в сравнение с реалните такива, които са

имали преди пожара. Затова в настоящата публикация не даваме индивидуалните тегла и диаметри на монетите.

Находката е заведена в основния нумизматичен фонд на НИМ–София под инвентарни №№ 22275 – 22285 и 23823 – 23824. Описанието ѝ е както следва:

Полско кралство

Крал Август III (1733–1763)

Билонови монети с номинална стойност от 18 гроша – общо 361 броя
(Първоначалните диаметри са били около 28 мм, а първоначалните тегла – около 5.70 – 5.80 г. Сега са по-малки вследствие на обгарянето.)

С дата 1753 г. – 6 броя

1. – 6. Лице: Запазени са части от следните надпис и изображение: D. G. AVGVSTVS. III. REX. POLONIARVM. Бюст на краля, с корона, перука и мантия, надясно.

Опako: Запазени са части от следните надпис и изображение: SAC. ROM. IMP. ARCHIM. ET. ELECT. 1753. Коронован кръгъл щит с гербовете на Полша, Литва и Саксония, насреща. Фланкиран е от две клонки. Под него – голяма буква Т.

Образи 1 – 2.

С дата 1754 г. – 113 броя

7. – 119. Лице: Запазени са части от следните надпис и изображение: D. G. AVGVSTVS. III. REX. POLONIARVM. Бюст на краля, с корона, перука и мантия, надясно.

Опako: Запазени са части от следните надпис и изображение: SAC. ROM. IMP. ARCHIM. ET. ELECT. 1754. Коронован кръгъл щит с гербовете на Полша, Литва и Саксония, насреща. Фланкиран е от две клонки. Под него – числото 18. От двете страни на това число – малки букви Е / С.

Образи 3 – 10.

С дата 1755 г. – 6 броя

120. – 125. Като при №№ 7 – 119, но датата е 1755 г.

Образи 11 – 14.

С дата 1754 г. или 1755 г. – 188 броя

126. – 313. Като при №№ 7 – 119, но не личи дали датата е 1754 г. или 1755 г.

Образи 15 – 17.

С дата 1753 г. или 1754 г. или 1755 г. – 48 броя

314. – 361. Като при №№ 1 – 6 или като при №№ 7 – 119, но не личи дали датата е 1753 г. или 1754 г. или 1755 г. Не личи също така дали под щита върху opakото е била изписана буквата Т или числото 18.

Кралство Прусия

Крал Фридрих II (1740–1786)

Билонови монети с номинална стойност от 18 гроша, отсечени в Берлин, с дата 1758 г. – 3 броя

(Първоначалните диаметри са били около 28 мм, а първоначалните тегла – около 5.70 – 5.80 г. Сега са по-малки, вследствие на обгарянето.)

362. – 364. Лице: Запазени са части от следните надпис и изображение: FRIDERICUS BORUSSORUM REX. Бюст на краля, с корона, перука и бро

ня, надясно. С дясната си ръка държи меч, опрян на дясното му рамо.

Опак: Запазени са части от следните надпис и изображение: MONETA / ARGENTEA. 17 / 58. Коронован едноглав орел, с разперени криле и извърнатата наляво глава, насреща. С десния си крак държи скиптър, а с левия – кълбо с кръст. На гърдите му има коронован кръгъл щит с монограма на крал Фридрих II. Долу – числото 1/8, а под него – буквата A, фланкирана от растителни орнаменти.

Образи 18 – 20.

Публикуваната понастоящем колективна монетна находка от Хасково се състои изцяло от инфлационни четвърт талери (полски – 361 броя и пруски – 3 броя), изработени от много нископробна сребърна сплав – билон. Тези монети носели в Полша и в Прусия народностното название „тимфи“. Това название произхожда от името на арендатора на някои от полските монетарници, Анджей Тимф, който започнал тяхното производство още в средата на XVII в. Първоначално тимфите имали номинална стойност от 30 гроша (Фенглер, Гироу, Унгер 1982, 18). По-късно във връзка с все по-засилващото се влошаване на сребърната сплав, от която били изработвани, тяхната номинална стойност била понижена на 18 гроша. Тогава те получили и немското название „ахтценгрошери“, т.е. „осемнадесетгрошовки“ (Фенглер, Гироу, Унгер 1982, 18).

Шестте най-ранни монети от състава на находката са с дата 1753 г. (№№ 1 – 6 в каталога на настоящата публикация). При тях, върху обратната страна, под щита с гербовете, е изписана голяма буква Т, която се явява началната буква на названието „тимф“. При полските тимфи с дати 1754 г. и 1755 г. (№№ 7 – 119 и 120 – 125 в каталога) на мястото на тази буква е изписано числото 18, показващо номиналната им стойност от осемнадесет гроша.

В Прусия производството на собствени тимфи, подражаващо на полските, започва от 1749 г. по времето на крал Фридрих II. Но по време на Седемгодишната война (1756–1763) качеството на тяхната сребърна сплав дотолкова се влошило, че населението отказвало да ги приема и поради тази причина в 1765 г. производството им било прекратено (Фенглер, Гироу, Унгер 1982, 18). По същата причина започнало изваждането им от циркулационната среда и в Полша през 1776 г. (Зварич 1980, 169).

Инфлационните полски и пруски тимфи почти не се срещат в циркулационната среда в българските земи. В това отношение публикуваното понастоящем монетно съкровище от Хасково е голямо изключение. Обстоятелството, че в него не се съдържат никакви други монети, показва, че пред себе си имаме компактна парична сума, донесена директно от чужбина, по-точно от Полша. Това е станало най-вероятно по време на ежегодно провеждащия се в съседство с град Хасково Узунджовски панаир. Добре известно

е, че през XVIII в. това е бил един от най-големите панаири в българските земи, имащ общонационално значение. Той представлявал един вид борса, в която се отразявало състоянието на цялата ни икономика, особено през втората половина на XVIII в. (История на България 1985, 75). Вероятно някъде през шестдесетте години на XVIII в. някакъв полски търговец е закупил директно от жител на Хасково някакъв вид стока, за която му е заплатил не особено значителна парична сума, съставена от полски тимфи, сред които е имало и малък брой равностойни им пруски ахтценгрошери.

През 60–70-те години на XVIII в. нискостойностните инфлационни тимфи, надали са били оценявани повече от 7 – 8 турски пари за брой. Ако допуснем, че първоначално цялата находка е съдържала около 400 монети, при стойност по 8 пари за 1 тимф общата сума би възлизала на около 3200 пари или на около 80 османски гроша (1 турски грош = 40 пари).

Както изглежда, хасковлията е укрил получените от сделката тимфи, без да ги смесва с други монети, някъде на скришно място в къщата си, най-вероятно в мазето. Скоро след това тази сграда е изгоряла при пожар и монетите са останали в опожарените ѝ основи, без да бъдат намерени. По-късно върху тези опожарени основи е била построена друга къща, т.нар. „Калдъръмова къща“, при разрушаването на която през 1984 г. малкото съкровище с тимфите отново излиза на бял свят.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

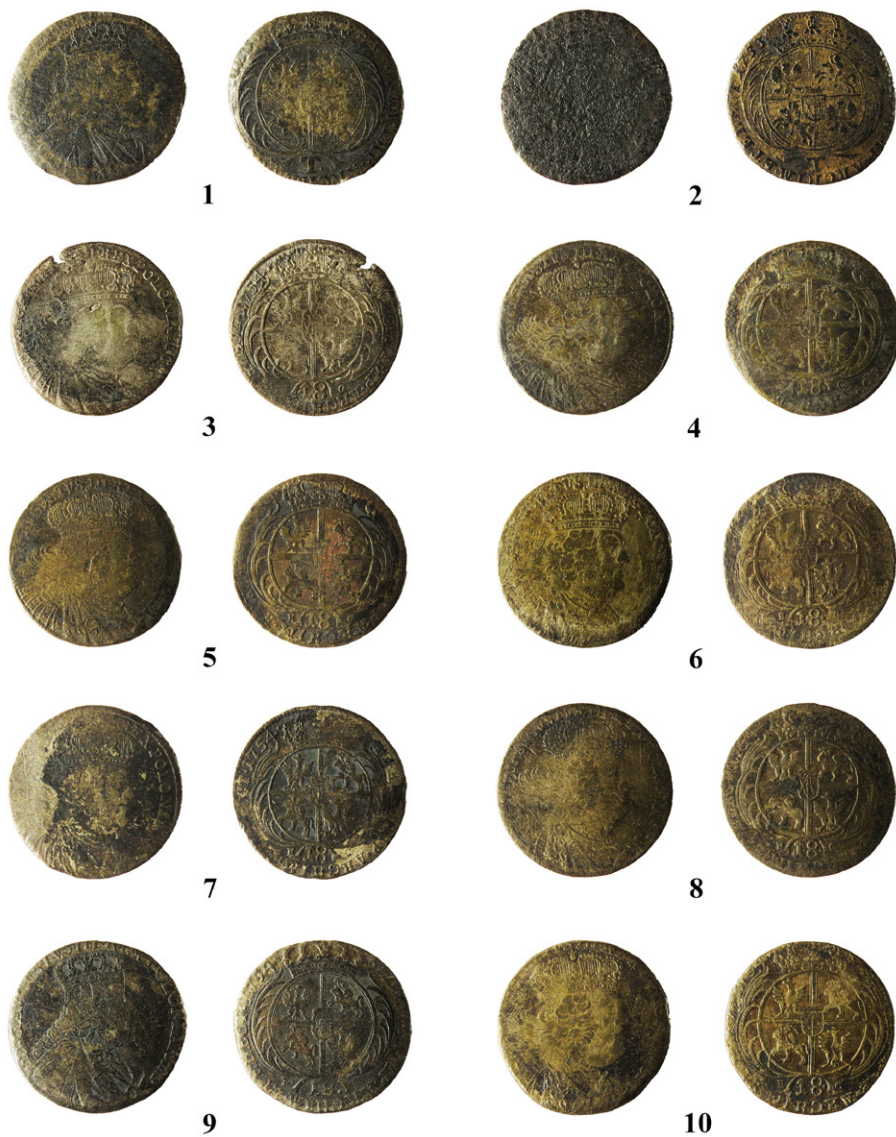
- Зварич 1980:** В. Зварич. Нумизматический словарь. Львов, 1980. [V. Zvarich. Numizmaticheskiy slovar'. L'vov, 1980].
- История на България 1985:** История на България. Т. 5. Издание на БАН. София, 1985. [Istoriya na Bulgariya. T. 5. Izdanie na BAN. Sofiya, 1985].
- Фенглер, Гироу, Унгер 1982:** Х. Фенглер, Г. Гироу, В. Унгер. Словарь нумизмата. Москва, 1982. [Kh. Fengler, G. Girou, V. Unger. Slovar' numizmata. Moskva, 1982].

COIN HOARD OF BILLON POLISH AND PRUSSIAN COINS
WITH A NOMINAL VALUE OF 18 GROSCHEN, FROM THE FIFTIES
OF THE 18TH CENTURY, FOUND IN HASKOVO

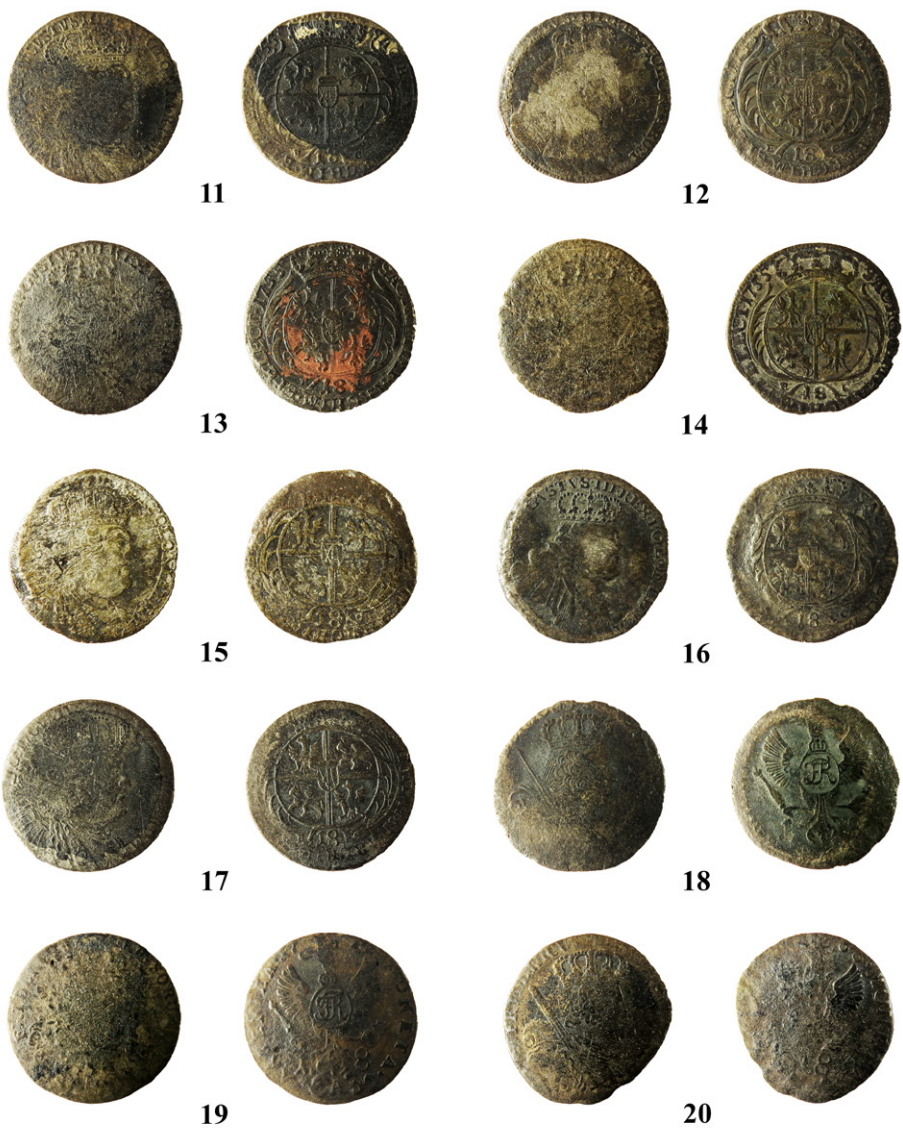
Vladimir PENCHEV

SUMMARY

Most likely, these 18-groschen billon coins were brought to Bulgaria by some merchant from Poland. He used them to purchase goods from the Uzundzhovo Fair, which is held annually near the town of Haskovo. Inflationary Polish and Prussian “tymfs” are almost never found in circulation in the Bulgarian lands. In this respect, the currently published coin hoard from Haskovo is a major exception. The fact that it does not contain any other coins indicates that this is a compact sum of money brought directly from abroad, more precisely from Poland.

Образи 1 – 10

Образи 11 – 20

ОСМАНСКИ МОНЕТИ, ОТКРИТИ ПРИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ТЕРЕННИ ПРОУЧВАНИЯ В ГР. ДЕВНЯ

Христо КУЗОВ*, Невян МИТЕВ**

**Регионален исторически музей – Варна, бул. „Княгиня Мария Луиза“ № 41, Варна
9000, България; h.kouзов@abv.bg*

***Регионален исторически музей – Добрич, ул. "Д-р Константин Стоилов", 18,
Добрич 9300, България; nevyan_1986@abv.bg*

ABSTRACT

The present study presents five coins from the Ottoman era, discovered during field research in the Marcianopolis Archaeological Reserve. Two are copper, one is billon, and the other two are silver. Chronologically, the earliest issues are two akçe of Sultan Mehmed III (1595 – 1603). One copper issue dates from the second half of the 15th – 17th century, and the other (10 para) was minted by Sultan Abdülmecid I (1839 – 1861). The billon issue (20 para) was minted by Sultan Mahmud II (1808 – 1839). The coins do not originate from a preserved archaeological context from the time of their minting, but they may provide initial information about the coin circulation in the region during the Ottoman rule.

Keywords: coins; akçe; para; Devnya; Mehmed III (1595 – 1603); Mahmud II (1808 – 1839); Abdülmecid I (1839 – 1861); Erzurum; Haleb; Constantinie

Възникналото през османската епоха село Река Девня се разпростира около девненските извори като воденичарско селище. То се разраства върху територията на античен град Марцианопол/ис, понастоящем Археологически резерват „Марцианополис“.

Град Девня се създава от сливането на селата Река Девня, Девня и Повеляново, на 27 август 1969 г.¹

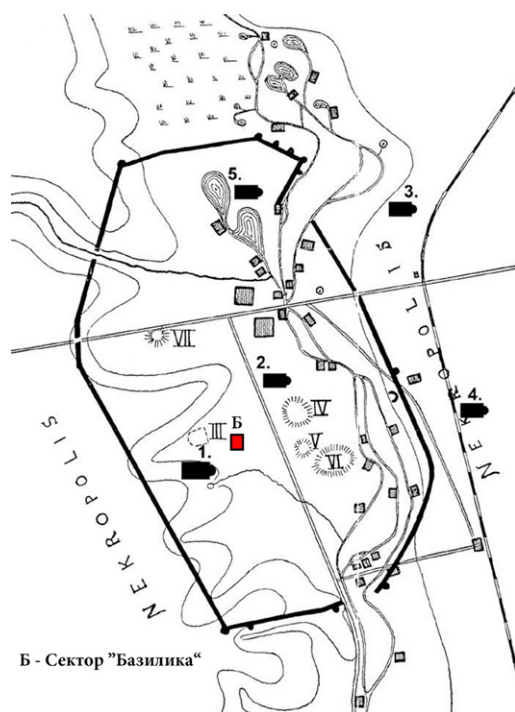
По време на теренни проучвания в археологическия резерват през последните три десетилетия, освен многобройните антични находки, са открити пет броя монети, сечени от осман-

¹ С указ № 828 на Президиума на Народното събрание. Вж.: ДВ, бр. 68, 29 август 1969 г.

ски владетели. Те са обект на публикация в настоящата работа. Образците не произхождат от съхранен археологически контекст от времето на тяхното отсичане. Целта на изследването е включването им в научно обращение. Те могат да дадат първоначална информация за монетната циркулация в района по време на османската власт.

Първите две са открити по време на спасителни археологически разкопки на обект „Битова канализация“ – подобект: клон по бул. „Съединение“ до колектор „Б“, кв. Река Девня, през 1996 г.²

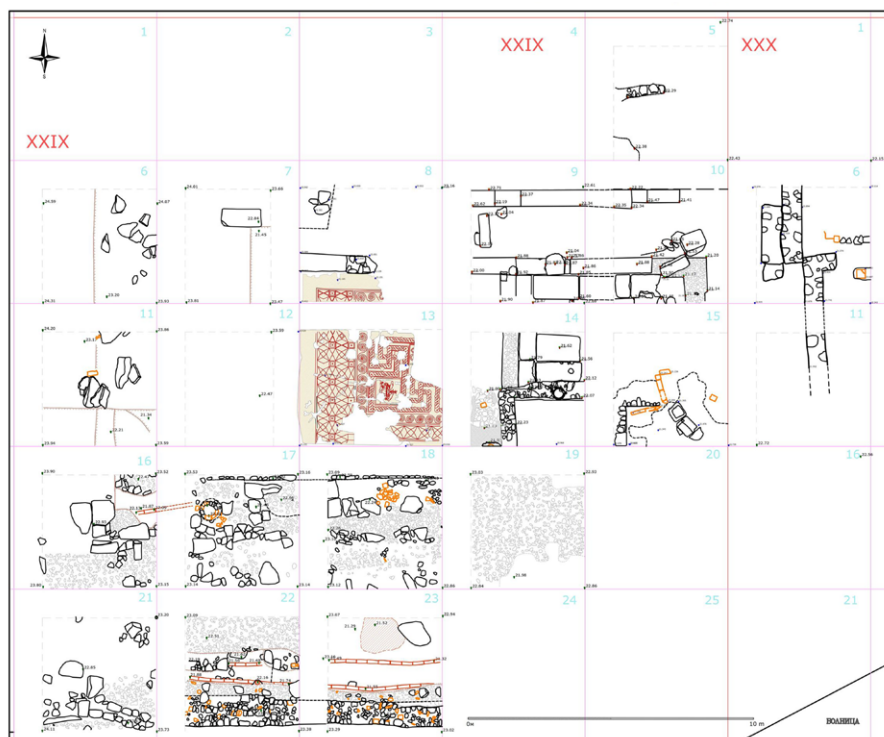
Още две са открити при редовни археологически разкопки на сектор „Базилика“ през 2021 и 2023 (обр. 1). В този сектор се проучва инсула, в която са запазени останките на атриум от сграда с жилищни и стопански функции (обр. 2). В помещението, западно от атриума, е разкрита подова мозайка от втората половина на IV в. Тя е украсена с раннохристиянски мотиви.

Обр. 1. Местоположение на сектор „Базилика“, Марцианопол/ис
(план на Марцианополис от архив на Карел Шкорпил)

Fig. 1. Location of the “Basilica” sector, Marcianopolis (plan of Marcianopolis from the archive of Karel Škorpil)

² Информацията е от археологическата теренна документация в архива на Музея на мозайките. Ръководител на проучването е Анастас Ангелов.

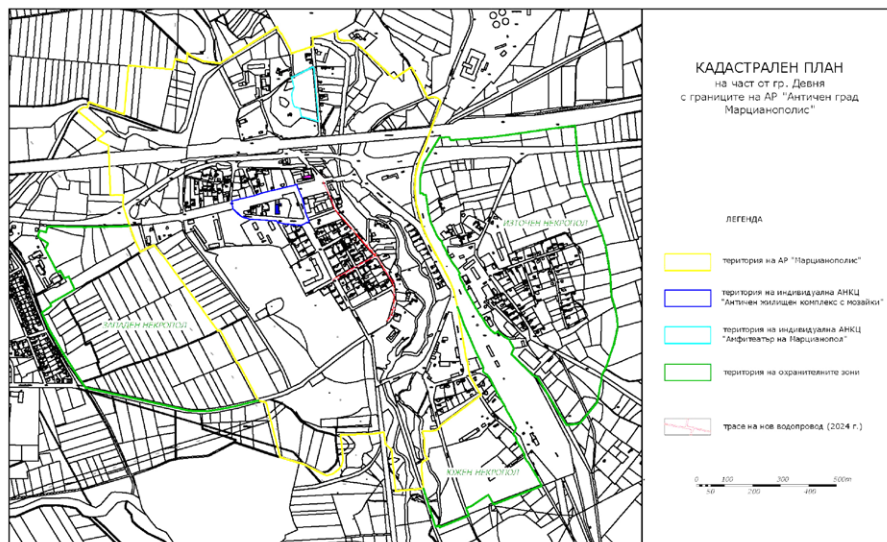

Обр. 2. Геодезическо и графично заснемане на проучвания сектор „Базилика“, Марцианопол/ис (Мартин Вълчев)

Fig. 2. Geodetic and graphic survey of the Basilica sector, Marcianopolis (Martin Valchev)

Петата монета е открита при археологическо наблюдение през 2024 г. Проучването е по проект „Подмяна на улични водопроводи на територията на гр. Девня“ (**обр. 3**). Монетата е намерена на рампата в Сектор 2, между 410 – 415 метър дължина от началната (южна) точка на траншеята за полагане на тръбата в посока на север, по улица „Марцианопол“ (**обр. 4**).

Хронологически най-ранните емисии са две акчета на султан Мехмед III (1595 – 1603 г.). Едното е отсечено в монетарницата в Охрид [кат. № 1], а другото произхожда от източномалоазийското ателие в Ерзурум или Халеб (Алепо)? (кат. № 2). При управлението на този владетел кризата в османската държава, която започнала още при неговия предшественик Мурад III (1574 – 1595 г.), се задълбочила. Теглото на акчето се редуцирало значително и то паднало под 0, 32 г. (Damalı 2011, 1153 – 1155). Контролът на официалната власт над регионите на Северна Африка, Източна Мала Азия и Близкия изток бил слаб и затова имало разлика в грамажа и дизайна на монетите, които били отсичани по тези

Обр. 3. Граници на резервата върху кадастралния план на гр. Девня (Мартин Вълчев)

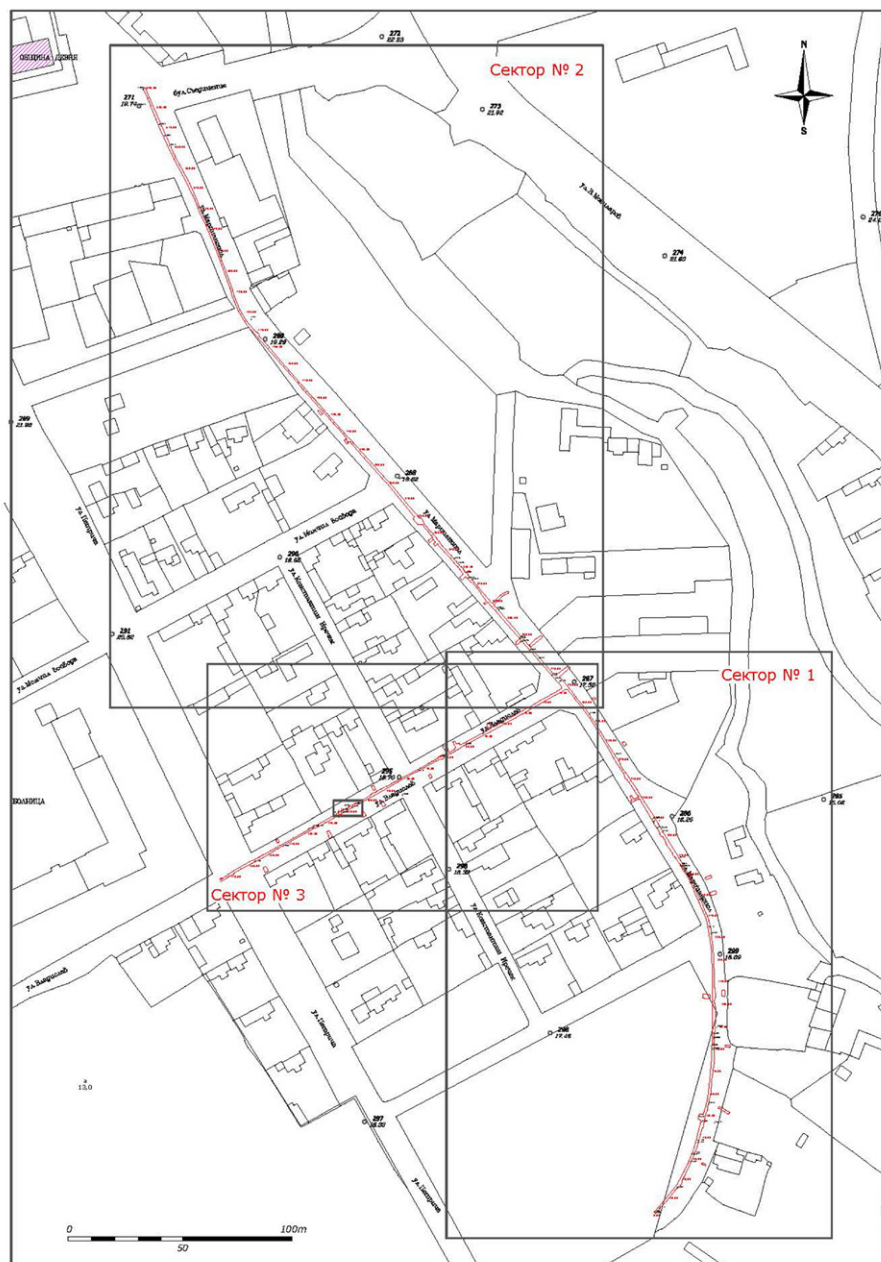
Fig. 3. Borders of the reserve according to the cadastral plan of the town of Devnya (Martin Valchev)

места, с тези, които произхождали от другите части на империята. (Pfeiffer-Taş, Schindel 2013, 653 – 671). Различията могат да се видят и при нашите два екземпляра – единият, отсечен в балканска монетарница, а другият – в източна. При втората емисия стилът при оформлението и начинът на изписване са по-особени. Тук не можем да кажем категорично за тегловните разлики, защото вторият образец е отчупен и при всички случаи е тежал повече от 0,25 г. Като цяло монетите на султан Мехмед III са често срещани в българските земи (Кръстев 2015, 101 – 102), а нашите екземпляри допълват познатото ни количество.

Третият образец, който публикуваме, е медна емисия от периода втора половина на XV – XVII век (кат. № 3). Монетата е много зле запазена. В първоначалното си състояние не се виждаше нищо и поради това беше изключително трудно да се идентифицира. След като бе почистена от реставратор, се видяха няколко османски букви. Самата монета е много интересна. Тя е от медна сплав, но е със значително по-малка дебелина от мангъра. Метричните данни отговарят на тези на сребърното акче. От това, което личи, може да се направи опит за разпознаване на монетарницата, вероятно става въпрос за Белград или Новар. Тоест допускаме, че това е фалшификат на акче. Такива екземпляри са познати в османското монетосечене (Nicolae 1993, 305

ГЕОДЕЗИЧЕСКО ЗАСНЕМАНЕ

Археологически обект "Марцианопол" на територията на гр. Девня, обл. Варна.
Разположение на секторите спрямо кадастралния план на съвременния град

Обр. 4. Разположение на секторите, в които е проведено археологическото наблюдение (Мартин Вълчев)

Fig. 4. Location of the sectors in which the archaeological observation was carried out (Martin Valchev)

– 307; Schindel 2011, 18 – 19; Кръстев 2015, 80 – 82). За съжаление в българската историография подобни екземпляри почти не се споменават, като изключение може да се посочи все още един непубликуван ръкопис за монетите от разкопките на Сексагинта Приста (Върбанов, Русев, Митев – под печат). При всички положения тези образци присъстват в българските земи. Може да се очаква, че при по-засилен интерес към османската нумизматика и публикуването на повече монети ще се появят и други подобни екземпляри. Това все още е една непроучена ниша на тази тематика.

Четвъртата монета (кат. № 4), която произхожда от Девня, е “cedid” 20 пара от Кустантиние на султан Махмуд II (1808 – 1839 г.). Плътността на среброто при тези емисии е едва 17 % (Uslu, Beyazit, Kara 2010, 290) и затова смятаме, че по-правилно е те да се смятат за билонови. Управлението на султана е белязано от множество реформи, за което си спечелва прозвището „Реформатора“. Една от тези промени била свързана с монетосеченето. Той отсякъл милиони монети, които се характеризират с различни дизайни (Damalı 2014a). Това е може би най-интензивното монетосечене в историята на османската държава.

Последната монета е медна емисия (10 пара) на султан Абдул Меджид (1839 – 1861 г.), отсечена в столичното ателие (кат. № 5). Във вътрешнополитически план времето на този владетел е обвързано с ерата на Танзимата, а във външен – Кримската война. Той продължил реформите на баща си, включително и тези в монетното производство. През 1840 г. въвел монетна реформа, която остава под името “Tashih-i Sikke”. Започнало отсичането на емисии с нови машини, внесени от Лондон (Damalı, 2014b, 3039 – 3044). По този начин още веднъж османската монета коренно се променила. Образците на последните двама султани се срещат в огромно количество в нашия географски ареал. Все още голяма част от тях се пазят сред местното население като наследство от предците или пък свободно се продават в онлайн пространството.

Монетите от Девня са малко на брой, но все пак показват, че през османския период е имало някакъв интензитет на обращението в селището. От нумизматична гледна точка най-интересни са екземплярите на Мехмед III, както и фалшификатът на акче от периода XV – XVII век – тема, която тепърва предстои да бъде разработвана в българската историография.

Досега няма публикувани османски монети от района на днешния град Девня, което прави представените в настоящата работа находки важен източник за историята на околните земи през Османската епоха.

КАТАЛОГ

Сектор Базилика
Мехмед III (1595 – 1603)

Акчета
Охрид

1. Л. В центъра Mehmed. Около него кръгов надпис Sultan bin Murad Han
О. Надпис в три реда.

Azze nasrūhu

Duribe

Ohri/ [1003]

(Srećković 2007, 80 – 81; Damali 2011, 1259 – 1260).

AR, 10 – 11 мм, 0, 32 г. ПИН 270, кв. XXX-2; кота 21,79 м.

Ерзурум или Халеб? (Алепо)

2. Частично изтрита, с отчупена периферия.

Л. Надпис в три реда.

[Sultan]

Mehmed bin

Murad [Han].

О. Надпис в три реда.

Azze nasrūhu

Duribe

Erzurum/Haleb

(Srećković 2007, 44 – 45, 50 – 51; Damali 2011, 1209 – 1210, 1222 – 1223).

AR, 10 – 11 мм, 0, 25 г. ПИН 53, кв. XXIX-23; кота 22,81 м.

Сектор 2

Втората половина на XV – XVII век

Фалшификат на акче

Белград или Новар (?)

3. Лошо запазена и отчупена.

Л. Неясно.

О. ... Belgrad/Novar? ...

Æ; Размери: Д. 9 – 10 мм. Т. 0, 26 г. ПИН 6, рампа.

Сектор Битова канализация**Махмуд II (1808 – 1839)****Cedid 20 пара*****Кустантиние*****4.** Силно огъната и пропукана.**А.** Туграта на султана.**О.** Надпис в четири реда:

27

Duribe fi

Kostantiniye

1223.

(Damalı 2014a, 30-K-G23c-27).

Bill., 17 – 20, 5 мм, 1, 60 г. ПИН 434, между шахтата на колектор „Б“ и шахта „А“, дълбочина 1,80 м.

Абдул Меджид (1839 – 1861)**10 пара*****Кустантиние*****5. А.** Туграта на султана. Под нея цифрата 21.**О.** В центъра е представен номиналът на монетата – 10. Около него кръгов надпис *Azze nasrühü duribe fi Kostantiniye 1255***(Damalı 2014b, 31-K-M3-21).**

Æ, 27 мм, 4, 93 г. ПИН 433, между шахта „А“ и шахта № 1, дълбочина 0,80 м.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES:

Върбанов, Русев, Митев под печат: В. Върбанов, Н. Русев, Н. Митев. Монетите от разкопките на Сексагинта Приста, под печат [V. Varbanov, N. Rusev, N. Mitev. Monetite ot razkopkite na Seksaginta Prista, forthcoming].

Кръстев 2015: К. Кръстев. Политически и икономически аспекти на кризата в Османската империя в периода 1585 – 1648 г. (по нумизматични данни). Шумен, 2015 [Krastev 2015: K. Krastev. Politicheski i ikonomicheski aspekti na krizata v Osmanskata imperia v perioda 1585 – 1648 g. (po numizmatichni danni). Shumen].

Damalı 2011: A. Damalı. Osmanlı Sikkeleri Tarihi. Vol. IV. Istanbul: Nilufer Damalı Eğitim, Kultur ve Çevre Vakfı, Istanbul, 2011.

Damalı 2014a: A. Damalı. Osmanlı Sikkeleri Tarihi. Vol. VIII. Istanbul: Nilufer Damalı Eğitim, Kultur ve Çevre Vakfı, Istanbul, 2014.

Damalı 2014b: A. Damalı. Osmanlı Sikkeleri Tarihi. Vol. IX. Istanbul: Nilufer Damalı Eğitim, Kultur ve Çevre Vakfı, Istanbul, 2014.

Nicolae 1993: E. Nicolae. Imitations et contrefaçons des aspres ottomans en Roumanie (fin du XVe-début du XVIe siècle). – In: PROCEEDINGS of the XIth International Numismatic Consress, Louvain-la-Neuve, 1993, 305 – 307.

Schindel 2011: N. Schindel. Some Contemporary Forgeries of Akçes of the Ottoman Sultan Murad IV (1623 – 1640). – JONS, 208, 2011, 18 – 19.

Pfeiffer-Taş, Schindel 2013: Ş. Pfeiffer-Taş, N. Schindel. The Beğın Coin Hoard and Ottoman Monetary History in the Late 16th/Early 17th Century. – Journal of the Economic and Social History of the Orient. Vol. 56, 653 – 671.

Srečković 2007: S. Srečković. Akches. Volume V (Mehmed III – Mustafa I, 1003 – 1032 AH). Belgrade, 2007.

Uslu, Beyazit, Kara 2010: K. Uslu, M. Beyazit, T. Kara. Ottoman Empire Coins Series, 2nd Book (1687-1839) AH 1099-1255. Istanbul, 2010.

OTTOMAN COINS DISCOVERED DURING ARCHAEOLOGICAL FIELD RESEARCH IN THE TOWN OF DEVNYA

Christo KOUZOV, Nevyan MITEV

SUMMARY

During field research in the archaeological reserve “Marcianopolis” over the past three decades, five coins minted by Ottoman rulers were discovered. Two are copper, one is billon, and the other two are silver.

The earliest issues chronologically are two akçe of Sultan Mehmed III (1595 – 1603), minted in the mints of Ohrid and Erzurum or Haleb (Aleppo ?). In general, this sultan's coins are common in Bulgarian lands, and our specimens supplement the known quantity.

One copper issue dates from the second half of the 15th – 17th century. The metric data correspond to those of the silver akçe. From what is visible, an attempt can be made to identify the mint, probably Belgrade or Novar. We assume that this is a fake akçe. Such specimens are known from Ottoman coinage. Similar specimens are seldom mentioned in Bulgarian historiography.

The other copper coin (10 para) was minted by Sultan Abdülmecid I (1839 – 1861) in the capital's mint. In 1840, he introduced a coinage reform, which remained under the name “Tashih-i Sikke” – the minting of issues began with new machines imported from London.

The last coin is the “cedid” (20 para), from the Constantinople mint of Sultan Mahmud II (1808 – 1839). The density of silver in these issues is only 17%, and therefore we believe that it is more correct to consider them as billon coins.

The coins from Devnya are few, but they still show that there was some intensity of circulation in the settlement during the Ottoman period. From a numis-

matic point of view, the most interesting are the specimens of Mehmed III, as well as the forgery of akce from the 15th – 17th century – a topic that has yet to be developed in Bulgarian historiography.

No Ottoman coins from the area of the present-day town of Devnya have been published so far, making the finds presented in this work an important source for the history of the surrounding lands during the Ottoman era.

ЗА МОНЕТНОТО НАЗВАНИЕ „БОДКА“

Николай МАРКОВ

България

ABSTRACT

The article examines the issue of two of the so-called „folk names of our old coins“ – „bodka“ and „babka.“ It has been proven that these names are not medieval in origin and that coins called „bodki“ or „babki“ never circulated in the medieval Bulgarian state. It has been established that both names are relatively late derivations in the Bulgarian language (after the end of the 16th century), and the routes by which they were borrowed into it were from the western parts of the Balkan Peninsula (for „babka“) and from Transylvania (for „botka/bodka“).

Keywords: coins, „bodka“, „babka“, Middle Ages, Hungary, Bulgarians

С проучването на народните названия на старите монети, циркулирали по българските земи, са се занимавали не един и двама наши изследователи, както професионални историци, нумизмати, етнографи и лексиколози, така и любители на миналото ни. Интересът им е бил оправдан предимно от практически нужди. Материята е съществена дял от историческите проучвания и допуснатите от изследователя грешки в нея биха могли да имат нежелани последици – например в разработките по история на икономиката, ако в документален запис от съответната епоха е употребено народното название на една монетна единица, а тя е неправилно идентифицирана като друга. Ако някои от тези народни названия, напр. „аслан гуруш“ (=лъвовендаалер), „диреклия“ (=испанската 8-реалова монета) и др. подобни, са лесно обясними, то за други, напр. „унгурче“, „бан“ и др. и до днес няма добри обяснения. Особено място между народните названия на старите ни монети заема названието „бодка“, което заживяло самостоятелен живот дори и в съвремието ни, навлизайки в езика ни чрез някои новоизковани изрази. За пример ще дам единствено станалия популярен чрез проявата на зевзеклък на колегите ни от „Дома на хумора и сатирата“ в Габрово през последните петдесетина години израз „бодка по бодка – пафа“, послужил за създаването на една „монета“, позната в два варианта (**обр. 1**), на някои „митове“,

Обр. 1. Габровските сувенирни „бодки“ са добре познати у нас.

Те са изработени през 80-те години на XX в. по проект на художника-карикатурист Борис Димовски и са емитирани в Монетния ни двор в София.

Fig. 1. Gabrovo souvenir “bodkas” (coins with barbed ends) are well known in our country. They were made in the 1980s according to a design by the artist-caricaturist Boris Dimovski and were issued at the Bulgarian Mint in Sofia.

между които най-любопитен е онзи за местен шивач, който при работата си имал норматив от определен брой бодове, остойността на една пара и, разбира се, съживяване на позабравеното нарицателно „бодкаджия“¹, като самоподигравка на пестеливостта на габровеца, стигаща изглежда до скъперничество².

Няколкото опита, направени в по-ново време за изясняване на названието и на вида на тази „българска“ монета, принадлежат по-скоро към хумористичния жанр. Убедете се сами! Първият, който се заел с темата, бил търновският книжар и книгоиздател Тодор Джамджиев. В статията си „Най-малката стара българска монета – бодка“, публикувана в редактираното от него списание „Труд“, той записал: „[Монетата] е намерена от мен на Хисаря, недалеч зад църквата Св. Петка ... [това е] едно металическо парче, което преди да бъде очистено, имаше твърде неправилна форма ... След изчистването [му] явно залича, че то е монета, но не мажах да си обясня формата му, ма-

¹ Определението е изглежда документирано за пръв път от Йордан П. Георгиев в неговата статия-пътепис „Екскурзия в Габрово“ от 1904 г. (Георгиев 1904, 743: „Габровчени са въобще трезви, трудолюбиви и спестовни граждани, поради което съседите им от другите градове ги наричат „бодкаджии“).

² Сравни с обясненията за фамилните имена Боткаджийски и Бодков у Илчев 1969, 80.

кар не кръгла, както другите монети, но съвсем правилно симетрична. Тази именно симетричност, сетне ме доведе до мисълта, че това е най-малката стара българска монета – бодка. Бодката е $\frac{1}{4}$ от цяла медна монета, разрязана на 4 части. По всяка вероятност това разрезване на монетата е било предизвикано от нуждата за пари от по-малка стойност и нашият стар монетен двор, за да удовлетвори нуждата на народа, разрязвал е медната монета от най-малка стойност на 4 части, от което са е получавало 4 бодки. Терминът бодка е получен без всяко съмнение от бодливите три върхове, като (sic. които) са се получавали при разрезването на монетата, които върхове, за да не бодат и дерат кесии и джебовете на старите българи, са били изрязвани. И действително, ако възстановим изрязаните върхове, ще видим, че бодката е четвърт от една малка монета“ (Джамджиев 1890, 798) и т.н., все в този дух. Тридесетина години по-късно, при това съвсем основателно, мнението на Джамджиев било атакувано от професионалния ни нумизмат Никола Мушмов. „Това мнение е неприемливо – записал той в труда си „Монетите и печатите на българските царе“ – защото до днес не са намерени такива рязаници от монети, а пък представената от него (т.е. от Т. Джамджиев, б.м.) на стр. 795 не е част, а цяла монета, върху която при печатането, печатът се плъзнал и засегнал само единия край, та изображението излязло непълно. Бодката не е известна навсякъде из България, в Македония тя никак не е позната. Навярно тя е църковна пара“ (Мушмов 1924, 52). Минал цял век, а „пробив“ по изясняването на проблема за бодката не бил направен. През 1980 г. Стоян Авдев се върнал към мнението на Т. Джамджиев, записвайки убедено в своя статия: „[Процесът] на нарязване на едрите монети особено се засилва през петото и шестото десетилетие на XIII век. Тогава почти всички медни монети, намиращи се в обращение, са вече с неправилна форма и с остри върхове. Такава е и публикуваната от Джамджиев медна монета, за която той справедливо отбелязва, че е рязана.

Отсъствието на писмени сведения за монети „бодки“ от XIII в. може да обясним с възникването на името като народно в един по-ограничен район на България. След няколко столетия то отново излиза на дневен ред във връзка с все по-голямото участие на българите в търговията на Балканите, като от първоначалното понятие за монета „бодка“ е останал само споменът за нейната малка стойност“. (Авдев 1980, 3). Въпреки че бих могъл да спра дотук поради обстоятелството, че съм изложил вече основните мнения на работилите по проблема автори³, не мога да се въздържа и да не запиша „енциклопедично“ определение на названието „бодка“, което ни поднася в няколко

³ Изолирано и дори изоставено, останало мнението на Т. Герасимов, изразено от него още през 1963 г. (Герасимов 1963, 329–330); на него ще обърна внимание по-нататък в работата си.

свои книги Христо Харитонов, най-малкото защото то ясно показва изградения новобългарски мит около тази монета: „Бодка – най-малката мярка в монетната бройна система. Сметководта единица от XIII в. Народно локално название на монетата, получено след допълнително оръзване с цел да бъде приравнена към определен стандарт. Названието идва от получените при оръзването на монетата остри бодящи върхове. Среща се с османското наименование *’хаббе’*“ (Харитонов 1994, 18). Като оставям на читателя сам да си отговори на въпроса откъде накъде названието на монетата ще е средновековно, предполагаемо към XIII в. (нима Стоян Авдев или Тодор Джамджиев ни предлагат някакви писмени извори от тази епоха, в които то е документирано?), ще премина към някои по-модерни работи, чиито автори, съживили подхвърлената от Н. Мушмов идея за това, че „бодка“ било названието навярно на църковните пари. Ето какво се чете например в статията на Николай Неновски и Пенчо Денчев „Пари без държава“: „През втората половина на XVIII в. се появяват църковни монети на храма „Света Петка“ в Габрово. Те са медни, основно с квадратна форма, с тегло между 0,10 и 1,24 грама, на лицето на някои от тях е изобразен кръст, на други – соларни символи или различни орнаменти. Габровските монети са известни с наименованието си „бодка“ (Неновски, Денчев 2014, 355).

В работата си по изясняването на проблемите около названието на тази монета твърде забавно обяснение записали и лексиколозите, създатели на Българския етимологичен речник през 60-те години на миналия век. Ето какво се чете за произхода на названието бодка, определена все пак правилно като „древна пара“: „начално значение: съдържание, колкото може да се захване на един бод“ (БЕР 1962, 23).

Толкова могли, толкова и направили съвременните ни български изследователи. Защо обаче никой от тях не обърна внимание на критиките, на които били подложени „хипотезите им“ от някои чужди автори⁴, които отдавна били работили по изясняване на проблема за „бодката“⁵... просто защото названието на тази монета, макар и да звучи на „български“ в ушите ни, не е българско. В

⁴ Виж: например Kiss 1964, 465 (по повод на записа: „бабка¹ ’вид стара дребна монета’. – Вероятно от обичая бабите да подаряват стари дребни монети за уроки“). Авторите на българския етимологичен речник или не знаели за тази работа на Лайош Киш, или просто пренебрегнали леснодостъпната им бележка (все пак критичните бележки са на френски, а не на унгарски), защото в издадения 9 години по-късно БЕР 1971, 62 при рубриката Бабка¹ те не променили нито йота от смехотворното си обяснение.

⁵ Виж: например изключително грижливо написаната работа на Бела Шулан „Бапка, батка“ от 1944 г. (Sulán 1944, 23–33). Петнадесет години по-късно тази работа била малко преработена и издадена на немски като дял от по-обширната работа на Б. Шулан (Sulán 1959, 154–172); за монетата (I. Das slawische *babka* ‘anícula’ im Ungarischen.) от s. 154 до s.160.

действителност става дума за чешкото или по-скоро за словашкото название „бабка“ на емитираните най-дребни чешки или унгарски монети от края на XV в. насетне⁶. Това название с вариантите си „бапка“ и „батка“, резултати на някои фонетични промени, се среща в изворите от XVI до XIX в. в цяла Централна, Югоизточна и Източна Европа⁷, а дори и в османска среда от началото на XVII в. насетне, под формата „batka“ (Elibol 2024, 144–146). Най-вероятно това били емитираните все още в ограничено количество в последните години на управлението на унгарския крал Матяш (1458 – 1490 г.) и в значително по-многобройни емисии на последвалите го крале Уласло II (1490 – 1516 г.) и Лайош II (1516 – 1526 г.) най-малки сребърни монети в Унгария – оболи⁸, върху чиито лицеви страни била представена покровителката на държавата – Богородица с Младенеца. Тези монети с ниско сребърно съдържание, с тегла рядко надхвърлящи 0,3 г, били разпространени из цялата страна, т.е. в Голяма Унгария, която освен съвременна Унгария обхващала забележително голяма територия – земи в днешна Западна Украйна, цяла Трансилвания, цяла Словакия с част от Бохемия, значителен дял от далматинското крайбрежие и голяма част от Хърватия, както и цяла Войводина, т.е. Отвъддунавска Сърбия. На тази територия живеело многобройно славяноговорящо население, което изглежда заради изобразената върху тези унгарски монети Богородица им дало прозвището „бабки“⁹. Като че ли именно това название било

⁶ Около началото на това очевидно народно название на определен тип централно-европейски монети има все още някои неясноти. За някои от съвременните изследователи с названието „бабка/бапка/батка“ унгарското население наричало един тип чешки монети (виж напр. у Rászlai 1986, 510). Други обаче приемат, че това били унгарски монети, емитирани по времето на крал Лайош II, които получили специфичното си название от обитавалите държавата славяни (виж: например у Kertész 1924, 59); според други мнения, това била „пътуваща“ дума (mot voyageur), позната на всички езици в Централна и Източна Европа (Kiss 1964, 465).

⁷ Произнасянето на унгарски на названието „batka“ е с тесни гласни „а“, които за българското ухо се доближават до изговора на „о“. Това обяснява вероятно едно предполагаемо първично възприемане на унгарското название „batka“ в българоезична среда като „ботка“. Що се отнася до османските записи от епохата, ще напомня, че те били извършвани на арабица, при което фонетичните стойности на гласните в думата не били отразявани.

⁸ Че именно оболът бил наричан „батка/бабка“ намираме добро потвърждение в учебника по латински език на Ян Амос Коменски „Схоластичното обучение, Част II“, издаден през 1652 г. в Шарошпатак. (Comenius 1652, 172v, № 9, където латинският текст е даден в превод на унгарски. – „Obolus, minimus nummus: datur tamen etiam semius 2, & di-tri-us' 3, 4: h.e. semi-di-tri-aris 5 nummulus. [Batka 1 Fél Batka 2 Egy pénz 3 Fél garas 4 Fél keltő, három Batkai 5.]“.

⁹ Приемам на драго сърце тази теза („Бабка, дребни пари, народно име в подножието на Карпатите, а именно сред унгарските славяни“), развита още през 60-те години на XIX в. от полските лексиколози, защото, поне за мен, тя звучи най-убедително (Виж: например в Encyklopedyja 1866, 643; това обяснение е прието и от Ян Карловиц, съставител на Речника на полските диалекти. – Karłowicz 1900, 30). Прозвището „бабка“, дадено на Богородица с Младенеца, не било нито обидно, нито пренебрежително. От някои старославянски текстове се разбира, че едно от значенията на лексемата „баба“, умал.

масово употребявано в славяноезична среда, докато унгароезичното население все по-често започнало да употребява изопаченото название „батка“. Възщност именно с тази си форма то било толкова разпространено в страната, че дори чужденците го споменавали в трудовете си с описание на Унгария (палатината)¹⁰ и Будинския пашалък. „*Те (т.е. унгарците, б.м.) имат и батката си, най-дребната им монета* – записал през 1637 г. френският благородник Пиер д'Авит в компилативния си труд „Общо описание на Европа“, и продължил – *от които две правят един пенз, така че батката струва две дъоние и половина от нашите монети; а талерът струва двеста батки или сто пенз*“. (Avitt 1637, p. 848)¹¹.

По всичко изглежда, че през XVIII в., когато емитирането на унгарските оболи от нископробно сребро, носители на названието „батка“, било преустановено, за да бъдат те постепенно заменени от медните австрийски кройцери, названието им по естествен път било прехвърлено, но вече като нарицателно, върху най-малките циркулиращи както в Австрия¹², а така също и в Османската империя номинали¹³. За това състояние на нещата свидетелства таблицата на монетите (Таблица монедна), представена от Неофит

„бабка“, било кърмачка (напр. в глаголическото Асеманиево евангелие от края на X – началото на XI в. – виж: кирилизирания текст у Kurz 1955, 298, 3–4). В началото на XVII в. в Закарпатие то така била наричана и св. княгиня Олга, Елена в светото кръщение, жена на великия княз Владимир (Словник 1994, 5, бабка¹). Едно много забавно обяснение за произхода на названието на монетата (от името на някакъв мораво-славянски цар Бабак, с когото плашели непослушните деца) може да се прочете в труд на библиотекаря на императорската библиотека във Виена Йохан А. Ханке фон Ханкеншайн (Hankenstein 1804, 51).

¹⁰ С декрет на император Фердинанд I, издаден в Пожон (дн. Братислава) от 1548 г., курсът на бабката в Палатината бил определен така: 3 бабки = 1 кройцер („*Numi vero Boemici, qui Babkones vocantur; terni pro uno crucifero, quemadmodum in Boemia, ita etiam in Hungariae ubique accipiantur*“). „*Бохемските монети, наречени бабкони, са три за един кройцер; приемат се навсякъде в Бохемия, както и в Унгария*“). (Werböcz 1844, 409). За развитието на тази монета в Османска Унгария виж: у Винавер 1970, 77–78.

¹¹ Тук е мястото да оправя и още едно недоразумение в нумизматичната ни литература – предположението на Васил Хараланов, че разпространеното у нас друго название на черковни монети – пенез, било ни повече, ни по-малко, а „*видоизменено название на английската средновековна сребърна и нова медна монета перне (penny)* ...“ (Хараланов 1977, 29–30). Възможно е в новобългарския език думата да е била приета също чрез унгарски, в който през XVI и XVII в. с нея се обозначава дребна сребърна монета (денар ?); названието ни е познато и от многобройни административни османски записи от същото време (Виж: по-подробно у Elibol 2024, 132–137, както и у Fekete 1948, 718). В самия унгарски език обаче, названието pénz е славянска заемка от началото на XIII в. (TESz 1976, 156–157; виж: формите пѣназь/пѣнезь/пинезъ и в речниците на старославянския език); за Беньо Цонев в унгарския език заемката е дори от старобългарски (Цонев 1934, 169; Виж: по-подробно и в БЕР 1999, 151–152).

¹² Виж: например „бабката“ в дъното на таблицата с монетните съотношения в Унгария у Bötticher 1789, XXIII Tabelle.

¹³ В Централна Европа названието „babka“ продължило да се ползва дори и през XIX в. (Виж: например таблицата на унгарските монетни типове в труда на Кристоф Едлен фон Кеслер „Австрийски предприемачески лексикон“ от 1816 г., от която се разбира, че курсът на бабката като най-малка монета по това време бил 1 талер = 1440 бабки, а съотношението ѝ към рейнския пфениг било 3:1 (Kessler 1816, 38).

Бозвели в неговото „Аритметическое руководство за наставление на българските юноши“, издадено в Крагуевац през 1835 г.:

„Една кесия има 500 гроша.

Един грош – 40 пари.

Една пара – 3 ботки или аспри“. ([Бозвели] 1835, 26)

Точно същото твърдение е повторено само двадесетина години по-късно от Найдено Геров (*„парата се дели на три бодки; аспра, дука-то; една трета от парата (дребна турска монета)“*) (Герв 1856, 232). Освен точното място на тази най-малка монета в монетната система от първата половина на XIX в. у нас, двата примера имат и достойнството, че предават и двете форми, под които названието на тази монета била позната на населението от някои райони на страната ни – „ботка“ (от унг. *batka*) < „бодка“¹⁴. Изглежда, че второто название се развило към XIX в. и във връзка с названието на една специфична маркировка върху дълговите рабоши, поне в Северозападна България (по сведение от с. Прогорелец, дн. Якимово, Ломско). Ето какво записал за тази точковидна маркировка, нанасяна действително чрез набождане с някакво острие върху дървената основа на рабоша, забележителният ни етнограф Димитър Маринов в своя труд от края на XIX в. – „Жива старина“: „... ♦ Бодка означава $\frac{1}{4}$ от гроша или 10 пари ...“ (Маринов 1894, 470)¹⁵.

Преди 60 години на XX в., един от първите ни професионално подготвени нумизмати Тодор Герасимов, въз основа на трудовете на някои румънски (Moisil 1945, 57–58) и хърватски (Решетар 1924, 423–429) автори, изразил мнението, че с названието „бабка“ у нас през XVI–XVII в. били назовавани полските тройни грошове с образа на крал Сигизмунд III Ваза (1587 – 1632 г.), а впоследствие, предполагаемо към XVIII в., първоначалното значение на названието било загубено и то започнало да се ползва единствено за обозначаване на *„стари дребни пари“* (Герасимов 1963, 329). Това мнение като че ли намира потвърждение в израз от XVII в. – заглавието на решението на Дубровнишкия сенат от 19 ноември 1675 г. за емитиране на собствени монети от три гроша (с изображението на св. Влас, б.м.) – *„но подобни на полските бабки“* (*„sed similibus Babkae Poloniae“*) (Rešetar 1891–92, 347). Това обаче били сравнително едри монети, с нормативно тегло към 2,5 г. За това, че тази монета не била в „дъното“ на монетните таблици, намираме добро потвърждение в списъка на курсиращите чужди монети в Османската империя, включен

¹⁴ Двете форми („ботка/бодка“) са били запазени почти до съвременето ни (Виж: например у Бобчев 1932, 84: *„От по-старите времена са останали названията: аспри, ботки, бодки, които са били една третя трета ? от парата“*).

¹⁵ Сравни с названието, употребено от Милан Миличевич за определяне на единицата в работната система, ползвана в Западните Балкани (районите на Поцерица, Крайна и Голубац): *„Тачка или убодотина - , која значи 1“*. (Милићевич 1873, 177).

в посмъртно издадения през 1709 г. в Париж гръцко-италиански речник на френския апостолически мисионер капуцина Алекси дьо Сомвоар, пребивавал в империята близо 40 години. Поради обстоятелството, че списъкът на монетите от този речник, съставен на границата между XVII и XVIII столетие е твърде любопитен, тук ще си разреша да го предам изцяло:

„Монетите, които имат курс в Турция:

τὸ βενέτικο φλουρί (= τὸ ἰζεγκίνι), [венециански флорин], цехин, който струва две екюта и половина,

τὸ οὐγγρικο φλουρί, унгарски флорин, струващ две екюта и четвърт,

τὸ σερίφι, шериф, който струва също две екюта и четвърт,

ἡ σιβιλλιάννα, сивиλλιана, която се приема за екю и шест пафи,

τὸ ἀσλανι, лъв, който се приема за екю и две пафи,

τὸ γρόσι (= τὸ γρόσο, τὸ ριάλι), екю или пиастьор, който струва 120 аспри,

ἡ ζολόια, золта, която струва 80 аспри,

τὸ τοῦλι, тулта или половин золта, струваща 40 аспри,

τὸ ρούπι, четвърт лъв, струващ 31 аспри,

τὸ εἰκοσάρι (= κοσάρι), косафо, струващо 20 аспри,

τὸ δεκοκτάρι, декоктаро, струващо 18 аспри,

τὸ τιμίνι, тимин, струващ 10 аспри,

ἡ μπάμπка, бабка, която струва 9 аспри¹⁶,

τὸ πεντάρι, пендара, струваща 5 аспри,

ὁ парѳс, пафа, която струва 3 аспри,

τὸ δνάρι, диафо, струващо 2 аспри,

τὸ ἀσπρον, аспра, струваща 4 фола,

ἡ φόλα (= τὸ μαγκοίρι, мангѳр), фолата е най-малката монета“.

(Somavera 1709, 247)

За разпространението на тези монети на Балканите през периода разполагаме и с други сведения. Например в Арабско-персийско-турско-латинския речник на Франциск Менински, издаден във Виена през 1780 г., е записано следното: [В Турция наричали] „Бабка, триобол, стара сребърна полска монета от шест кройцера, или троен сребърен грош“ (Meninski 1780, 432)¹⁷. В самата Полша обаче по същото време с названието „бабка“ (и бан) наричали „малка медна монета на стойността на половин дъоние“ (Danet 1745, 220 – rubrique MAILLE)¹⁸.

¹⁶ Няколко десетки години преди това „бабката“ струвала 6 аспри (виж: например у Винавер 1970, 157), но към края на XVII – началото на XVIII в. тя действително се разменяла вече за 9 аспри (Винавер 1970, 354).

¹⁷ Виж: още и у Moszczeński 1779, col. 17. („Бабка ... 5) един хелер ... дъоние, обол, половин дъоние“ (или жетон, б.м.).

¹⁸ В съвременния полски нумизматичен речник се чете, че „Бабката [било] популярно название на Балканите и в Централна Европа на полските троаци от края на XVI и началото на XVII в.“ (Mikołajczyk 1994, 23) и толкова ... нито ред за това, че по същото време в самата Полша е имало такава монета.

Обр. 2. Унгарски оболи, първият от които (а) е емитиран в монетарницата на гр. Кьормьоцбания (дн. Кремница, Словакия) при управлението на крал Уласло II (1490 – 1516 г.), а вторият (б), през 1523 г. в неопределена монетарница при управлението на крал Лайош II (1516 – 1526 г.). Монетите от този тип били наречени за пръв път „бабки/бапки/батки“.

Fig. 2. Hungarian obols, the first of which (a) was issued in the mint of the town of Körmöcsbanyo (now Kremnica, Slovakia) during the reign of King Vladislaus II (Ulászló II) (1490 – 1516), and the second (b) in 1523 in an unspecified mint during the reign of the King Louis II (Lajos II) (1516 – 1526). Coins of this type were called “babki/bapki/batki” for the first time.

Обр. 3. Полски „тройак“, емитиран през 1591 г. в монетарницата на гр. Рига по време на управлението на полския крал Сигизмунд III (1587 – 1632 г.). През XVII в. тези монети били имитирани и от монетарницата на Дубровник. През XVII – XVIII в. както оригиналните полски монети, така и дубровнишките имитации били наричани „бабки/бапки“ в Османската империя.

Fig. 3. Polish “troyak”, issued in 1591 at the Riga mint during the reign of the Polish king Sigismund III (1587 – 1632). In the 17th century, these coins were also imitated by the Dubrovnik mint. In the 17th – 18th centuries, both the original Polish coins and the Dubrovnik imitations were called “babki/bapki” in the Ottoman Empire.

За момента поне не е ясно откъде и защо тези по-едри сребърни монети, каквито били полските трояци, получили названието „бабка“, което, както видяхме, било ползвано за обозначаване на най-малките сребърни номинали, емитирани още от края на XV в. в Унгария.

Остава нерешен и един друг въпрос. Защо у нас се ползват и двете форми за название на една и съща най-малка монета – „бабка“ и „ботка/бодка“, при това първата възприемана като стара, извън употреба монета, а втората като все още в циркулация? Събирането на местни извори, предхождащи XIX в., в които са отразени всяка една от тези форми, ще представлява вероятно сериозен труд, неоправдаващ с резултатите си разхода на време за полагането му. Сигурен съм обаче, че няма да сгреша, ако предположа, че тази разлика в наименованията, както и разминаването във възприятията, се дължала на различните пътища на проникване на двете названия у нас. По всичко изглежда, че названието „бабка/бапка“ било прието в българска среда чрез посредничеството на далматинци или сърби, защото ако то е добре документирано в западните дялове на Балканския полуостров, то унгарската форма „ботка/бодка“ като че ли не се познава там. Вероятно възприемането на тази втора форма било продукт на пряк контакт между българското население и унгароговорящите жители на полуострова. По всяка вероятност контактната зона, където това се случило, била Южна Трансилвания, защо не и по-специално в Брашо (Брашов, Кронщад), най-големия търговски център, посещаван през епохата от българи, там, където следите от присъствието им личат и до днес¹⁹. (Бур-Марковска 1977).

Въпреки общия си произход двете словоформи „бабка“ и „бодка“ имали различна съдба в Княжество България, където емитираните след 1881 г. нови български пари (2, 5 и 10 стотинки) бързо изтласкали от циркулацията дребните чуждестранни монети.

Опитът на Иван Богоров да замени турската лексема „сараф“ и производните ѝ с „бабковещ“ и производните ѝ (напр. сарафлъкът

¹⁹ За връзките на балканските жители с Трансилвания през XVII в. виж по-подробно на с. 17 – 25. Например споменът за българската колония в Брашо (Брашов, Кронщад) и досега е запазен в названието на югозападната крепостна врата на града – Порта Шкеи (Poarta Șchei; шкеи е средновековното название, давано от власите на българите), водеща извън стената към един и до днес по-беден градски квартал. В текстовете и картите чак до края на XIX в. този квартал се среща с немското си название „Belgerei“ и с унгарското „Bolgárszeg“, както и с техни варианти, всичките, указващи за първоначалния български характер на населението му. Някои данни свидетелстват, че тази българска колония в Брашо се запазила чак докъм средата на XIX в., когато жителите ѝ окончателно се претопили в православните власи и унгарските протестанти.

трябвало да стане „бабкина преценка“) ²⁰ (Богоров 1879), се провалил и думата „бабка“ продължила да се възприема единствено като название на някаква стара дребна монета. Що се отнася до названието „бодка“, то се превърнало чрез производните си в подигравателно (пейоративно) определение, с което понякога в речта се подменяло с не съвсем ласкателното скръндца или скъперник.

Поради обстоятелството, че през XIX в. вече нямало конкретни монети, наричани „бодки“, а и поради това, че доскоро названието било давано на всички възможно най-дребни монети, то се развило и като един от много локални лексикални варианти за назоваване на църковните пари, нароили се у нас по същото време. Както добре се разбира от всичко изложено от мен дотук, „бодката“ не била нито сметководна единица от XIII в., нито народно локално название на монета, получено от острите бодящи върхове, останали след орязването ѝ. В действителност названието се развило от славянското наименование на най-малките монети, емитирани в Унгария от края на XV в. – „бабки“, което продължило съществуването си на Балканите чак до края на XIX в. за обозначаване въобще на някакви стари монети. Успоредно с този езиков процес била приета и унгаризираната форма „ботка/бодка“, която в българска среда, поради различните пътища на проникване на двете словоформи, започнала да се възприема като название на възможно най-дребните монети, за да достигне с това възприятие и до наши дни.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES:

- Авдев 1980:** Ст. Авдев. Коя е монетата „бодка“. – Нумизматика. 2. София. 1980, 2 – 4 [Avdev 1980: St. Avdev. Koja e monetata „bodka“ – Numizmatika. 2. Sofiya. 1980, 2 – 4].
- БЕР 1962:** Български етимологичен речник. Свезка I. София. 1962 [BER 1962: Bulgarski etimologichen rechnik. Svezka I. Sofiya. 1962].
- БЕР 1971:** Български етимологичен речник. Т. I. София, 1971 [BER 1971: Bulgarski etimologichen rechnik. T. I. Sofiya, 1971].
- БЕР 1999:** Български етимологичен речник. Т. V. София. 1999 [BER 1999: Bulgarski etimologichen rechnik. T. V. Sofiya. 1999].
- Бобчев 1932:** С. С. Бобчев. Нашето народно право в юридическите ни пословици. София. 1932 [Bobchev 1932: S.S. Bobchev. Nasheto narodno pravo v yuridicheskite ni poslovitsi. Sofiya. 1932].

²⁰ Виж: още по това в същия вестник в бр. 5 (с. 4, „Въпросът за монетите“), бр. 6 (с. 2, „Бабкина преценка да тръгне у вървеж от 1880 г.“). Обърни внимание и на словотворчеството на Богоров, отразено и в указаната цена на същия вестник, отпечатана под главата му от бр. 1 до 3, който гласи: „Чини: един растланъ“ (?) (цената от бр. 4 до последния бр. 6 е вече обозначена в „копейки сребърни“, първоначално – 10, а впоследствие – 20).

- Богоров 1879:** [И. Богоров]. Преценка на бабките. – В. Наковалня, бр. 4. София. 1879, 3 [Bogorov 1879: [I. Bogorov]. Pretsenka na babkite. – vestnik Nakovalnja/br. 4. Sofiya. 1879, 3].
- [Бозвели] 1835:** Неофит [Бозвели]. Аритметическое руководство за наставление на болгарските юноши. Крагуевац. 1835 [Bozveli] 1835: Neofit [Bozveli]. Aritmeticheskoe rukovodstvo za nastavlenie na bolgarskite junoshi. Kraguevats. 1835].
- Бур-Марковска 1977:** М. Бур-Марковска. Балканите и унгарският пазар през XVIII в. София. 1977 [Bur-Markovska 1977: M. Bur-Markovska. Balkanite i ungarskiyat pazar prez XVIII v. Sofiya. 1977].
- Винавер 1970:** В. Винавер. Преглед историје новца у Југословенским земљама (XVI – XVIII век). Београд. 1970 [Vinaver 1970: V. Vinaver. Pregled istorije novca u Jugoslovenskim zeml'ama (XVI-XVIII vek). Beograd. 1970].
- Георгиев 1904:** И. П. Георгиев. Екскурзия в Габрово. – Периодическо списание. LXIV. София. 1904, 733 – 755 [Georgiev 1904: I. P. Georgiev. Ekskurziya v Gabrovo. – Periodicheskoe spisanie. LXIV. Sofiya. 1904, 733 – 755].
- Герасимов 1963:** Т. Герасимов. Народни названия на монети. – Известия на етнографския институт и музей. VI. София. 1963, 319 – 332 [Gerasimov 1963: T. Gerasimov. Narodni nazvaniya na moneti. – Izvestiya na etnografskiya institut i muzej. VI. Sofiya. 1963, 319 – 332].
- Геров 1856:** Н. Геров. Болгарский словарь. – В: Материалы для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики. Т. III (VII – IX). Санктпетербург. 1856, кол. 177-кол. 240 [Gerov 1856: N. Gerov. Bolgarskij slovar'. – V: Materiali dl'a sravnitel'nago i obyasnitel'nago slovarja i grammatiki. T. III (VII – IX). Sanktpeterburg. 1856, kol. 177-kol. 240].
- Джамджиев 1890:** Т. Джамджиев. Най-малката стара българска монета – бодка. – Труд. Литературно-научно списание. Януари – 1890 година. В. Търново. 1890, 795 – 799 [Dzhamdzhiev 1890: T. Dzhamdzhiev. Naj-malkata stara balgarska moneta – bodka. – Trud. Literaturno-nauchno spisanie. Januari – 1890 godina. V. Tarnovo. 1890, 795 – 799].
- Илчев 1969:** Ст. Илчев. Речник на личните и фамилни имена у българите. София, 1969. [Ilchev 1969: St. Ilchev. Rechnik na lichnite i familni imena u balgarite. Sofiya. 1969].
- Маринов 1894:** Д. Маринов. Жива старина. Етнографическо (фолклорно) списание. Кн. 4. Русе, 1894. [Marinov 1894: D. Marinov. Zhiva starina. Etnograficheskoe (folklorno) spisanie. Kn. 4. Ruse 1894].
- Милићевих 1873:** М. Милићевих. Живот Срба селяка. – Гласник Српског ученог друштва. XXXVII. Београд. 1873, 109 – 178. [Milićević 1873: M. Milićević. Zhivot Srba seljaka. – Glasnik Srpskog uchenog drustva. XXXVII. Beograd. 1873, 109 – 178].
- Мушмов 1924:** Н. Мушмов. Монетите и печатите на българските царе. София, 1924. [Mushmov 1924: N. Mushmov. Monetite i pechatite na balgarskite tsare. Sofiya. 1924].
- Неновски, Денчев 2014:** Н. Неновски, П. Д. Денчев. Пари без държава. Пари и парични знаци на православните християни в Османската империя (XVII – XIX век). – Социологически проблеми. 1-2. София. 2014, 349 – 371 [Nenovski, Denchev 2014: N. Nenovski, P. D. Denchev. Pari bez darzhava. Pari i parichni znatsi na pravoslavните hristiyani v Osmanskata imperiya (XVII – XIX vek). – Sotsiologicheski problemi. 1-2. Sofiya. 2014, 349 – 371].
- Решетар 1924:** М. Решетар. Дубровачка нумизматика. I. Сремски Карловци. 1924. [Rešetar 1924: M. Rešetar. Dubrovačka numizmatika. I. Sremski Karlovci. 1924].
- Словник 1994:** Словник української мови XVI-першої половини XVII ст. Випуск

2. Львів. 1994 [Slovnik 1994: Slovnik ukraїnskoї movi XVI-pershoї polovini XVII st. Vipusk 2. L'viv. 1994].
- Цонев 1934:** Б. Цонев. История на българский език. София. 1934 [Tsonev 1934: B. Tsonev. Istoriya na balgarskij ezik. Sofiya. 1934].
- Харитонов 1994:** Хр. Харитонов. Монетите в българската народна култура през XV – XVIII век. В. Търново, 1994. [Haritonov 1994: Hr. Haritonov. Monetite v balgarskata narodna kultura prez XV-XVIII vek. V. Tarnovo. 1994].
- Хараланов 1977:** В. Хараланов. Шуменските черковни монети. – Нумизматика. 3. София. 1977, 23 – 44. [Harlanov 1977: V. Harlanov. Shumenskite cherkovni moneti. – Numizmatika. 3. Sofiya. 1977, 23 – 44].
- Avitt 1637:** P. d'Avitt. Description générale d'Europe, quatrième partie du monde. ... I. Paris. 1637.
- Bötticher 1789:** J. G. von Bötticher. Statische Uebersichts & Tabellen aller Europäischen Staaten; nebst deren Münzen, Maassen und Gewichten. Königsberg und Leipzig. 1789.
- Comenius 1652:** [I. A. Comenius.] Eruditionis scholasticae, pars II; Janua, rerum et lingvarum structuram externam exhibens. [Sárospatak]. 1652.
- Danet 1745:** abbé Danet. Nouveau grand dictionnaire de ... françois, latin & polonois. II. Varsovie. 1745.
- Elibol 2024:** N. Elibol. 16 – 17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tedavül Eden Gümüş Avrupa Sikkeleri Hakkında. – Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies). LXIII. İstanbul. 2024, 115 – 193.
- Encyklopedyja 1866:** Encyklopedyja powszechna. II. Warszawa. 1866.
- Fekete 1948:** L. Fekete. Osmanlı türkleri ve Macarlar 1366 – 1699. – Belleten, Türk tarih kurumu. XIII. 1948, 663 – 743.
- Hankenstein 1804:** J. A. H. v. Hankenstein. Rezension der Aeltesten Urkunde der Slavischen Kirchengeschichte ... Ofen. 1804.
- Karłowicz 1900:** J. Karłowicz. Słownik gwar polskich. I. Krakow. 1900.
- Kertész 1924:** M. Kertész. Kulturgeschichtliche Spuren in der ungarischen Sprache. In: Ungarische Jahrbücher. IV. Berlin und Leipzig. 1924, 48 – 66.
- Kessler 1816:** J. G. Chr. Edlen von Kessler. Oesterreichisches Geschäften-Lexikon. II. Theil. Wien. 1816.
- Kiss 1964:** L. Kiss. Български етимологичен речник ... свезка I (а-бронз). София, 1962. (Critica et bibliographia). – Studia slavica academiae scientiarum hungaricae. X. Budapest. 1964, 463 – 469.
- Kurz 1955:** J. Kurz. Evengelium Assemani. Codex Vaticanus 3. Slavicus glagoliticus. II. Pragae 1955.
- Meninski 1780:** Fr. a M. Meninski. (François Mesgnien). *Lexicon arabico-persico-turcicum, adjecta ad singulas voces et phrases significatione latina, ad usitatiores etiam italica. ...* II. Viennae. 1780.
- Mikołajczyk 1994:** A. Mikołajczyk. Leksykon numizmatyczny. Warszawa. 1994.
- Moisil 1945:** O moneta curioasă: Costanda (urmare). – Cronica numismatică și arheologică. 135 – 136. Iulie-Decembrie 1945. București. 1945, 56 – 59.
- Moszczeński 1779:** St. Moszczeński. Nowy Dykcjonarz to iest Mownik polsko-niemiecko-francuski: z przydatkiem przysłów potocznych, przestrogramatycznych, lekarskich, matematycznych, fortyfikacyjnych, żeglarskich, łowczych i inszym Naukom przyzwoitych wyrazow. 3. Lipsk. 1779.
- Rešetar 1891-92:** P. cavaliere de Rešetar. La zecca della repubblica de Ragusa. Spalato. 1891 – 92.
- Somavera 1709:** Al. da Somavera. Tesoro della lingua greca-volgare ed italiana, cioe ricchissimo dizionario greco-volgare et italiano. Parigi. 1709.

- TESz 1976:** A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. Kötet. Budapest. 1976.
- Rászlai 1986:** T. Rászlai. Régi Magyar pénzeink elnevezése. – Magyar nyelv. LXXXII. Kötet. Budapest. 1986, 509 – 512.
- Sulán 1944:** B. Sulán. Bapka, batka. – Magyar nyelv. 369 Szám. 1944. Budapest. 1944, 23 – 33.
- Sulán 1959:** B. Sulán. Etymologisches. – Studia slavica academiae scientiarum hungaricae. V. Budapest. 1959, 154 – 172.
- Werböcz 1844:** St. Werböcz. Decretum generale inclyti regni Hungariae. I. Budae. 1844.

ABOUT THE COIN NAME “BODKA”

Nikolay MARKOV

SUMMARY

The article examines the problem that has been lingering in our country for more than a century regarding two of the so-called “folk names of our old coins” by our numismatists – “bodka” and “babka”. It has been proven that neither name dates back to the Middle Ages and that a coin called “bodka” or “babka” never circulated in the Bulgarian medieval state. It has been established that both names are relatively late borrowings in the Bulgarian language (after the end of the 16th century), with one of them, “babka” (meaning wet-nurse, nurse-maid), initially being the name given in the Slavic-speaking environment of Hungary to the smallest silver coin issued in the country – the obol, due to the fact that on its obverse was depicted an image of the Virgin Mary with the Infant. Due to some specifics of the Hungarian language, and apparently also due to the misunderstanding of the meaning of the Slavic name of these coins, in Hungary itself the name “babka” developed as early as the beginning of the 16th century in the form “batka”, from where it was subsequently initially adopted in the Bulgarian language as “botka”. Subsequently, probably towards the 18th – the first half of the 19th century, this form was transformed in some regions of the country into the “bodka” form. This second form was adopted to a large extent also because it made sense to the Bulgarians, who perceived it as a name for something pierced, as the “pierced” dot-shaped markings for the smallest units on the wooden debt boards – “*raboshi*”. As for the parallel use of the two coin names in the Bulgarian environment, with divergent meanings, it has been suggested that it was due to the adoption of loanwords that came into the Bulgarian language by different routes – “babka” through the western parts of the Balkan Peninsula, and “bodka” – through Transylvania, with which the inhabitants of Northern Bulgaria traditionally maintained active trade relations.

LEAD TRADE SEALINGS FROM *ANCHIALUS*

Sergey TORBATOV

*National Archaeological Institute with Museum at the Bulgarian Academy of Sciences,
2 Saborna str., 1000 Sofia, Bulgaria; torbatov@abv.bg*

ABSTRACT

Αγχίαλος arose as a colony of Apollonia at an yet undetermined time in the 6th – 4th century BC. The settlement, mentioned in later sources with the designations *πολίχνιον* and *προύριον*, was located at the eastern end of the present Pomorie Peninsula, which was then still an island. On the continental coast west of it, from the 5th – 4th century BC onwards a satellite settlement developed, the central place of which was occupied by a large temple complex dedicated to the Mother of the Gods. It is assumed that in the last decades of the 1st century BC and until the liquidation of the Thracian kingdom in AD 46, the administrative centre of the *Αγχίαλος* strategy was located here.

During the reign of Emperor Trajan, *Αγχίαλος* received the status of a city, but in this case it was not a matter of a natural development of the settlement from the previous period, but actually of the creation of a new city, built according to the modern canons of Roman urban planning mainly on previously uninhabited terrain.

Roman *Anchialus* developed on a vast peninsula on the continental coast, west and south of the existing satellite settlement structure with the temple complex. Built at the beginning of the last quarter of the 2nd century, the fortress wall of the city encloses an area of about 50 ha. The port of the city was situated to the south-west of it, in a strongly penetrating inland and sufficiently deep bay, which was enlarged and improved by the construction of a powerful breakwater. Although with significant territorial reductions, *Anchialus* continued to exist at this place until the third quarter of the 13th century, when, most likely for reasons of greater security, it moved to the naturally protected terrain at the end of the present Pomorie Peninsula, whose formation was finally over by that time.

The remains of the Roman, Late Antique and Medieval (up to the third quarter of the 13th century) *Anchialus* are situated in the locality called *Paleokastro* in the modern “St. George” district of the town of Pomorie and a significant part of them have been destroyed to one degree or another by modern construction. However, regular and rescue excavations sporadically conducted since 1966 have provided abundant data on the site’s topography, town planning, complex stratigraphy and chronology.

The subject of this communication are several lead trade sealings found in various places within the limits of the ancient city. All of them were acquired in the course of archaeological research led by the author, but far from all of them originate from a clear and chronologically reliably determined context. In these and other cases, the suggested identification and dating of the monuments is based on parallels known to the author from other places.

Keywords: *Anchialus*, lead trade sealings, Roman and Late Roman period, archaeological context

The Roman city of *Anchialus* arose on a vast peninsula, only a small part of the north-eastern periphery of which was inhabited in the preceding age. The main part of it was built and the city subsequently grew not just on sterile sandy terrain, but on sand dunes. The elevated eastern end of the present Pomorie Peninsula was still an island at that time, and it was there that the “high-walled” pre-Roman Anchialus mentioned by Ovid must have been located.

To the south-west of the ancient peninsula, there was a deeply indented and fairly deep bay, which later silted up. Remnants of it, in the form of interconnected swamps, are clearly visible in old aerial photographs, and are now mostly dried up and filled in. It is not yet known when exactly this natural ship shelter was expanded and improved by the construction of a powerful breakwater of huge stone boulders, thus turning it into a real harbour. However, it certainly functioned from the very beginning of the development of Roman *Anchialus*, as convincingly testified by some archaeological findings in its water area. Through a series of large-scale coastal consolidation measures, caused by marine transgression and carried out from the second half of the 6th century onwards, the harbour was put in order and significantly modernized. At present, it is not possible to specify how long it continued to operate, but the accumulation processes that formed the sandbars and led to the formation of the present Pomorie Peninsula and the Pomorie Lagoon must have begun already in the second half of the 6th century and proceeded in relatively quick paces. By the end of the 11th century, they would have already ended long ago, if the words of Anna Comnena are to be believed. Until the third quarter of the 13th century, the medieval successor of the Roman and Early Byzantine *Anchialus* was located on the continental coast. The reasons for the imperative abandonment of the terrain, which had been inhabited for nearly 12 centuries, are not clear, but it was most likely due to considerations of greater security. Anyway, after the third quarter of the 13th century Anchialus moved to the naturally protected terrain at the end of the modern Pomorie Peninsula (Торбатов 2022, 74 – 76).

The subject of this communication are 15 lead trade sealings found in various places within the limits of the ancient city (**fig. 1**). All of them were

Fig. 1. Excavated areas within the fortified territory of Roman *Anchialus*, in which lead trade sealings were found.

Обр. 1. Разкопани площи в укрепената територия на римския Анхиалус, в които са открити оловни търговски печати.

acquired in the course of archaeological research led by the author, but far from all of them originate from a clear and chronologically determined context. In these and other cases, the suggested identification and dating of the monuments is based on parallels known to the author from other places.

SECTOR III

In the period 2007 – 2013 regular archaeological excavations were carried out within the territory of *Anchialus*, mainly focused on the so-called Sector III, which is located in the central southern part of the ancient and medieval city. In the fully explored area of about 650 m², the presence of a cultural layer with a thickness exceeding 3 m was found. The remains of two streets, a water supply and sewage system, and numerous buildings from the Roman era, Late Antiquity and the Middle Ages were discovered. There are 9 main construction periods associated with the habitation of this place in the period from the beginning of the 2nd to the third quarter of the 13th century (Торбатов, Михайлов 2008, 427 – 428; Торбатов 2009, 327 – 330; Даскалов 2009, 677-680; Торбатов 2010, 288 – 291; Даскалов 2010, 544 – 547; Торбатов 2011, 255-257;

Fig. 2. Plan of the excavations in Sector III (2007 – 2013).

Обр. 2. План на разкопките в Сектор III (2007 – 2013).

Торбатов, Даскалов 2011, 479 – 481; Даскалов, Карабашев 2013, 426 – 428; Торбатов, Карабашев 2014, 239 – 241) (**fig. 2**).

Already during the initial building activities in Roman *Anchialus* towards the end of the reign of Emperor Trajan, a large and lavishly decorated private residential and economic complex arose here, which in all probability occupied an entire *insula*. During the 2nd and 3rd centuries it suffered two severe cataclysms, marked by fires and destruction, but

followed by recently undertaken repair and restoration works. The first calamity can conceivably be connected with the invasion (or invasions?) of the Costoboci in 170/171¹ AD, and the second certainly with the capture and sack of *Anchialus* by the Goths in 269 or 270 AD (Vulpe 1968, 263 – 266; Геров 1980, 393-395; Буданова 1990, 99 – 100; Лазаров 2000, 36; Вольфрам 2003, 85 – 86). The repairs after the second calamity were obviously of a palliative nature, since a complete reconstruction of the complex was undertaken at the beginning of the 4th century – to a considerable extent according to a new and completely different plan. A certain *terminus post quem* for the new construction are the latest coins from the layer referring to the previous period of occupation – a *folles* of Diocletian, minted in Heraclea in 295 – 296 AD (RIC VI, p. 531, no. 13), and a *folles* of Maximinus Daza as Caesar, also minted in Heraclea in the period 308 – 309/310 AD (RIC VI, p. 535, nos. 35 – 36). In its rebuilt form, the building existed until the end of the 5th century, when it perished as a result of a devastating fire. With the end of its use, two coin hoards found in different rooms are connected. Both consist of small-denomination bronze coins, one ending with a specimen of Emperor Majorian (457 – 461 AD) (Торбаров, Карабашев 2014, 240) and the other with pre-reform issues of Emperor Anastasius (491-498 AD) (Торбаров 2010, 290). In the 6th century, several independent buildings of modest size and a rather unimpressive appearance were built over the abandoned ruins. In the following centuries – until the last quarter of the 13th century, the terrain was rebuilt several times and intensively used for residential and burial purposes. Already in the Middle Ages, a process of systematic looting of building materials for reuse elsewhere began. A certain idea of the registered complex stratigraphic picture is provided by the profile drawn in 2013 along the southern border of squares 25 and 26, in which part of the commented building complex falls (**fig. 3**).

In one of its rooms, formed during the reconstruction at the beginning of the 4th century (**fig. 4/1**), in a layer which, according to its stratigraphic position, refers to the initial phase of functioning, a lead trade sealing was found (cat. No. 1) (**Plate 1/1**). In the conical projection with a rounded top on the reverse there is a transverse channel for a string, and on the obverse there is a partially preserved impression of irregular circular shape, representing a helmeted male bust right and circumscribed inscription. The portrait features of the image and the specifics of the helmet (with a high crest and crowned with a laurel wreath) find a close parallel in a popular obverse, attested in the coinage of Emperor Constantine I and reproduced in a number of issues of the mints in London, Trier, Arles, Rome, Ticinum, Siscia

¹ It is still questionable whether at all, and, if so, how deep this attack affected *Anchialus*: Varbanov 2007, 160-163; Върбанов 2017, 19-24.

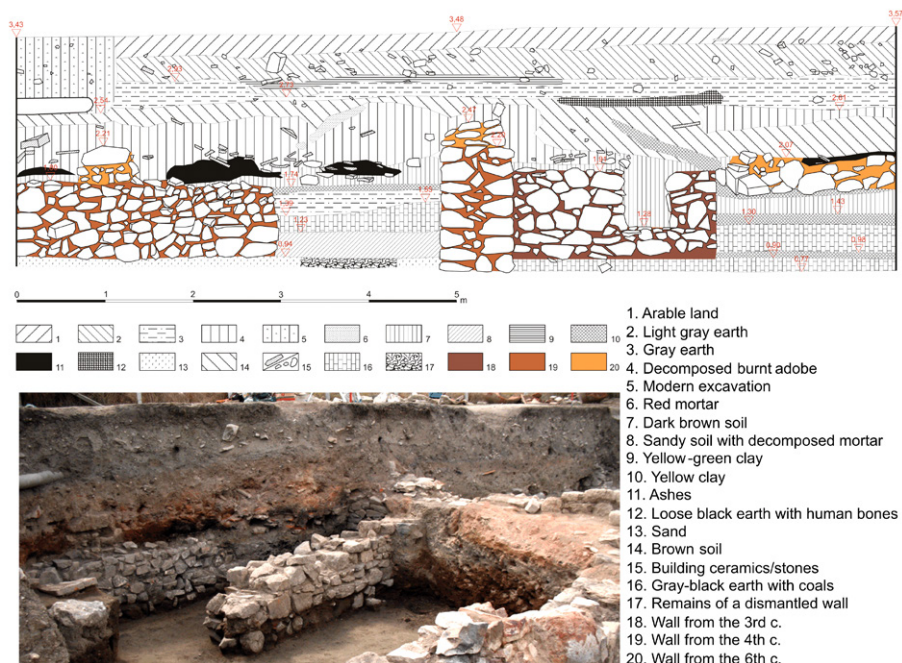

Fig. 3. Stratigraphic situation in the southern part of Sector III.
Обр. 3. Стратиграфска ситуация в южната част на Сектор III.

and Thessalonica in the period 315 – 320 AD (RIC VII, p. 106 – 107, 181, 254, 314, 317, 362, 430, 434 – 437, 499, 503). The image on one anepigraphic trade sealing of unknown origin, presented some time ago on the social networks, is rather similar. The portrait is defined as a “Constantine type”, and the dating is placed in “the middle of the 4th century or later”². A similar image is also found on a sealing from *Durostorum*, where the circumscribed Latin inscription explicitly states that this is Emperor Constantine I (Barnea 1982, 202, no. 1; Still 1995, 275, no. 160). A very close iconographic parallel, but with the bust almost always turned to the left, is offered by the obverse images on the extremely widespread commemorative issues with the names of the cities of Rome and Constantinople, minted throughout the Roman Empire in the period 330 – 346 AD.

The inscription around the image of the sealing from *Anchialus* is in Greek and only the beginning and the end of it are preserved: Π/..ΟΛΙΟΝ. From the second letter, only the left oblique *hasta* is recognized, and this suggests its restoration as *A* or *Λ*, less likely as *M*. The last letter is partially damaged by corrosion and therefore a possible identification with *Υ* should not be excluded. Whether or not, the available set of letters does not allow

² <http://www.forumancientcoins.com/gallery/displayimage.php?album=4832&pos=62> (accessed 18.01.2019).

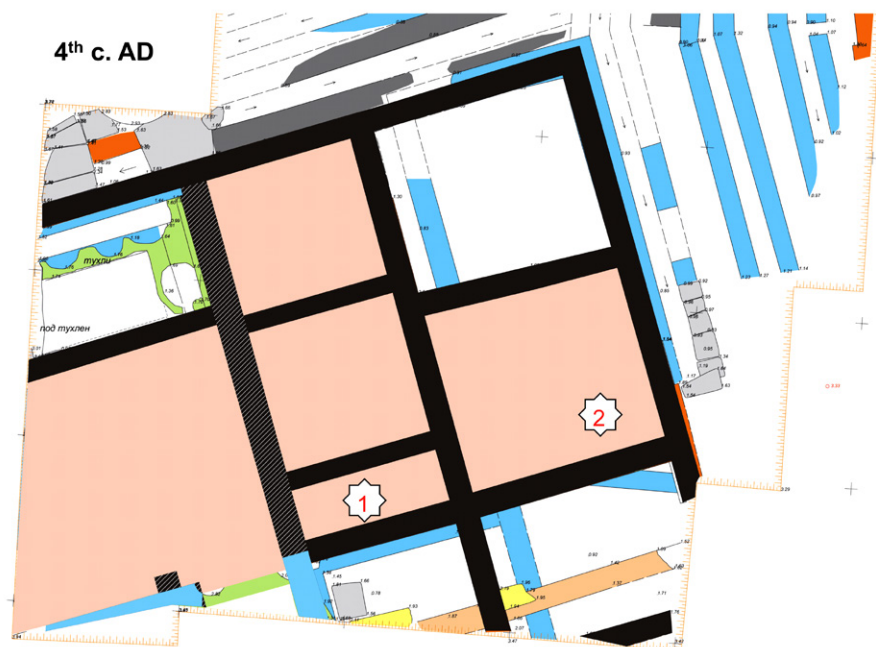

Fig. 4. The residential and economic complex in Sector III during the Late Roman period (the finding places of cat. Nos. 1 and 2 are marked).

Обр. 4. Жилищно-стопанският комплекс в Сектор III през късноримския период (отбелязани са местата на находките с кат. № 1 и 2).

for a satisfactory reading of the text. A similar combination of letters, which is also undeciphered, is observed at the end of the inscriptions on two sealings from *Sucidava* (Culică 1975, 255, no. 121; Culică 1979, 146, no. 137).

Based on the iconographic features and the archaeological context, the sealing from *Anchialus* can be dated with great confidence to the period from the end of the second decade to the middle of the 4th century. It could be interpreted as a kind of trade label of a private entrepreneur from the region of the East Mediterranean, who inscribed his name on it in combination with a very popular and well-known image, borrowed from the coin circulation pool at the time.

In the outline of another room of the same building (**fig. 4/2**), another lead trade sealing was found. It originates from a disturbed cultural layer, which contains ash and mixed materials dated to the 4th-5th centuries³

³ There are 7 coins from that layer, the earliest identified being from 330 – 346 AD, and the latest from 457 – 474 AD (Historical Museum – Pomorie: field inv. nos. 288, 335-337, 339, 342 and 378/2010).

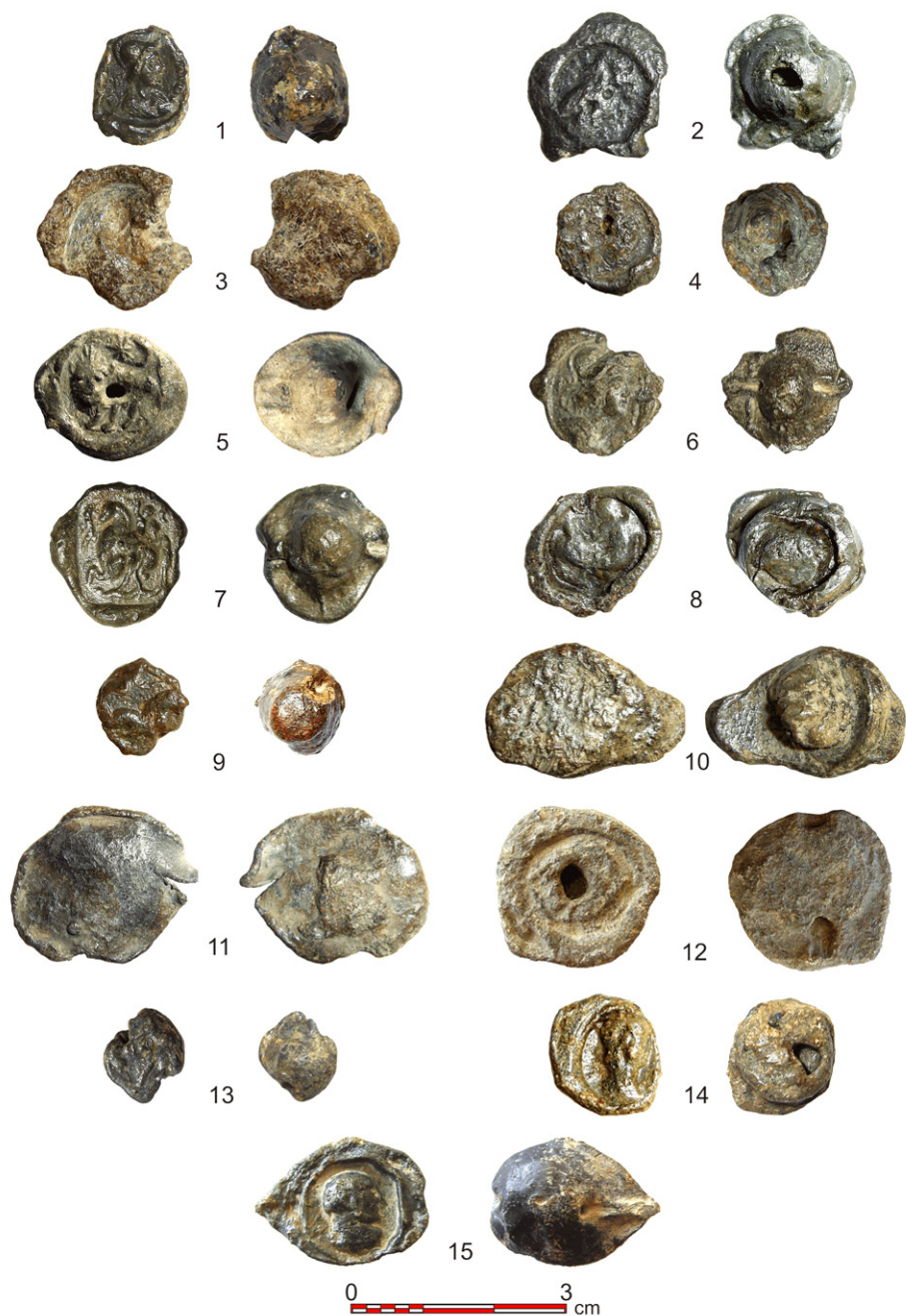

Plate 1. Lead trade sealings from *Anchialus*.
Табло 1. Оловни търговски печати от Анхиялус.

and lies under massive adobe ruins of a building from the 6th century. The sealing is irregularly hemispherical in shape, with 3 cord holes in the protrusion on the back side (cat. No. 2) (**Plate 1/2**). On the obverse there is an indistinct circular relief impression, which I liken to a large standing bird with a short beak, right. A similar image, interpreted as a peacock, is attested on a lead seal from the Récamier collection (Dissard 1905, no. 661). This sealing from *Anchialus* can generally be referred to the Late Roman period, without the possibility of chronological refinement and specific attribution.

* * *

In 2008 – 2009, in Sector III, part of the route of a street with a width of about 7.30 m and a north-south direction was completely unearthed, which is identified with the *cardo maximus* of Roman *Anchialus*. Structurally, the street consists of a street lane, sidewalks, sub-sidewalk sewers and longitudinal retaining walls. The latter (two in number), together with the inner walls of the sub-sidewalk sewers, were designed to support the street pavement of very large stone slabs, placed obliquely to the direction of traffic. The pavement is preserved only in places, as most of it was looted already in the Middle Ages (**fig. 2**). Two construction periods are clearly discerned in the studied remains, the second of which is connected with partial building up of the supporting walls, and in one section – with complete reconstruction of one of them. When the pavement was rearranged in places, it was repaired by aligning with mortar the top surface of some of the eroded slabs or by replacing some pieces with new ones, using for that purpose here and there *spolia*, like an older tombstone in one particular case. The construction of the street in its original form dates back to the second quarter of the 2nd century, and its reconstruction was carried out not later than the first quarter of the 4th century (Топѳаров 2010, 289).

Partly during the renovation works in the 4th century, but also in the process of looting the street pavement in the Middle Ages, many archaeological materials with dating within broad chronological limits have penetrated the layer between the supporting walls, which normally consists of silty sand (**fig. 5**).

Thus, in square 16, in a section with partially dismantled street pavement, in the space between a longitudinal supporting wall and the eastern sub-sidewalk sewer (**fig. 6/3**), a lead trade sealing was found (cat. No. 3) (**Plate 1/3**). It is highly deformed as a result of thermal impact and part of its periphery is missing. The impression is circular in shape, but nothing is discernible from the image. The absence of a clear context does not allow for a reliable dating of the sealing.

In southern direction along the route of the same street, in square 13 (**fig. 6/4**), another lead trade sealing was found. It originates from an

Sector III – north profile
(squares 1, 2, 9, 16)

Fig. 5. Stratigraphic situation in the northern part of Sector III.
Обр. 5. Стратиграфска обстановка в северната част на Сектор III.

embankment formed after the street pavement was robbed. In the layer, along with predominant materials from the Late Antiquity, there are quite a number of sherds of medieval household ceramics, as well as – at a slightly lower level, but again in the filler between the retaining walls – several burnt provincial bronze coins from the 2nd – 3rd century, including a medallion⁴.

The sealing has a conical jutting with a rounded top on the back side, with a transverse cord channel formed at the base of the cone (cat. No. 4) (**Plate 1/4**). On its obverse there is a circular impression with a badly preserved but still recognizable relief image of Leda seated left with a swan in front of her, turned right. This mythological story was very popular in the ancient decorative and applied art and was recreated in sculptures, mosaics, frescoes, ceramics and jewelry (Medlicott 1970, 15-23). It was also reproduced on lead trade sealings. I know two similar specimens – from the Knechtel collection, with probable origin from *Tomis* (Knechtel 1915, 94, nr. 34), and from Brough under Stainmore in Britain, where it was found in a Roman *mansio* and dated to the 3rd century. The proposed dating is also perfectly acceptable for the sealing from *Anchialus* (Still 1995, 401-402, no. 710).

⁴ Historical Museum – Pomorie: field inv. nos. 424, 426 and 495/2009.

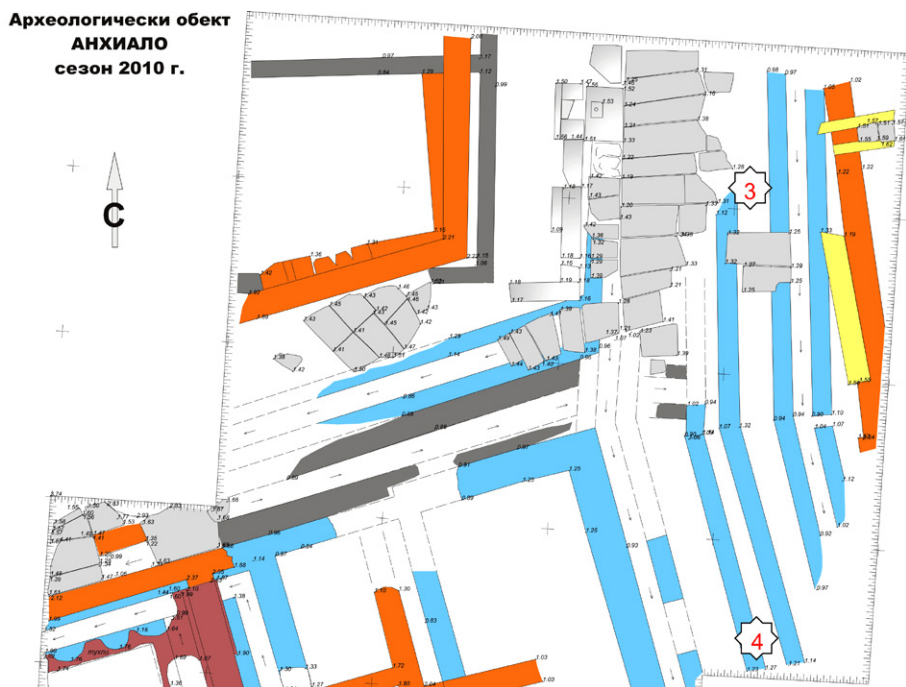

Fig. 6. Plan of the excavations in the northeastern part of Sector III (the finding places of cat. Nos. 3 and 4 are marked)

Обр. 6. План на разкопките в североизточната част на Сектор III (отбелязани са местата на находките с кат. № 3 и 4).

SOUTHWEST SECTOR

In 2018, rescue archaeological excavations were conducted in the southwestern outskirts of the urbanized territory of the town of Pomorie. It has been established that the studied area (plots I-2826 and XXVII-2826, quarter 210 according to the town plan of Pomorie), which is located in the immediate vicinity of the harbour of Roman and Late Antique *Anchialus*, was inhabited or used for other purposes from the Early Roman era until the end of the 13th century, but with significant interruptions and varying intensity. It should also be noted that for many decades, agricultural activities related to deep tillage of soil were carried out here, in which the upper archaeological levels have been significantly affected. In more recent times, during the building up of the neighbourhood's urban area in the second half of the 20th century, the place was intensively used as a quarry for sand extraction, and the craters formed were subsequently filled with household and construction waste and soil from the excavation work for the new construction. All this led to the complete destruction of the cultural layers in the southeastern part of the studied area (Торбатов и др. 2019, 250) (**fig. 7**).

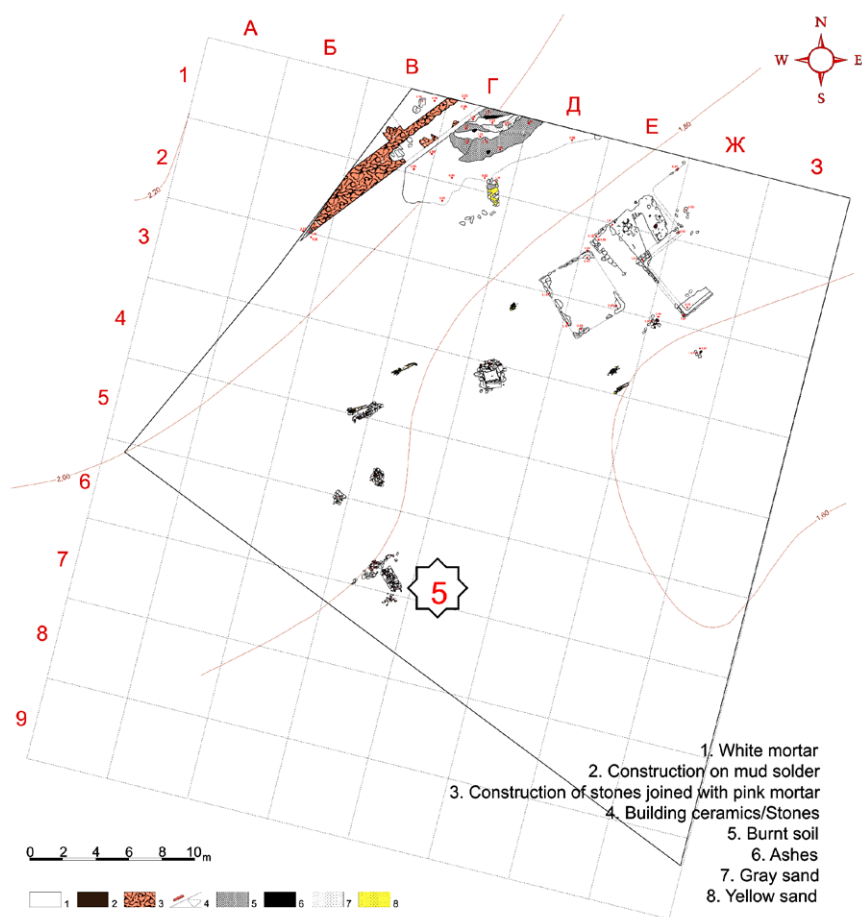

Fig. 7. Plan of the excavations in the Southwest sector – plots I-2826 and XXVII-2826 (the finding place of cat. No. 5 is marked)

Обр. 7. План на разкопките в югозападния сектор – парцели I-2826 и XXVII-2826 (отбелязано е мястото на находката с кат. № 5.

It is from such a “context” that an anepigraphic lead trade sealing originates. It was found in a layer of silty sand without any building remains, but abundant in archaeological materials, including 16 (!) coins dated from 235 – 238 to 538/9 – 563/4 AD, the majority of which falling within the chronological range from the third quarter of the 4th century to the end of the second quarter of the 5th century⁵. To the west and northwest of this place insignificant remains of an architectural complex were registered, which was built in the 6th century on previously uninhabited terrain in the *extra muros* zone of *Anchialus*. Before the construction of the

⁵ Historical Museum – Pomorie: field inv. nos. 175, 187, 198, 202, 256 – 257, 259, 263 – 264, 266, 269 – 271, 284 – 285, 291/2018a.

city fortress wall in the period 178 – 184/5 AD, here – in the immediate vicinity of the harbour, the industrial area of *Anchialus* was located, where a number of fire-hazardous productions were concentrated.

The sealing has a conical projection on the back side, in which a transverse channel is formed for threading a cord (cat. No. 5) (**Plate 1/5**). On the obverse there is a circular impression with a relief image of a lion walking left, head facing, and a star in the field above the lion. Similar images are attested on a number of lead sealings and *teserae*, but in most cases the lion is walking right. Closest parallels are offered by one specimen from the Récamier collection (Dissard 1905, no. 635) and another from the Musée des Beaux-Arts in Lyon (Turcan 1987, p. 163, no. 652), but both are of uncertain provenance and dating.

The lion figure walking left is a very well-known reverse type in Roman coinage. It appeared and gained great popularity in the production of the central mints only under Caracalla in the period 215 – 217 AD, when it was reproduced on denominations of all types (RIC IV/1, p. 252, 254, 256-7, 303-307). However, this representation was widespread in the provincial coinage from much earlier times – perhaps as early as the Nerva – Trajan period, and certainly from that of Hadrian onwards. According to the information available so far, the type must be unequivocally accepted as an innovation of the mint at *Miletus*, where it was in use until the middle of the reign of Antoninus Pius (RPC Online II, no. 1157: Nerva – Trajan?; RPC Online III, nos. 2142, 2144 – 2145: Hadrian; RPC Online IV.2, no. 11730: Antoninus Pius). Under Marcus Aurelius and Commodus, it entered and gained popularity in the repertoire of the mints in *Parlais* in the province of *Lycia et Pamphylia* (RPC Online IV.3, no. 7699: Marcus Aurelius; RPC Online IV.3, no. 7697: Commodus) and *Alexandria* in *Aegyptus* (RPC Online IV.4, nos. 14181, 15346, 15390, 16671: Marcus Aurelius; RPC Online IV, no. 14556: Commodus), under Elagabalus it is attested in the production of *Nicopolis ad Istrum* (RPC Online VI, nos. 1346 – 1347: Elagabalus) and *Marcianopolis* in *Moesia Inferior* (RPC Online VI, no. 1545: Elagabalus) and in *Philadelphia* (RPC Online VI, no. 30460: Elagabalus) and *Sardis* in *Asia* (RPC Online VI, no. 4493: Elagabalus), and under Philip I – in *Daldis* in *Asia* (RPC Online VIII, unassigned – ID 76855: Philip I) and *Sagalassus* in *Lycia et Pamphylia* (RPC Online VIII, unassigned – ID 20873, 20876, 20878: Philip I). It should be especially noted that the star is invariably present on the reverses of this type of *Miletus* and is found sporadically on issues of only two other mints – *Alexandria* and *Sardis*.

Despite the unclear context of its discovery, given the pointed out parallels, I believe that the sealing under discussion should be attributed with a great deal of confidence to the Early Roman period, no later than the middle of the 3rd century. The great similarity in the images suggests that it may have accompanied some trade ware from *Miletus*, imported to *Anchialus* in the second quarter of the 2nd century, or from *Sagalassus* a century later.

* * *

Again during the excavations in 2018 in the same sector (Торбатов, Иванова 2019, 253 – 255), but within the confines of the fortified territory of *Anchialus*, two more lead trade sealings were found. They originate from a trench (Trench Д) that is orientated approximately parallel to the city wall and crosses the long pilasters attached to its inner side (fig. 8).

The first of these was found in a normally deposited cultural layer, formed after the construction of the city wall (between 178 and 184/5 AD) and before the Gothic attack in 269 or 270 AD (fig. 9). The sealing has a hemispherical projection on the back side, in which a channel is formed for threading a cord (cat. No. 6) (Plate 1/6). On the obverse, a relief image of the goddess Athena is stamped in a circle, to the right, with an ear of wheat in front of her. The image shows a striking similarity to a reverse type repeatedly reproduced in issues of the mint of *Alexandria* in *Aegyptus* during the time of Elagabalus and Severus Alexander (RPC Online VI, no. 10162 (temporary), 10173 (temporary), 10213 (temporary): Elagabalus; RPC Online VI, no. 10360 (temporary), 10411 (temporary), 10539 (temporary), 10559 (temporary): Severus Alexander). In my opinion, this sealing is reliable physical evidence of an export from *Alexandria* to *Anchialus* in the period AD 218 – 235.

The second sealing was found elsewhere along the same trench, but under identical stratigraphic circumstances (cat. No. 7) (Plate 1/7). Its shape is like that of the above-commented specimen. The image is set in a square frame and represents a full-length ostrich, to the left. Above and to the right of the bird there are two indistinct human (?) figures, one perhaps riding it and with his right hand raised in acclamation, the other standing facing. As a reverse type, the ostrich is known from the repertoire of the mints of *Byzantium*, *Cyzicus*, *Anchialus*, and *Hadrianopolis*, where it was used in issues struck in the time of Severus Alexander, Maximinus I and Gordian III (RPC Online VI, no. 930 (temporary): *Byzantium* – Severus Alexander; RPC Online VI, no. 3794 (temporary): *Cyzicus* – Severus Alexander; RPC Online VI, no. 687 (temporary): *Anchialus* – Maximinus I; RPC Online VII.2, no. 804, 806: *Hadrianopolis* – Gordian III). The closest iconographic parallel, albeit to the right, is offered by a coin of *Hadrianopolis* from the reign of Gordian III. In my opinion, the date of the sealing might well be placed in the 20s – 40s of the 3rd century, and as for its origin, it seems to me most likely that it comes from *Hadrianopolis*, less possibly – from *Byzantium*.

* * *

In 2017, a plot located about 90 m northeast of the terrain mentioned in the previous section was explored through rescue archaeological excavations (plot V-2825, quarter 209 according to the town plan of Pomorie) (fig. 10). Intensive habitation was recorded there during the

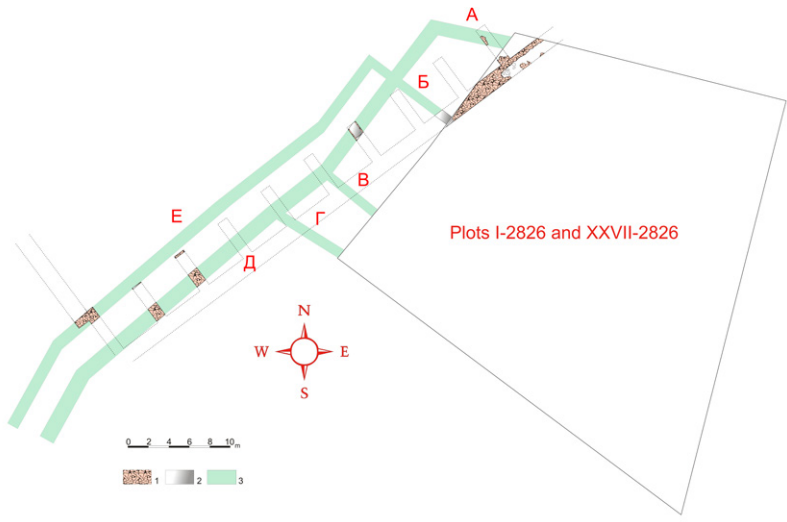

Fig. 8. Plan of the excavations in the Southwest sector – northwestwards from plots I-2826 and XXVII-2826.

Обр. 8. План на разкопките в югозападния сектор – северозападно от парцели I-2826 и XXVII-2826.

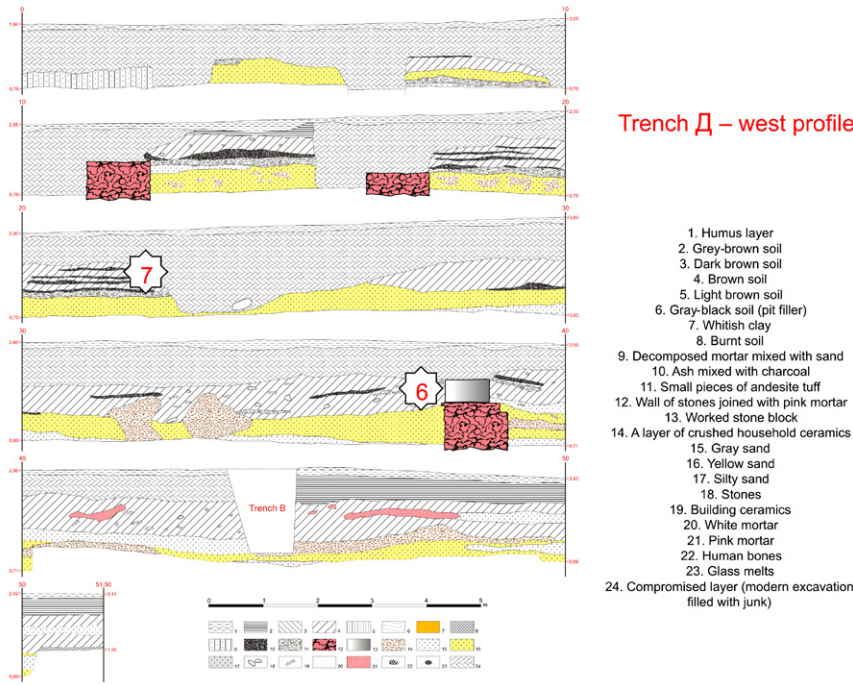

Fig. 9. Stratigraphic situation in Trench Д (northwestwards from plots I-2826 and XXVII-2826) (the finding places of cat. Nos. 6 and 7 are marked).

Обр. 9. Стратиграфска ситуация в траншея Д (северозападно от парцели I-2826 и XXVII-2826) (местата на находките с кат. № 6 и 7 са отбелязани).

Roman period and the Late Antiquity, but with some interruption in the last third of the 3rd and the first decade of the 4th century. The later phases are associated with partial dismantling and adaptation of the older structures and construction of others in accordance with the changed necessities of the new inhabitants. According to the archaeological finds, the life at this place during the Late Antiquity definitely ceased around the middle of the 6th century or a little bit later, after which a systematic looting of the building material began with the aim of reusing it elsewhere. The process continued into the Middle Ages, as a result of which a section of the Roman city wall of *Anchialus* with a length of more than 40 m was completely dismantled (Торбатов и др. 2018, 227-231).

Towards the end of the second or beginning of the third decade of the 3rd century, a residential and economic complex was built in the fortified area next to the city wall, which was destroyed during the sack of *Anchialus* by the Goths in 269 or 270 AD. Southwest of the premises with representative residential character no remains of solid buildings were found, but there (in working sector B) two heaps of broken roof tiles were discovered above a thin layer of arranged small rubble stones directly on the sterile sand. Obviously, these are the remains of a collapsed roof structure of one or more buildings built of perishable materials. According to the numerous finds of fragmented amphorae from the Roman period, it can be stated that the storage and economic part of the complex was located here. The two lead trade sealings found at this place also point to such a conclusion.

One of them has a deformed (flattened) back part (cat. No. 8) (**Plate 1/8**), but on its front there is an oval impression with a very clearly visible relief image of Leda with a swan, reproducing the same iconographic scheme as the sealing cat. No. 3 from Sector III and its parallels. Since the discussed specimen originates from a reliable archaeological context, its dating should be confidently placed in the period 220 – 270 AD.

The other sealing from the same location has a partially missing periphery (cat. No. 9) (**Plate 1/9**). It has a hemispherical projection with a transverse channel for a cord on the back side. The poorly preserved relief impression on the obverse represents a lion with a high swirling tail, walking right. Lion images in the practice of Roman coinage have already been discussed in the text above. Given the state of preservation of the object under discussion, I would not dare to guess anything about its possible origin, but its dating to the period 220 – 270 AD is beyond doubt.

NORTHEAST SECTOR

In 2014, rescue archaeological excavations were carried out on an area of 681 m² in the southern outskirts of the Sever urban district of modern Pomorie (plot I, quarter 122 according to the town plan of Pomorie) (**fig. 11**). When the district was built in the middle of the 20th century, the terrain here was leveled with heavy earthmoving equipment, and this is

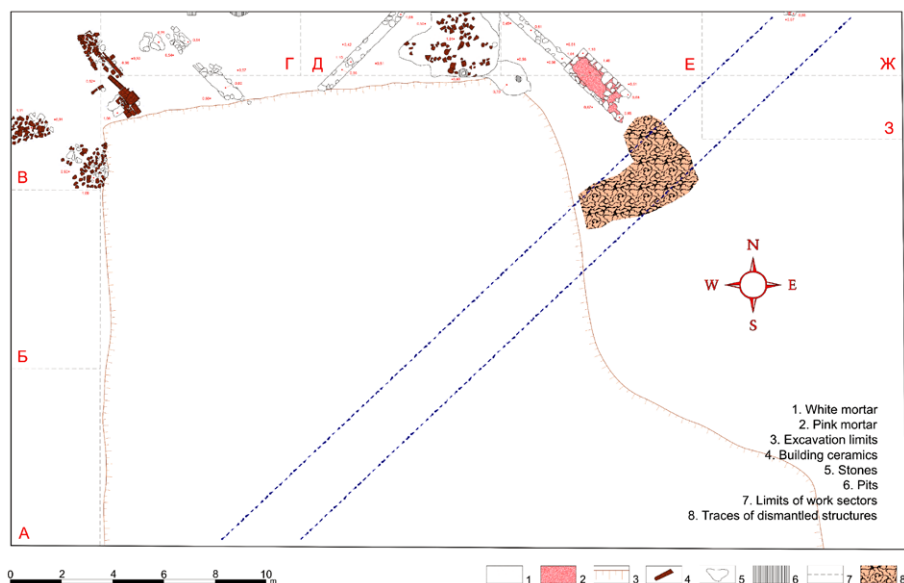

Fig. 10. Plan of the excavations in the South-west sector – plot V-2825.
Обр.10. План на разкопките в югозападния сектор – парцел V-2825.

possibly the reason why during the excavations at this place (the highest within the confines of the so-called *New Town* of Pomorie) a normally deposited cultural layer from the medieval period was not registered, in contrast to the close surroundings to the west, where it was registered. It should not be excluded, and it is even very likely, that the few materials from the 11th – 13th century, found in the highest stratigraphic position, are traces of sporadic use of the terrain as a dump or quarry for the extraction of building materials during the Middle Ages. It has surely been established that from the middle of the 6th century onwards at the latest, and perhaps even earlier, organized urban life in this place ceased. Then, probably in connection with the construction of the new Early Byzantine city wall of *Anchialus*, which was traced in the immediate vicinity to the west, a process of systematic looting of building materials for the realization of the new construction began. The process continued with varying intensity in the following centuries. All this has led to a severe depersonalization of the archaeological substance – disturbance and indiscriminate mixing of the cultural layers at a depth of up to about 2 m from the modern surface, destratification of the finds and almost complete destruction of the once existing buildings. The continuous occupation of the terrain, which is attested for a period of more than 10 centuries and is associated with numerous diggings, levelings,

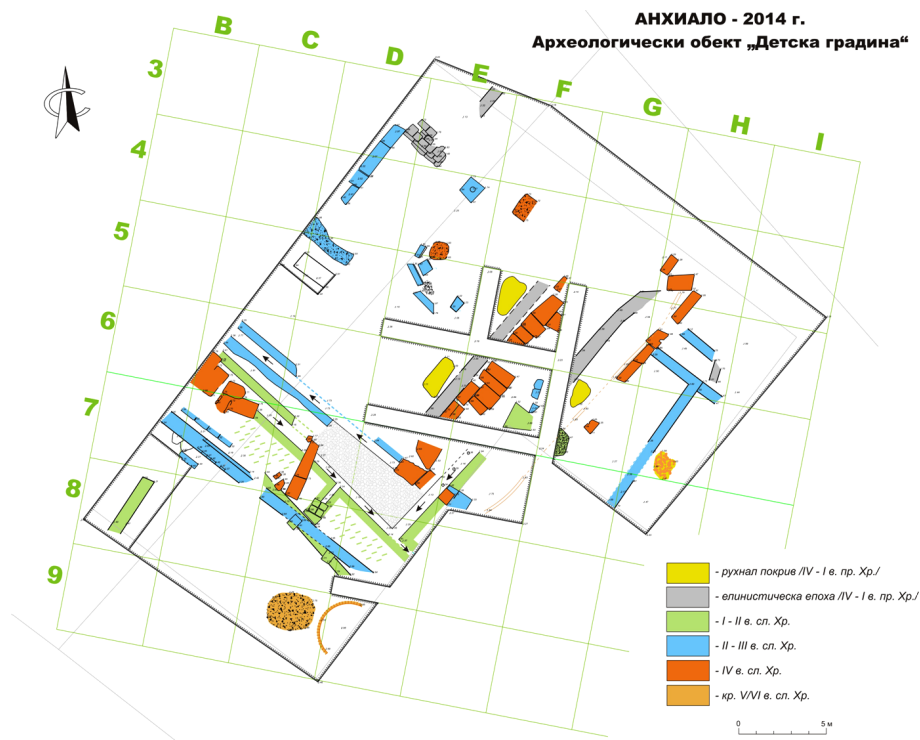

Fig. 11. Plan of the excavations in the Northeast sector – plot I.
Обр. 11. План на разкопките в североизточния сектор – парцел I.

extraction of building material and total re-planning of the space, further complicates the situation and makes it practically impossible to define the absolute chronological attribution not only of the finds, but also of the unearthed structures. The most ancient of the latter date back to the Hellenistic period and are associated with a temple complex dedicated to the Mother of Gods, which continued to function with some transformations until the 3rd century AD. To the north and northeast of the complex, a synchronous settlement has been registered, which in my opinion is not identical to the pre-Roman *Anchialus*, but appears to have been its “coastal” satellite. It is very likely that the residence of the local state agents who managed the *Anchialus* strategy during the last decades of the existence of the independent Thracian Kingdom was located here. The temple complex in question might be considered a kind of connecting element between the existing and the newly created, since the newly founded Roman city arose on an uninhabited area at that time, located in the immediate vicinity, but to the west-southwest of it. The transition between the Late Hellenistic and Early Roman periods is archaeologically imperceptible – life continued without any upheavals

even after the establishment of Roman power in Thrace, as convincingly evidenced by the archaeological material (ceramics and metal finds). In the chronological framework from the end of the 1st/beginning of the 2nd to the 4th century AD inclusive, three main construction periods are clearly distinguished, but given the registered state of the archaeological substance, they cannot be precisely positioned in time. Towards the end of the 5th or the beginning of the 6th century a glass kiln was built here, and to the north and northeast of it, heavily defaced remains of farm or residential premises from the same date have been registered (Топбаров и др. 2015, 308-310).

During the excavations in the described sector, six lead trade sealings were found. Unfortunately, none of them originate from an adequate archaeological context. Therefore, the interpretation offered below is entirely based on iconographic parallels found among the published empirical material available to me.

Two of the sealings are of standard shape, but the images on their obverses are completely defaced (cat. No. 10-11) (**Plate 1/10-11**).

The third one has a secondarily flattened projection on the back side, at the base of which a transverse hole is made for passing a cord (cat. No. 12) (**Plate 1/12**). On the obverse there is a circular impression with a relief image of an almond-shaped object, with a small, round and deep pit formed in the centre. I would cautiously identify the image as an eye.

The next sealing is with missing parts of its periphery and has a hemispherical projection with a transverse channel on the back side (cat. No. 13) (**Plate 1/13**). I liken the poorly preserved image on the obverse to Heracles, naked, standing right. In his outstretched right hand he holds an indistinct object, and in his left hand a club, perhaps leaning on an altar. A similar image appears on a sealing from the Récamier collection (Dissard 1905, no. 490; Still 1995, p. 504, no. 1345) and on a double-sided *tessera* from the Musée des Beaux-Arts in Lyon (Turcan 1987, p. 116, no. 450). The same subject matter, but with the right hand placed on the hip, is known as a reverse type in the coinage of *Corinth* in the province of *Achaea* in the time of Hadrian, Antoninus Pius and Marcus Aurelius (RPC Online III, no. 189: Hadrian; RPC Online IV.1, no. 5076 (temporary): Antoninus Pius; RPC Online IV.1, no. 7909 (temporary): Marcus Aurelius), of *Patras* in *Achaea* under Marcus Aurelius and Commodus (RPC Online IV.1, no. 4614 (temporary): Marcus Aurelius; RPC Online IV.1, no. 5236 (temporary): Commodus), of *Alexandria* in *Asia* (in Troad) under Commodus and Trebonian Gallus (RPC Online IV.2, no. 181 (temporary): Commodus; RPC Online IX, nos. 441, 453: Trebonian Gallus), and of *Cremna* in *Lycia et Pamphylia* under Philip I (RPC Online VIII, (unassigned; ID20909): Philip I). The provenance of the *Anchialus* sealing is unclear, but its dating from the mid-2nd up to mid-3rd century seems entirely plausible.

The last two sealings from the northeastern sector of *Anchialus* depict male busts to the right.

One of them has a flat torus-shaped protrusion on the back side, in which a channel has been pierced for the passage of a cord (cat. No. 14) (**Plate 1/14**). The circular impression on the obverse presents a relief image with accentuated portrait features, and in the field to its left there are traces of an obliterated inscription. The very close similarity to the coin images gives me reason to identify the portrait with one of the Thracian kings Rhoemetaces I, Rhoemetaces II or Rhoemetaces III. I should note that during the excavations in 2014, seven coins of these rulers were found, and during the time of the last Thracian kings, the temple complex located here experienced great prosperity and enjoyed the attention of the high state administration in the person of the *strategos* of *Anchialus*, who probably resided somewhere in the immediate vicinity.

The last sealing has an irregular hemispherical shape and a cord channel on the back. On the obverse there is a deep circular impression with a relief image of a bearded man (cat. No. 15) (**Plate 1/15**). Apart from the fact that the figure is quite obviously bald, the rest of the hairstyle and beard shape are completely in line with fashion trends in the second and partly in the third quarter of the 2nd century, attested in the portrait images on coin obverses of the emperors Hadrian, Antoninus Pius and Marcus Aurelius. I find this to be a sufficient reason to propose a dating of this item precisely in the specified time period, and as for its nature, I believe that in this case it is most likely a sealing of a private commercial entrepreneur.

In conclusion, I must point out that other lead artefacts from Antiquity, similar in external features to trade sealings, originate from the excavations I led in *Anchialus*. However, in my opinion, it would be more correct to interpret some of them as seals and others as *tesserae*. Those will be a subject of another publication of mine.

CATALOGUE

No.	Description	Measurements (cm)	Finding place
1	Lead; irregular conical shape with rounded apex; on the obverse – an impression in the form of a helmeted male bust to the right with a circumscribed Greek inscription. Field inv. no. 76/2013	diam. 1,20/1,52; h. 0.83	Sector III; square 25; altitude 1.86 m; N – 0.80 m, E – 4.00 m
2	Lead; hemispherical shape; on the obverse – indistinct circular relief impression of a bird with a short beak (peacock?), right 294/2010	diam. 1,80/2,15; h. 0.75	Sector III; square 19; altitude 1.76 m; C – 2.80 m, H – 2.20 m
3	Lead; irregular round shape; deformed; part of the periphery is missing; on the obverse – a concave round impression with illegible representation. Field inv. no. 337/2009	diam. 1.95	Sector III; square 16; altitude 1.02 m; N – 3.90 m, E – 4.80 m
4	Lead; irregular conical shape with rounded apex; on the obverse – relief representation of Leda seated left with a swan in front of her, turned right. Field inv. no. 275/2009	diam. 1.39/1.50; h. 0.90	Sector III; square 13; altitude 1.48 m; N – 3.30 m, E – 3.10 m
5	Lead; elliptical flat body with a conical projection on the back side; on the obverse – a relief image of a lion walking left, head facing, and a star in the field above the lion. Field inv. no. 170/2018a	diam. 1.88/1.60; h. 1.17	Plots I-2826 and XXVII-2826; square 46; altitude 1.13 m; E – 3.90 m; N – 1.00 m
6	Lead; round body with a hemispherical projection on the back side; on the obverse – a relief image of the goddess Athena, right, with an ear of wheat in front of her. Field inv. no. 3/2018b	diam. 1.7/1.8	Plots I-2826 and XXVII-2826; trench 4; altitude 1.90 m; N – 13.80 m, W – 0.30 m
7	Lead; round body with a hemispherical projection on the back side; on the obverse – a full-length image of ostrich, to the left; above and to the right of the bird there are two indistinct human (?) figures, one perhaps riding it and with his right hand raised in acclamation, the other standing facing. Field inv. no. 36/2018b	diam. 1.8/1.9	Plots I-2826 and XXVII-2826; trench 4; altitude 1.42 m; N – 28.52 m, E – 0.63 m
8	Lead; irregular round shape; deformed (flattened) back part; on the obverse – relief representation of Leda seated left with a swan in front of her, turned right. Field inv. no. 131/2017	diam. 1.58/2.04; h. 0.40	Plot V-2825; sector B; altitude 0.89 m; W – 3.40 m; N – 2.25 m
9	Lead; irregular hemispherical shape; on the obverse – a lion with a high swirling tail, walking right. Field inv. no. 132/2017	diam. 1.15/1.22; h. 0.70	Plot V-2825; sector B; altitude 0.88 m; W – 3.50 m; N – 2.20 m

10	Lead; irregular elliptical shape; illegible representation on the obverse Field inv. no. 619/2014	diam. 2.42/1.56	Plot I; square C5; altitude 1.42 m; N – 2.10 m, E – 1.80 m
11	Lead; irregular round shape; illegible representation on the obverse Field inv. no. 804/2014	diam. 2.30/2.60; h. 0.40	Plot I; square C8; altitude 2.20 m; N – 2.50 m, E – 2.00 m
12	Lead; irregular round shape; on the obverse – a circular impression with a relief image of an almond-shaped object, with a small, round and deep pit formed in the centre. Field inv. no. 534/2014	diam. 2,10/2,22; h. 0,45	Plot I; square G5; altitude 2.17 m; N – 2.00 m, E – 0.15 m
13	Lead; irregular hemispherical shape; on the obverse – Heracles, naked, standing right. Field inv. no. 696/2014	diam. 1.20; h. 0.50	Plot I; from the discarded soil
14	Lead; round body with a flat torus-shaped protrusion on the back side, in which a channel has been drilled for passage of a cord; on the obverse – a relief image with accentuated portrait features. Field inv. no. 194/2014	diam. – 1.6; h. 0.61	Plot I; from the discarded soil
15	Lead; irregular hemispherical shape; on the obverse – a deep convex impression of a male bust right. Field inv. no. 476/2014	diam 1.62/2.2; h. 0.55	Plot I; square H6; altitude 2.54 m; N – 5.00 m, E – 4.30 m

REFERENCES / ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

- Буданова 1990:** В. Буданова. Готы в эпоху Великого переселения народов. Москва, 1990 [Budanova 1990: V. Budanova. Goty v epohu Velikogo pereseleniya narodov. Moskva, 1990].
- Вольфрам 2003:** Х. Вольфрам. Готы. От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии). Санкт Петербург, 2003 [Wolfram 2003: H. Wolfram. Goty. Ot istokov do serediny VI veka (opyt istoricheskoy etnografii). Sankt Peterburg, 2003].
- Върбанов 2017:** В. Върбанов. Варварски нашествия в Долна Мизия и Тракия през I – III век (по нумизматични и археологически данни). Автореферат на дисертация. Велико Търново, 2017 [Varbanov 2017: V. Varbanov. Varvarski nashestviya v Dolna Miziya i Trakiya prez I – III vek (po numizmatichni i arheologicheski Danni). Avtoreferat na disertatsiya. Veliko Tarnovo, 2017].
- Даскалов 2009:** М. Даскалов. Резултати от археологическо проучване на средновековния град Анхиало. – В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 677-680 [Daskalov 2009: M. Daskalov. Rezultati ot arheologicheskoto prouchvane na srednovekovniya grad Anhialo. – V: Arheologicheski otrkritiya i razkopki prez 2008 g. Sofiya, 2009, 677 – 680].
- Даскалов 2010:** М. Даскалов. Резултати от археологическото проучване на средновековния град Анхиало през 2009 г. – В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 544 – 547 [Daskalov 2010: M. Daskalov. Rezultati ot arheologicheskoto prouchvane na srednovekovniya grad Anhialo prez 2009 g. – V: Arheologicheski otrkritiya i razkopki prez 2009 g. Sofiya, 2010, 544 – 547].
- Даскалов, Карабашев 2013:** М. Даскалов, А. Карабашев. Античен и среднове-

- ковен град Анхиало (редовни археологически проучвания в гр. Поморие). – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 426 – 428 [Daskalov, Karabashev 2013: M. Daskalov, A. Karabashev. Antichen i srednovekoven grad Anhialo (redovni arheologicheski prouchvaniya v gr. Pomorie). – V: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2012 g. Sofiya, 2013, 426 – 428].
- Лазаров 2000:** М. Лазаров. Античният Анхиало. – В: М. Лазаров, В. Гюзелев, Е. Грозданова, В. Тонев. История на Поморие. Част първа. Анхиало от Древността до Освобождението. Поморие, 2000, 13 – 42 [Lazarov 2000: M. Lazarov. Antichniyat Anhialo. – V: M. Lazarov, V. Gyuzelev, E. Grozdanova, V. Tonev. Istoriya na Pomorie. Chast parva. Anhialo ot Drevnostta do Osvobozhdenieto. Pomorie, 2000, 13 – 42].
- Торбатов 2009:** С. Торбатов. Археологически проучвания на античния Анхиало. – В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 327 – 330 [Torbatov 2009: S. Torbatov. Arheologicheski prouchvaniya na antichniya Anhialo. – V: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2008 g. Sofiya, 2009, 327 – 330].
- Торбатов 2010:** С. Торбатов. Археологически проучвания на античния Анхиало. – В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 288 – 291 [Torbatov 2010: S. Torbatov. Arheologicheski prouchvaniya na antichniya Anhialo. – V: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2009 g. Sofiya, 2010, 288 – 291].
- Торбатов 2011:** С. Торбатов. Археологически проучвания на античния Анхиало. – В: Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 255 – 257 [Torbatov 2011: S. Torbatov. Arheologicheski prouchvaniya na antichniya Anhialo. – V: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2010 g. Sofiya, 2011, 255 – 257].
- Торбатов 2022:** С. Торбатов. Принос към историческата топография на Анхиало през римската епоха и късната античност. – Известия на Бургаския музей, VIII.1, 2022, 68 – 107 [Torbatov 2022: S. Torbatov. Prinos kam istoricheskata topografiya na Anhialo prez rimskata epoha i kasnata antichnost. – Izvestiya na Burgaskiya muzey, VIII.1, 2022, 68 – 107].
- Торбатов и др. 2015:** С. Торбатов, М. Манолова-Войкова, Б. Иванова, А. Карабашев. Спасително археологическо проучване в границите на античния град Анхиало (УПИ I, кв. 122). – В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 308 – 310 [Torbatov et al. 2015: S. Torbatov, M. Manolova-Voykova, B. Ivanova, A. Karabashev. Spasitelno arheologicheskoprouchvane v granitsite na antichniya grad Anhialo (UPI I, kv. 122). – V: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2014 g. Sofiya, 2015, 308 – 310].
- Торбатов и др. 2018:** С. Торбатов, А. Карабашев, Б. Иванова. Античен град Улпия Анхиало – Палеокастро (УПИ V-2825, кв. 209). – В: Археологически открития и разкопки през 2017 г. София, 2018, 227 – 231 [Torbatov et al. 2018: S. Torbatov, A. Karabashev, B. Ivanova. Antichen grad Ulpiya Anhialo – Paleokastro (UPI V – 2825, kv. 209). – V: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2017 g. Sofiya, 2018, 227 – 231].
- Торбатов и др. 2019:** С. Торбатов, Д. Драгоев, С. Иванов. Античен град Улпия Анхиало – Палеокастро (УПИ I-2826 и УПИ XXVII-2826, кв. 210). – В: Археологически открития и разкопки през 2018 г. София, 2019, 250 – 253 [Torbatov et al. 2019: S. Torbatov, D. Dragoev, S. Ivanov. Antichen grad Ulpiya Anhialo – Paleokastro (UPI I-2825 i UPI XXVII-2826, kv. 210). – V: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2018 g. Sofiya, 2019, 250 – 253].
- Торбатов, Даскалов 2011:** С. Торбатов, М. Даскалов. Разкопки в м. Палеокастро в град Поморие – средновековен град Анхиало. – В: Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 479 – 481 [Torbatov, Daskalov 2011: S. Torbatov, M. Daskalov. Razkopki v m. Paleokastro v grad Pomorie – srednovekoven

- grad Anhialo. – V: *Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2010 g. Sofiya*, 2011, 479 – 481].
- Торбатов, Карабашев 2014:** С. Торбатов, А. Карабашев. Редовно археологическо проучване на античния град Анхиало. – В: *Археологически открития и разкопки през 2013 г. София*, 2014, 239 – 241 [Torbatov, Karabashev 2014: S. Torbatov, A. Karabashev. Redovno arheologicheskoprouchvane na antichniya grad Anhialo. – V: *Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2013 g. Sofiya*, 2014, 239 – 241].
- Торбатов, Иванова 2019:** С. Торбатов, Б. Иванова. Античен град Улпия Анхиало – Палеокастро (уличен водопровод и улична канализация за УПИ I-2826 и УПИ XXVII-2826, кв. 210). – В: *Археологически открития и разкопки през 2018 г. София*, 2019, 253 – 255 [Torbatov, Ivanova 2019: S. Torbatov, B. Ivanova. Antichen grad Ulpiya Anhialo – Paleokastro (ulichen vodoprovod i ulichna kanalizatsiya za UPI I-2826 i UPI XXVII-2826, kv. 210). – V: *Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2018 g. Sofiya*, 2019, 253 – 255].
- Торбатов, Михайлов 2008:** С. Торбатов, Й. Михайлов. Археологическо проучване на античния и средновековен град Анхиало. – В: *Археологически открития и разкопки през 2007 г. София*, 2008, 427 – 428 [Torbatov, Mihaylov 2008: S. Torbatov, Y. Mihaylov. Arheologicheskoprouchvane na antichniya I srednovekoven grad Anhialo. – V: *Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2007 g. Sofiya*, 2008, 427 – 428].
- Barnea 1982:** I. Barnea. Sigilii bizantine de la Durostorum – Dorostolon. – *Pontica*, 15, 1982, 201-212.
- Culică 1975:** V. Culică. Plumburi comerciale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele (Dobrogea). – *Pontica*, 8, 1975, 215 – 262.
- Culică 1979:** V. Culică. Plumburi comerciale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele (Addenda et corrigenda). – *Pontica*, 12, 1979, 144 – 149.
- Dissard 1905:** P. Dissard. La Collection Récamier. Catalogue des plombs antiques (sceaux, tessères, monnaies et objets divers). Paris – Londres, 1905.
- Gerov 1980:** B. Gerov. Die Einfälle der Nordvölker in den Ostbalkanraum im Lichte der Münzschatzfunde. I. Das II. und III. Jahrhundert (101-284). – In: *Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien*. Amsterdam, 1980, 361 – 432.
- Knechtel 1915:** W. Knechtel. Plumburi byzantine. – *Buletinul Societății numismatice române*, XII, 1915, 80 – 97.
- Medlicott 1970:** R. Medlicott. Leda and the Swan – An Analysis of the Theme in Myth and Art. – *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 4.1, 1970, 15 – 23.
- RIC IV/1:** H. Mattingly, E. Sydenham. The Roman Imperial Coinage. Vol. IV, Part 1. Pertinax to Geta. London, 1936.
- RIC VI:** C. Sutherland. The Roman Imperial Coinage. Volume VI. From Diocletian's reform (A.D. 294) to the death of Maximinus (A.D. 313). London, 1967.
- RIC VII:** P. Bruun. The Roman Imperial Coinage. Volume VII. Constantine and Licinius A.D. 313 – 337. London, 1966.
- Still 1995:** M. Still. Roman Lead Sealings. Volume II. London, 1995 (Ph. D. Thesis, University College London, Institute of Archaeology).
- Turcan 1987:** R. Turcan. Nigra Moneta. Sceaux, felons, tessères, amulettes, plombs monétaires ou monétiformes, objets divers en plomb ou en étain d'époque romaine conservés au Musée des Beaux-Arts de Lyon. Lyon, 1987.
- Varbanov 2007:** V. Varbanov. Barbarian invasions in the provinces of Moesia Inferior and Thracia between A.D. 138-192 (according to the numismatic data). – In: L. Vagalinski (ed.). *The Lower Danube in Antiquity (VI c. BC – VI c. AD)*. Sofia, 2007, 153 – 171.
- Vulpe 1968:** R. Vulpe. Perioda Principatului (sec. I-III). – In: R. Vulpe, I. Barnea. *Din istoria Dobrogei*. Vol. II. București, 1968, 13 – 365.

ОЛОВНИ ТЪРГОВСКИ ПЛОМБИ ОТ АНХИАЛО

Сергей ТОРБАТОВ

РЕЗЮМЕ

Анхиало възниква като колония на Аполония в неустановено засега време в периода VI – IV в. пр. Хр. Селището, споменато в по-късни извори с определения полихнион и фрурион, се е намирало в източния край на сегашния Поморийски полуостров, който тогава все още е бил остров. На континенталния бряг западно от него от V – IV в. насетне се развива сателитно селище, централно място в което заема голям храмов комплекс, посветен на Майката на боговете. Предполага се, че именно тук през последните десетилетия на I в. пр. Хр. и до ликвидирането на Тракийското царство в 46 г. сл. Хр. се е намирал административният център на стратегията Анхиало.

През управлението на император Траян Анхиало получава градски статут, но в случая не става дума за естествено развитие за селището от предходния период, а фактически за създаване на един нов град, изграден основно върху необитаван по-рано терен според съвременните канони на римското градостроителство.

Римският Анхиало се развива върху обширен полуостров на континенталния бряг, на запад и на юг от заварената сателитна селищна структура с храмовия комплекс. Изградената в началото на последната четвърт на II в. крепостна стена на града загражда площ от около 50 ха. Пристанището на града е било разположено югозападно от него, в един силно вдаден в сушата и достатъчно дълбоководен залив, който е бил разширен и благоустроен посредством изграждането на мощен кей-вълнолом. Макар и със значителни териториални съкращения, Анхиало е продължил да съществува на това място до третата четвърт на XIII в., когато, най-вероятно по съображения за по-голяма сигурност, се премества върху естествено защитения терен в края на сегашния Поморийски полуостров, чието формиране окончателно е било приключило към това време.

Останките от римския, късноантичния и средновековния (до третата четвърт на XIII в.) Анхиало се намират в м. Палеокастро, в сегашния квартал Св. Георги на гр. Поморие и значителна част от тях са в една или друга степен унищожени от съвременно строителство. Все пак спорадично провежданите от 1966 г. досега редовни и спасителни разкопки предоставят изобилни данни за топографията, градоустройството, сложната стратиграфия и хронологията на обекта.

Предмет на това съобщение са няколко оловни търговски пломби, намерени на различни места в чертите на античния град. Всички те са придобити в хода на ръководени от автора археологически проучвания, но далеч не всички произхождат от ясен и хронологически сигурно детерминиран контекст. В тези, а и в останалите случаи, предложената идентификация и датировка на паметниците се основава на познати на автора паралели от други места.

ROMAN AND LATE ROMAN LEAD TESSERAE FROM *NICOPOLIS AD ISTRUM*

Kalin CHAKAROV

*Veliko Tarnovo Regional Museum of History, Bulgaria, 38 Ivan Vazov St., Bulgaria;
chakarovkalin@gmail.com*

ABSTRACT:

The present paper discusses lead *tesserae* discovered during archaeological excavations at *Nicopolis ad Istrum* – an urban centre initially at the northern edge of the province of Thrace, and later in the province of Lower Moesia and its successor *Moesia Secunda*. The finds come from an area in the southwest corner of the *agora*. There is situated a П-shaped square open to the west, surrounded by a colonnade from the north, west and south – a portico or *stoa*. The edifice is adjacent to the *odeon/bouleuterion*. A huge number of pits were dug into the virgin layer, which predate the colonnade. They are filled up with soil and architectural elements from a 2nd – 3rd century public building – column shafts, bases, capitals, architraves, *mensa ponderaria*, inscriptions, *etc.* Except for the architectural fragments, which have good parallels with the Antonine period buildings in the city, most of the pits contain small finds, including coins and some of them lead *tesserae*.

The last two categories of finds are the subject of the present analysis. The coins are mainly from the last decades of the 4th century. They give the *terminus post quem* for the erection of the *stoa* public building. A relatively smaller number are the coins from the 2nd – 3rd century. Together with the architectural details, they could be used to determine the dating of most of the *tesserae*. Despite the minor number of small finds discussed, they come from relatively well-dated contexts of the Roman, Late Roman and Early Byzantine city of *Nicopolis ad Istrum*.

Keywords: *Nicopolis ad Istrum*; lead *tesserae*; Roman and Late Roman coins; archaeological context.

INTRODUCTION

Nicopolis ad Istrum is a Roman, Late Roman and Early Byzantine city, situated on the left bank of the Rositsa River¹, 3.5 km southeast of the

¹ A left tributary of the Yantra River. The latter flows into the Danube River, not far from the village of Krivina, Ruse district.

modern village of Nikyup. This location is close to the outskirts of the *Haemus* Mountain and the southern edge of the Danube plain in present-day Central Northern Bulgaria, Veliko Tarnovo district (**fig. 1**).

The *tesserae* presented in this article originate from the excavation area “Southwest Corner of the Forum” in *Nicopolis ad Istrum*, explored archaeologically by Dr. I. Tsarov² (**fig. 2**). The excavation area is a П-shaped colonnade, surrounding an open square facing west on the three sides (north, east and south). This complex has many features of a portico or *stoa*, situated between the *odeon/bouleuterion* and an *insula* west of the southwest corner of the *agora* (**fig. 3**)³.

AN OVERVIEW OF THE HISTORICAL PERIODIZATION OF *NICOPOLIS AD ISTRUM*

There are different hypotheses about the date of the founding of *Nicopolis ad Istrum*. Almost all of them are related to the First and Second Dacian Wars (101 – 102, 105 – 106) of Emperor Trajan – during their course or soon after (analyses of the main theories: Boteva 2014, 199 – 201; Топалилов 2012, 761 – 762). When exactly, has not yet been determined. Initially, the city belonged to the province of Thrace and, together with *Marcianopolis*, was one of the two Thracian urban centres at the northern end of the province (Boteva 1996, 173 – 176). The border between Thrace and Lower Moesia was marked in 136 AD by four boundary stones passing through the administrative territory of the city (ILBulg 429, ILBulg 358, ILBulg 390, ILBulg 386), probably placed along the limits of the hinterland of *Nicopolis* (Владкова 2020, 254 – 255; Чакъров 2021, 110). During the brief reign of Emperor Pertinax in 193, the city was transferred to Lower Moesia (Boteva 1996, 173 – 176). Later, the territory of the city was probably also expanded and settlement life flourished during the reign of the Severan dynasty (Boteva 1996, 176). The city was most likely fortified later, after 170 AD, as a reaction to the invasion of the *Costoboci* (Иванов 1988, 97 – 108; Русева-Слокоска 1994, 171 – 181; Poulter 1995c, 77 – 112).

There is an abundance of epigraphic and architectural information from the site for the Antonine period and especially for the later period of

² The site has been studied for eleven years : 1980 – 1981, 1983 – 1984, 2017 – 2023: Иванов, Цочев, Недялков 1981, 60; Иванов и др. 1982, 41; Иванов и др. 1984, 71; Иванов и др. 1985, 138; Вълков 1985, 66 – 67; Църов 1985, 35 – 40, обр. 1 – 8; Вълков 1986, 89; Иванов, Иванов 1994, 14 – 15, 113 – 122; IGBulg V 5216; Църов 1998, 111 – 117; Църов 2018, 238 – 240; Църов 2019a, 256 – 258; Църов 2019b, 73 – 78; Църов 2019c, 73 – 78, 381; Църов 2020, 723 – 727; Църов 2021a, 661 – 664; Църов 2021b, 11 – 17, 285). The volumes of “Archaeological Discoveries and Excavations” have not been published since 2021. This is the reason why the reports for the excavations in the period 2021 – 2023 are not cited here.

³ The excavator, Dr. I. Tsarov, has a preliminary interpretation of the area as a portico. The *stoa* interpretation was proposed by Prof. Dr. S. Torbatov (National Archaeological Institute with Museum at the Bulgarian Academy of Sciences) during the annual archaeological reports in 2022.

Fig. 1. The excavated area on a 1943 aerial orthophoto picture (V. T. RMH– Veliko Tarnovo, inv. No 250 A/НСФ), Fig. K. Chakarov.

Обр. 1. Проученият сектор, отбелязан на въздушна ортофотоснимка от 1943 г. (РИМ – Велико Търново, инв. № 250 А/НСФ), Обр. К. Чакъров.

Fig. 2. The excavated area on an aerial orthophoto picture of the city, photo by Eng. I. Kalchev, Fig. by K. Chakarov.

Обр. 2. Проученият сектор, отбелязан на ортофотоснимка, снимка инж. Ив. Калчев, Обр. К. Чакъров.

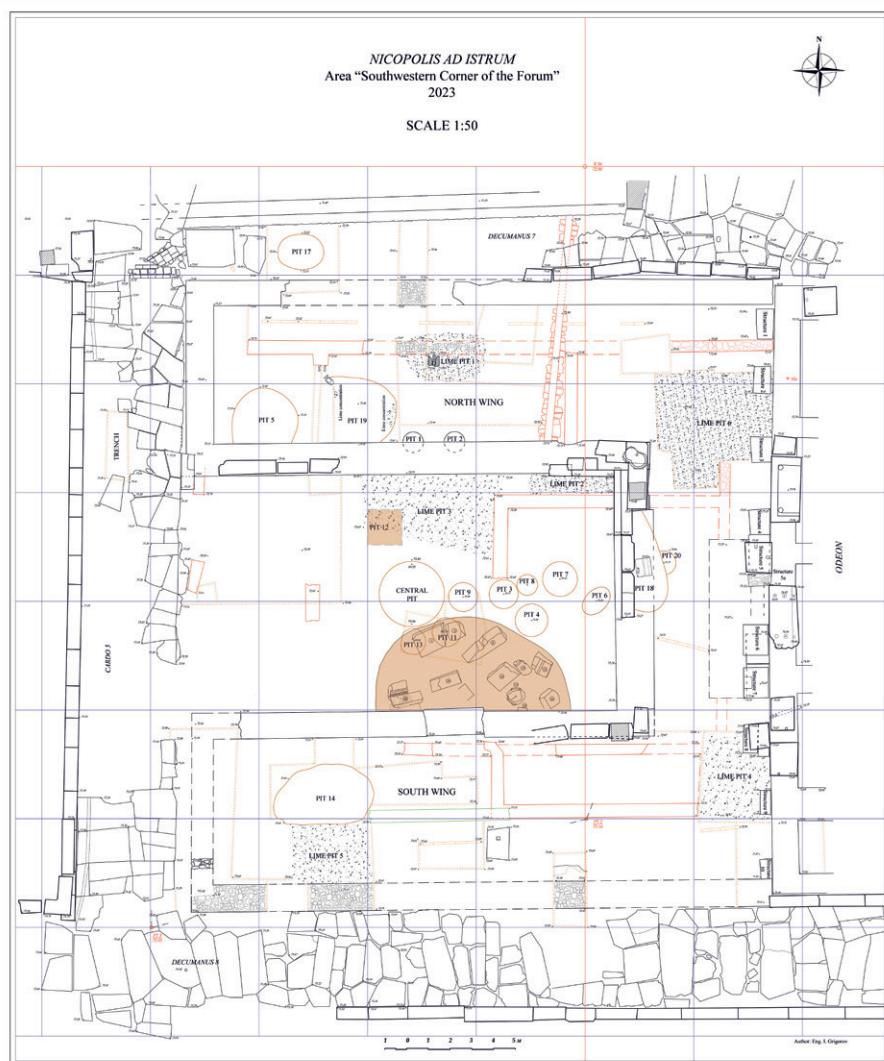

Fig. 3. Plan of the excavated area, courtesy of Dr. I. Tsarov, author of the plan Eng. I. Grigorov, modifications (English translations, highlighting of structures with *tesserae* and coins) K. Chakarov.

Обр. 3. План на проучения сектор, с позволението на д-р Ив. Цървов, автор на плана инж. Ив. Григоров, добавки (превод на английски, оцветяване на структурите, от които произхождат тесери с монети) К. Чакъров.

the Severan dynasty. The actual foundations of these edifices are not always known due to leveling up activities and constructions from the 4th century and later, which caused the reuse of inscriptions and an entablature from the 2nd – 3rd century (see most recently: Владкова 2021). When traces of early buildings have been discovered, they are usually represented by later robber trenches along their walls (again: Владкова 2021).

During the barbarian invasion in 250 – 251 AD, the city was besieged but not captured (Poulter 1995a, 13 – 14; Грозданова 2019, 95 – 96; Върбанов 2017, 8). However, the rural territory of *Nicopolis* underwent a major collapse, as is evidenced by the numerous buried coin hoards (Върбанов 2017, 8), the end of the life of many rural unfortified settlements (Чакъров 2021, 32), the cessation of the city's autonomous coinage during the reign of Emperor Gordian III (238 – 244) (Pick 1898, 82; Poulter 1995a, 13), and an almost complete cessation of epigraphic activity (IGBulg II 734 and IGBulg V 5216 from 270/271 AD; Poulter 1995a, 14), *etc.*

There is almost no information about *Nicopolis ad Istrum* in the second half of the 3rd century, except for two inscriptions from 270/271 AD (IGBulg II 734; IGBulg V 5216), information about the existence of some buildings in the city (Владкова 2021, 421), and one mention in the written records of a new Gothic siege in 270 AD (Poulter 1995a, 14).

A large-scale reconstruction of *Nicopolis ad Istrum* was carried out after the Gothic invasion in the middle of the 3rd century. It is dated to the second half of the 3rd century – the first half (or beginning) of the 4th century (Русева-Слокоска 1994, 172 – 181; Poulter 1995c, 102; Владкова 2021, 86, 108 – 109, 152 – 153, 339). It is still uncertain when exactly this happened, but the erection of some buildings in the *agora* could be dated to the middle of the 4th century (Владкова 2021, 435, 441 – 442). Severe devastations in the last quarter of the 4th century were traced down during the archaeological excavations (Владкова 2021, 173, 268, 324 – 325, 339, 382, 437, 441). Robbing of structures and leveling of terrains for constructions and reconstructions were carried out at the end of the 4th and the first half of the 5th century (Владкова 2021, 173, 199 – 200, 385, 434).

In the middle of the 5th century, the city suffered a severe devastation by the Huns (Poulter 1995b, 34; Poulter 1995c, 104; Poulter 1995d, 214 – 215) or by Gothic raids (Динчев 2002, 45 – 50; Динчев и др. 2009, 20). It is well marked by burnt-down destructions of public and private buildings, as well as the collapse of the Late Roman fortification. Scholars have suggested that this was the invasion in 447 AD (Poulter 1995b, 34; Poulter 1995c, 104; Poulter 1995d, 214 – 215) or another, in the 60s of the 5th century (Динчев 2002, 45 – 50; Динчев и др. 2009, 20).

Life did not stop within the limits of the Roman and Late Roman city during the second half of the 5th century (Динчев 2002, 45 – 50; Владкова 2021, 61 – 62). Over the ruined massive buildings and streets modest stone walls emerged, constructed with clay and in rare cases with mortar (Иванов, Иванов 1994, 112, обр. 96; Владкова 2021, 61 – 62, 383). Such structures were built even by the beginning of the 6th century (Владкова 2021, 61 – 62, 432, 443).

According to V. Dinchev, the early Byzantine *Nicopolis ad Istrum*, the

so-called *castellum* or *Nicopolis ad Istrum* 2, was built at the end of the 5th – beginning of the 6th century⁴ (Dintchev 1997a, 54; Dintchev 1997b, 101 – 102; Динчев 2002, 45 – 49; Владкова 2021, 429). This is a separate fortress built next to the southeast corner of the Roman and late Roman curtain wall. This *castellum* surrounds a fortified area almost four times smaller than that of the Roman and Late Roman city: 21.55 ha *versus* 5.74 ha (Иванов, Иванов 1994, 23).

At the same time, a new urban centre emerged – the early Byzantine city on the naturally fortified Tsarevets hill in the modern city of Veliko Tarnovo, a place in the Fore-Balkan part of the *Haemus* Mountain (Dintchev 1997a, 54). The ancient city could be identified with *Zikideva* mentioned in historical records (Velkov 1995, 491 – 496; Dintchev 1997, 67 – 69; Динчев 2013, 453 – 456). Gradually, *Zikideva* replaced *Nicopolis ad Istrum* as an Episcopal chair. It became the new urban centre in the region. Both existed simultaneously almost until the end of the 6th century, *Nicopolis ad Istrum* until the beginning of the last quarter of the 6th century (Poulter 1995b, 45) and *Zikideva* reached the second decade of the 7th century (Дочев 2002, 291 – 292; Динчев и др. 2009, 25 – 26; Динчев 2013, 475 – 476; Poulter 2019a, 26). This brief overview is necessary for a better understanding of the context of the presented lead tokens within the general framework of periodization of *Nicopolis ad Istrum* and its territory.

CONTEXT OF THE LEAD TESSERAE AND PERIODIZATION OF THE EXCAVATION AREA “SOUTHWEST CORNER OF THE FORUM”

The relative and absolute chronology of the excavated area has not yet been established. The lead *tesserae* and coins presented here come mostly from a huge pit situated at the southern end of the open-air square set up by a П-shaped *stoa* gallery (**fig. 3**). This pit has the enormous diameter of 5.60 x 3.30 m (**fig. 3, fig. 4, fig. 5**). It is filled with almost virgin yellowish-brown soil and an abundant amount of architectural elements of an impressive entablature and interior of a public building from the 2nd – 3rd centuries (**fig. 3, fig. 4, fig. 5**): bases, columns, epistyles, cornices, inscriptions, measuring table with gladiatorial scenes, *etc.* (**fig. 3, fig. 4, fig. 5**) (Църков 2018, 238 – 240; Църков 2019a, 256 – 258; Църков 2019c, 73 – 78, 285; Църков 2020, 723 – 727; Църков 2021a, 661 – 664; Църков 2021b, 11 – 17, 285).

According to the head of the excavations, Dr. I. Tsarov, this pit is earlier than the northern base of the southern wing of the *stoa* and has the following interpretation. The fact that in this section the foundations were built on an unstable terrain caused the wall to collapse. As a solution for the repair, a layer was dug out that did not cover the entire width of the foundation, and through a series of funnel-shaped holes, the builders

⁴ Contrary to this, A. Poulter suggests that the early Byzantine *castellum* was built in 453 AD (Poulter 1995b, 34 – 37).

Fig. 4. The huge pit with architectural fragments – view from the northwest, authored by and courtesy of Dr. I. Tsarov.

Обр. 4. Голямата яма с архитектурните детайли – изглед от северозапад, с авторството и позволенията на д-р Ив. Църов.

Fig. 5. The huge pit with architectural fragments – close-up view from the northwest, authored by and courtesy of Dr. I. Tsarov.

Обр. 5. Голямата яма с архитектурните детайли (близък план) – изглед от северозапад, с позволенията и авторството на д-р Ив. Църов.

perforated the remaining part of the backfill of the earlier pit under the wall. Then, the architectural details from the entablature of the building were inserted into the funnel-shaped holes to strengthen the foundations. The head of the excavations, Dr. Ivan Tsarov, dates the repair to the end of the 5th – beginning of the 6th century, although he finds it strange because of the archaeological finds from the pit dating from the second half of the 2nd century – the first half of the 5th century and the most common coins from the end of the 4th – the middle of the 5th century (Църов 2018, 238 – 240; Църов 2019a, 256 – 258; Църов 2019c, 73 – 78, 285; Църов 2020, 723 – 727; Църов 2021a, 661 – 664; Църов 2021b, 11 – 17, 285).

This reconstruction raises several chronological and constructional questions. One of them is that there are 2nd – 3rd centuries architectural fragments collected from the entablature of the *stoa* and then used as a boosters for the foundations of the same building. It would mean that the *stoa* was left without an entablature. Another question is how limestone blocks of 1000 or 2000 kg could be inserted into the foundations.

The area has structures from at least six different periods, some of them with separate stages. If a detailed view on the stratigraphy of the excavated area is made, it could also be interpreted in the following way (**fig. 3, fig. 4, fig. 5**)⁵:

Period 2nd – 3rd century – almost no traces of it. Partially preserved level below lime pit No 5 in the southern wing of the complex (**fig. 3, fig. 6, fig. 7**). The level is overlaid by a thick parallel wall from the 3rd century (?), which overlays earlier pit and cuts off another meridional thick wall. The parallel wall is cut off by lime pit No 5. The lime pit is cut off by pit No 14, which is backfilled with 2nd – 3rd century materials. Lime pit No 5 and the earlier layer below it are cut off by the south wall of the south wing of the *stoa*. Only the lower foundations have survived from the latter, and its upper part appears to be a robber's trench made of soil, small pebbles and mortar. The situation at lime pit No 5 is indicative of the relative chronology of the site.

The next structures are walls 0.55 – 0.60 m wide, built of sandstone and mortar, and a sewer with ceramic pipes, interrupted by the northern wing of the *stoa* (**fig. 4, fig. 6, fig. 7**). They most likely date back to the 3rd century, and the superpositions between the sectors of the 0.50 – 0.60 m wide wall indicate that it had different stages.

Lime pits Nos. 4 – 6 are most likely related to the construction of the *odeon*, as is evidenced by lime pits No. 4 and No. 6, which are related to the building on the western wall of the *odeon*. Lime pits No. 4 and 6 are cut off by the attached masonry pillars of structures from later periods.

⁵ The following periodization is based on personal on site observations of the author as a team participant and discussions with the members of the team. The final periodization is up to the head of the excavations – Dr. I. Tsarov.

Fig. 6. Cross-section with information about the relative chronology of the area – view from the west: 1 – the earliest layer; 2 – thick wall; 3 – lime pit No. 3; 4 – pit No. 14; 5 – the south wall of the south wing of the *stoa*; 6 – robber trench of the south wall of the south wing of the *stoa*, courtesy of I. Tsarov, photos K. Chakarov.

Обр. 6. Стратиграфски профил с информация за относителната хронология на сектора – изглед от запад: 1 – най-ранен пласт; 2 – тесен зид; 3 – варница № 3; 4 – яма № 14; 5 – южен зид на южното крило на стоата; 6 – траншея от ограбване на южния зид на южното крило на стоата, с позволението на д-р Ив. Църов, снимки К. Чакъров.

Next in chronology are the pits of various sizes dug in the virgin soil. A clear example of their superior position is that pit No. 14 cuts off lime pit No. 5 (**fig. 3, fig. 6, fig. 7**). The fill of the pits consists mainly of soil, a smaller amount of ceramics from the 2nd – 4th centuries, coins from the 2nd – late 4th – early 5th century, and in some of the pits – architectural fragments. An exception is pit No. 14 which has an abundance of ceramics. The latest coins from the pits provide a *terminus post quem* for the filling of the pits at the end of the 4th – beginning of the 5th century. Similar pits with the same chronology have been excavated in other areas of the agora complex, some of them also containing earlier materials from the 2nd century and Late Antique coins (Владкова 2021, 107 – 112).

The terrain was leveled soon after the pits were filled and the construction of the *stoa* began. The *stoa* foundations cuts off, in several places, the earlier 3rd century thin walls and the preceding its construction pits No. 1 – 2, 5, 19 (**fig. 3, fig. 4, fig. 5**). Thus, the latest materials from the pits provide a *terminus post quem* for the foundation of the *stoa* – the end of the 4th – beginning of the 5th century. Most probably, during this period, ma-

Fig. 7. Cross-section with information about the relative chronology of the site – view from the east: 1 – earliest layer; 2 – thick wall; 3 – lime pit No. 3; 4 – pit No. 14; 5 – the south wall of the south wing of the *stoa*; 6 – robber trench of the south wall of the south wing of the *stoa*, courtesy of I. Tsarov, photo K. Chakarov.

Обр. 7. Стратиграфски профил с информация за относителната хронология на сектора – изглед от изток: 1 – най-ранен пласт; 2 – тесен зид; 3 – варница № 3; 4 – яма № 14; 5 – южен зид на южното крило на стоата; 6 – траншея от ограбване на южния зид на южното крило на стоата, с позволението на д-р Ив. Църков, снимка К. Чакъргов.

sonry pillars were attached to the western wall of the *odeon*, which could be associated with the plan of the *stoa* (fig. 3).

The latest period is a period of robbing of the stone material of the *stoa*, which was a long-lasting process, but most intense during the construction of the 5th – 6th century *castellum* south of the Roman and Late Roman city. Traces of this process were found on the walls of the *stoa* (fig. 3, fig. 6, fig. 7) and probably in pit No. 20, which is a chronological exception among the other pits at the site. Some finds also indicate robbing in the 18th – 19th centuries.

THE LEAD TESSERAE FROM THE EXCAVATED AREA AND CURRENT INTERPRETATIONS OF SIMILAR OBJECTS FROM OTHER PARTS OF THE ROMAN EMPIRE

The artifacts presented cannot be identified as commercial stamps. They are more similar to *tesserae* tokens (Plate I.1 – 4; cat. Nos 1 – 4). The artifacts lack the usual conical back and perforation for the string of commercial seals from this period (Boersema, Dallzell 2021, 4 – 13). The function of these coin-like objects is still debatable – whether each *tessera* had an individual official purpose – a substitute of coins for distribution

of grain, for entrance to public games; application in board games; *etc.* (Boersema, Dallzell 2021, 8 – 9). Recent theories have focused on the use of lead tokens in the monetary system or in connection with religious festivals (Boersema, Dallzell 2021, 9).

During the 1st – 3rd centuries, lead tokens had different design characteristics in different part of the Roman Empire. They could be one-sided or two-sided, with depictions of deities in combination with different objects or the name of the city that issued them (Boersema, Dallzell 2021, 6 – 8). It could be said that they are for local use (Boersema, Dallzell 2021, 6 – 8). *Tesserae* were issued by both officials and private individuals in Rome and other cities of the Empire (Boersema, Dallzell 2021, 6 – 8). The examples from *Ephesus* provide interesting information. The tokens, found there, bear the names of *boularches*, *grammateus boules*, *gerousia*, *agoranomos* – *i. e.* different magistrates in the local government. Similar cases are attested in another Greek-speaking city – Athens (Boersema, Dallzell 2021, 6 – 8). Such features could be expected in *Nicopolis ad Istrum* due to the Asia Minor origin of its citizens.

THE LEAD TESSERAE FROM THE EXCAVATED AREA – CONTEXTS⁶

Four of the *tesserae* (**Plate I.1 – 3, Plate I.5; cat. No 1 – 3, cat. No 5**) from *Nicopolis ad Istrum* come from a huge pit with architectural fragments from the 2nd century, coins from the 2nd – early 5th century, and other materials, near the north wall of the south wing of the *stoa* (**fig. 3, fig. 4, fig. 5**)⁷. They have a residual character. Another one (**Plate I. 4; cat. No. 4**) comes from pit No. 12, which cuts off lime pit No. 3 (**fig. 3**). It is the only small find from this Late Antique pit, and is probably also of residual character.

The earliest coin from the huge pit beneath the northern foundations of the south wing of the *stoa*, where four of the *tesserae* were found (**Plate I.1 – 3, Plate I.5; cat. Nos 1 – 3, cat. No 5**), is a heavily worn bronze Roman coin (as) from the 1st century (**Plate II.1; cat. No 6**). Next in chronology are two provincial bronze issues, one minted during the reign of Emperor Severus Alexander (222 – 235) in 225 – 226 AD at *Marcianopolis* (**Plate II.3; cat. No 7**), and the other an illegible cast coin (**Plate II.3; cat. No 8**). The remaining coins are long circulated AE3 and AE4 issues of the Constantinian dynasty (305 – 363) (**Plate II.4 – 6; cat. Nos 9 – 11**), with two more identifiable issues – one of Constantius II as *Augustus* (351 – 355) and another of Constantius II as *Augustus* or Julian II as *Caesar* (355 – 360); the Valentinian (364 – 392) (**Plate II.7; cat. No. 12**); and the Theodosian

⁶ The analysed *tesserae* and coins are identified by the author.

⁷ At the upper level of the northern wall of the south wing, in the area of the huge pit, was found a Late Antique *fibula* (field inventory No 6/2018) with bent stem (type 20a after E. Gencheva), dated to the end of the 5th – 6th century (Генчева 2004, 55 – 57).

dynasties (379 – 457) (**Plate II. 8 – 14, cat. Nos. 13 – 19**). Five coins are worn issues from the 4th – 5th century (**Plate II. 15 – 19, cat. Nos. 20 – 24**) and another six are illegible coins (some of them fragments) also from the same period (**Plate II. 20 – 25, cat. No. 25 – 30**). The latest better identified coins are two heavily worn issues from the reign of the emperor Theodosius I (379 – 395) (**Plate II. 8 – 9; cat. Nos. 13 – 14**) and an issue of Arcadius (383 – 408) (**Plate II. 14; cat. Nos. 19**). They provide a *terminus post quem* for the backfilling of the pit under the foundations of the northern wall of the southern wing of the *stoa*, and for the foundation of the complex in general, at the end of the 4th – beginning of the 5th century (**fig. 8**).

ROUND *TESSERAE* FROM THE 2ND – 3RD CENTURY FROM
THE EXCAVATED AREA

The *tesserae* tokens are struck, almost round, and flat or slightly hollow. The first one is a heavily worn, illegible specimen (**Plate I.1; cat. No. 1**). The second is a two-sided (type two after M. Still “Two-sided with various shapes of flan”: Still 1995, 38 – 40) and the rest are single-sided specimens with images of deities on one side.

The two-sided one is engraved with a facing right curly-haired male (?) bust on the obverse and the reverse (**Plate I. 2; cat. No. 2**). The actual condition of this *tessera* does not allow further iconographic analysis. Similar images can be found on pseudo-autonomous coins of *Nicopolis ad Istrum*, where *Dionysus* or *Apollo* is represented (examples in: Христова, Жеков 2009).

The other two are one-sided. The first one has a standing human figure facing right (**Plate I.3; cat. No. 3**). The position of his hands and body resembles the reverses of coins from the 2nd – 3rd centuries, minted in *Nicopolis ad Istrum*, with images of various deities in position with half-folded hands (examples in: Христова, Жеков 2009). The iconography of *Hygeia*, feeding a serpent from a *patera* is closest. It is known in combination with *Asclepius* (Христова, Жеков 2009, types 8.10.21.1, 8.10.21.2 – 5, 8.18.21.1 – 2, 8.23.21.1, 8.23.21.2, 8.26.21.1, 8.26.21.2) or with *Hygeia* herself (Христова, Жеков 2009, types 8.14.21.3 – 5, 8.18.21.4, 8.23.21.3, 8.23.21.4, 8.23.21.5 – 6, 8.25.21.1 – 2, 8.25.21.3 – 4, 8.26.21.3 – 4, 8.26.21.5 – 7, 8.26.21.8, 8.36.21.1 – 4). In this case, the details at the front side of the figure could be the left hand holding the *patera*, or the deity's hand itself and the serpent's head, while the motif on the back down is the serpent's tail. It can be assumed that the figure feeding a serpent is *Hygeia*.

The next one-sided specimen has an engraving of a standing frontal human figure, holding a staff with an entwined serpent in his right hand (**Plate I. 4; cat. No. 4**). This is the most common depiction of *Asclepius* on the autonomous coins of *Nicopolis* from Emperor Commodus to Emperor Gordian III (Дончева 1999, 170 – 171). Similar iconography can be found on coins with images of only the deity itself (Христова, Жеков 2009,

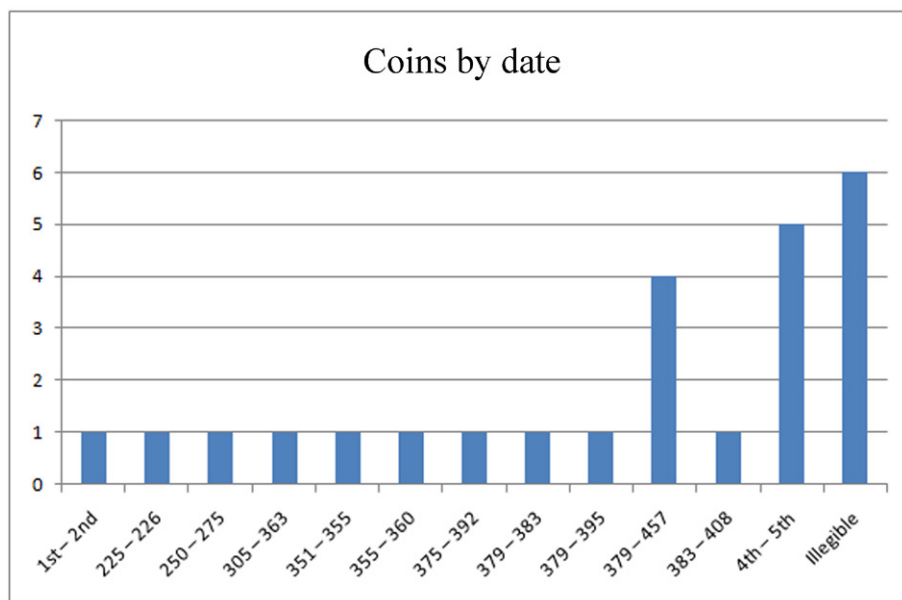

Fig. 8. Diagram of the coins from the huge pit, K. Chakarov.

Обр. 8. Диаграма с монетите на от голямата яма, К. Чакъров.

types 8.18.20.2 – 3, 8.18.20.4, 8.18.20.5, 8.18.20.6 – 8, 8.21.20.1, 8.21.20.2, 8.23.20.2, 8.23.20.3, 8.23.20.4, 8.23.20.5, 8.23.20.6, 8.25.20.1, 8.25.20.2, 8.25.20.3, 8.25.20.4 – 5, 8.25.20.6, 8.26.20.1 – 6, 8.26.20.7 – 10, 8.26.20.11, 8.36.20.1, 8.36.20.2 – 3, 8.36.20.4 – 7). Such depictions of the deity are recorded on tokens with images of gods from the Greco-Roman pantheon (Still 1995, 197). In other cases, he is represented together with *Higeya* and *Telesphorus*⁸. The worn-out specimen from *Nicopolis ad Istrum* does not allow the exact position of the deity to be determined. It is uncertain whether this is *Hygeia* on the obscure right part of the *tessera* or simply a surface element.

The cult of *Asclepius* in *Nicopolis ad Istrum* is attested by a votive plaque of the deity and the rest of the healing triad – *Hygeia* and *Telesphorus* (IGBulg II 676; Дончева 1999, 172); and a marble statue of *Asclepius* found in an area interpreted as a *palaestra* in the city (Иванов 1992, 30 – 35; Иванов, Иванов 1994, 149 – 150, № 6; Дончева 1999, 171 – 172). Two other inscriptions could have some connection to the cult of the deity, but their interpretation is not so explicit in that direction (Дончева 1999, 173). The cult of the healing god is well documented on the coins of *Nicopolis ad Istrum* and the numismatic specimens could suggest a wider

⁸ Examples of lead *tesserae* from the Roman Empire show also images of *Asclepius* and *Hygeia*: Boersema, Dalzell 2021, 60, No 188.

acceptance of its veneration by the city's population (Дончева 1999, 170 – 171), although depictions on coins are not always so unambiguous (Владкова 2003, 101). There could have been a temple of the god in *Nicopolis ad Istrum* (Дончева 1999, 171). His cult is not attested in the administrative territory (Владкова 2003, 106 – 107). It may mean that the worship of the deity was limited to the city itself.

SQUARE ROMAN OR LATE ROMAN *TESSERA* FROM THE EXCAVATED AREA

The fifth specimen differs from the others (**Plate I. 5; cat. No. 5**). It has an almost square shape, a hollow face, and a flat back⁹. On the obverse there is a depiction of two standing figures – one male on the left and another male or female on the right, both with their hands clasped – the left figure with his left hand and the right with both hands. There is a star above them and a cross to the right.

If the right figure is female, this could be interpreted as a wedding scene. Similar scenes are depicted on coins representing the weddings of imperial couples clasping right hands (*dextrarum iunctio*): Antoninus Pius and Faustina the Elder (AD 141), Marcus Aurelius and Faustina Younger (after 145 AD), Caracalla and Plautilla (after 201 AD), Severus Alexander and Orbania (225 AD) (Walter 1979, 275, 277). In the written records, the clasping of hands of the wedding couple was first mentioned at the end of the 4th century by Claudian. The meaning is probably that the father's patronage over the bride passes to the groom (Hersch 2010, 200 – 201). In the 4th century, wedding scenes of a bride and groom clasping hands are also known from reliefs on coffins in the context of Christian funeral rituals.

On coins, this *dextrarum iunctio* between married couples appears again in the 5th century. A series of commemorative coins were issued for the marriages of Empress Eudoxia and Valentinian III in 437 AD (with emperor Theodosius II as *Pronubus*); Empress Pulcheria and Marcian in 450 AD; Empress Ariadne and Anastasius I in 491 AD. In the last two cases, Christ has the role of *Pronubus* (Kantarowicz 1960, 6 – 7; Walter 1979, 277 – 278; Walker 2010, 851 – 852, 859). The coins were issued at times when a royal heiress married a man of humble origin to strengthen the throne (Walker 2010, 851, 859). Coins and belts with these marriage scenes were gifted to military officers and court servants as *largitio* (Walker 2010, 851).

The lead specimen from *Nicopolis ad Istrum* is type 7 after M. Still – “One-sided rectangular mould-formed bars”, dated to the 3rd – 4th century (Still 1995, 47). M. Still mentions that the examples he analysed do not have string holes. However, some of them have traces of seam marks around the edge, and others have a nail hole from the obverse to the

⁹ Initially the specimen was thought to be an *exagia*, but Prof. Dr. S. Torbaotov focused the present author's attention that it is not such kind of an artifact.

reverse. The examples with inscriptions show the abbreviation *DN*, which suggests a dating in the 3rd – 4th century. According to the author, these specimens could also have been made by private persons, due to the easy way of striking with a matrix (Still 1995, 47).

A *tessera* with similar iconography and shape is known from the collection of the Yambol Regional Museum of History (Томова 2008, 157 – 159, № 1; Табло XVII. 6 – 7). On the one side a male and a female figure are depicted, clasping hands. The other side has a vine leaf. According to B. Tomova, the *tessera* is a private invitation for an engagement or a wedding of a wealthy person, related to wine production (Томова 2008, 159). It differs from the specimen from *Nicopolis ad Istrum* in general in the iconography, the position of the hands, and the absence of a star and a cross.

A series of lead sealings from *Serdica*, similar in shape to the example from *Nicopolis ad Istrum*, are defined as *signacula* (Аладжова 2022, 93 – 98, 160 – 161, табло XXVI, табло XXVII). Although these specimens do not have a completely clear interpretation, they are considered as a kind of business cards authorizing certain officials in their public affairs (Аладжова 2022, 93, 98). There are two-sided specimens. Most of them have an inscription, some have a monogram, an eight-pointed star, etc. Two of the sealings come from contexts from the 6th – 7th century (Аладжова 2022, 93). Some of the *signacula* could also be of a residual nature, due to the complex stratigraphy of the excavated area, and thus their chronology could be broader, reaching even the 4th century (Аладжова 2022, 98). A distinctive feature of the *signacula* from *Serdica* and the piece from *Nicopolis ad Istrum* (cat. No 5) is that the former is mostly two-sided and have inscriptions, while the latter is one-sided and has no inscription.

In the case of the specimen from *Nicopolis ad Istrum*, the scene differs from the usual “*dextrarum iunctio*” representations due to the hands and the uncertainty that the right figure is a female. In terms of iconography it can be dated to the 3rd – 4th century or later. The star between the human figures and the cross are also more typical for coins from this period.

The lead *tessera* with two figures and probable Late Antique origin was probably lost, as were the other Late Roman numismatic issues, during the backfilling of the large pit preceding the foundation of the *stoa*, at the end of the 4th – the beginning of the 5th century. It is in accordance with the dating of type 7 after M. Still – one-sided rectangular mould-formed bars, dated to the 3rd – 4th century (Still 1995, 47).

The context of finding of the 2nd – 3rd century lead *tesserae* (**Plate I. 1 – 4; cat. No. 1 – 4**) shows that they are of residual nature in Late Antique

pits, immediately preceding the foundation of the *stoa* complex. Some of them have iconography found on coins minted by the city authorities. It can be assumed that they are of local origin, probably minted by the city mint offices. The supposed Late Antique *tessera* (**Plate I. 5; cat. No. 5**) is probably contemporaneous with the backfill of the pits, which happened at the end of the 4th – beginning of the 5th century.

All lead *tesserae* come from a place of a public nature, most probably related to commerce and/or public events. The 2nd – 3rd century issues could be connected with a destroyed building with elaborate architecture and possible commercial or/and religious functions. Besides the representative fragment of the entablature, an indication for that are the found measuring table with gladiatorial scenes and the two inscriptions, one made by a city official – *oikonomos* (*agoranomos*) – a person responsible for the city market and trade, and the other by two *agoranomoi* (Църков 2019a, 256 – 258; Църков 2019c, 73 – 78). The inscription of the *oikonomos* was found in the huge pit from which the three of the studied *tesserae* (**Plate I.1 – 3, Plate I.5; cat. Nos 1 – 3, cat. No 5**) originate. A fragment of the inscription of the *agoranomoi* is also from this pit (Църков 2020, 723; Църков 2021a, 663). In addition to the official rank of the dedicators, the monument has also several slots marked with Greek numerals. The item resembles a drop box, but its function is still uncertain¹⁰. Other fragments of the measuring table and the inscription of the *agoranomoi* were found in the nearby pit No. 6 (Църков 2021, 11 – 17, 285). It is not certain exactly where these fragments of a public edifice originally stood – on the place of the Late Antique *stoa* or somewhere nearby. P. Vladkova suggests that they belong to a western portico of a 2nd century *cardo*, registered in northern direction, and to a building to the west of this early street (**fig. 2, fig. 3**) (Владкова 2021, 229).

ACKNOWLEDGMENTS

The author expresses his gratitude to Dr. I. Tsarov, archaeologist and current director of the Regional History Museum – Veliko Tarnovo, for the kind permission to use unpublished *tesserae*, coins and photographs from the excavation area. Special appreciation the author owes to Dr. Varbin Varbanov (Regional History Museum – Ruse), Prof. Dr. Sergey Torbatov (NAIM – BAS) and Dr. Nikolay Sharankov (Sofia University “St. Kliment Ohridski”) for the discussions in the course of writing of this publication.

¹⁰ Personal comments of Dr. N. Sharankov (Sofia University St. Kliment Ohridski, Department of Classics) to whom the author expresses his gratitude. The artefact with slots and inscription of *agoranomos* is unpublished and still processed in the laboratory for conservation and restoration of the Veliko Tarnovo Regional Museum of History.

CATALOGUE OF *TESSERAE* AND COINS1. Lead *tessera*.**Obverse:** Worn, with traces of reliefs.**Reverse:** Worn, with traces of reliefs.

Axis: –; mint: –; date: 2nd – 3rd century; type: –; diameter: 9 – 11 mm; thickness: 2.0 mm; weight: 1.11 g; coordinates: quad. F7/50, N 4.55 m, W 0.25 m, MASL 72.24 m; field inventory No. 24/2018 (**Plate 1.1**).

2. Lead one-sided *tessera*.**Obverse:** Dot decoration resembling a curly bust facing right.**Reverse:** Relief decoration resembling a curly bust facing right.

Axis: 6 o'clock; mint: –; date: 2nd – 3rd century; type: –; diameter: 15 – 17 mm; thickness: 2 mm; weight: 2.46 g; coordinates: quad. F7/50, N 3.90 m, W 3.0 m, MASL 71.6; field inventory No. 7/2018 (**Plate 1.2**).

3. Lead one-sided *tessera*.**Obverse:** Standing human figure (Nemesis?) in a long dress, facing right with half-bent left arm to the right and an object above it (snake?), bent right arm, object behind (snake tail?).**Reverse:** Worn.

Axis: –; mint: –; date: 2nd – 3rd century; type: –; diameter: 15 mm; thickness: 1.0 mm; weight: 1.91 g; coordinates: quad. F7/50, N 0.50, W 3.25 m, MASL 71.84, from the bottom of the pit; field inventory No. 24/2018 (**Plate 1.3**).

4. Lead one-sided *tessera*.**Obverse:** A heavily worn image of Asclepius, standing frontally, with a serpent entwined around his staff.**Reverse:** No.

Axis: –; mint: –; date: 2nd – 3rd century; type: –; diameter: 14 – 16 mm; thickness: 1.0 mm; weight: 1.60 g; coordinates: quad. F7/39, N 2.40 m, W 1.48 m, MASL 73.12, from the levelling layer over pit No. 12; field inventory No. 9/2021 (**Plate 1.4**).

5. Lead one-sided *tessera*.**Obverse:** Concave, with a scene of two standing figures facing each other, clasping hands – the left figure with his left hand, and the right with both hands, a star between them, a cross to the right; the left figure is male and is wearing a cloak fastened on the right shoulder. The right figure, male or female, is in a long dress.**Reverse:** Flat.

Axis: –; mint: –; date: 3rd – 4th century; type: –; height: 11 – 13 mm; width: 12 mm; thickness: 3 – 4 mm; weight: 3.57 g; coordinates: quad. F7/50, N 3.96 m, W 2.60 m, MASL 71.54, from the backfill of the pit in front of the northern face of the northern wall of the south wing; field inventory No. 9/2018 (**Plate 1.5**).

6. AE As.

Obverse: Bust of a ruler facing right.**Reverse:** Standing figure (?).

Axis: –; mint: –; date: 1st – 2nd century; type: –; diameter: 25/26 mm; thickness: 3 mm; weight: 8.76 g; coordinates: quad. F7/60, N 3.1, W 3.0, MASL 72.88; field inventory No. 33/2018 (**Plate 2.1**).

7. AE25.

Obverse: AVT K M AVP CEV ΑΛΕΞΑΝΔΡΟC.

Bust of emperor Severus Alexander with a laurel wreath, facing right, a draped cloth fastened with a fibula on the right shoulder, ribbon winding back.

Reverse: VP ΦΙΛΟΠΑΠΙΟ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ (ΩΝ in ligature).

Dotted circle. Hera standing in 3/4 profile with head facing left, left leg slightly bent at the knee; holding a *patera* in her right hand and a sceptre in her left.

Axis: 12 o'clock; mint: *Marcianopolis*, during the provincial governorship of Fir. Philopappus (224 – 226); date: 225 – 226 AD; type: Pick 1041; diameter: 24.6 – 25.0 mm; thickness: 3 mm; weight: 9.8 g; coordinates: quad. F7/50, N 4.0 m, W 1.0 m, MASL 70.53, in the clayish layer of the pit; field inventory No. 9/2019 (**Plate 2.2**).

8. AE19/20.

Obverse: Bust of an emperor facing right, illegible circular inscription.

Reverse: Standing human figure (?), illegible circular inscription.

Axis: 7 o'clock; mint: – cast Roman provincial mint; date: 3rd quarter of the 3rd century¹¹; type: –; diameter: 19/20 mm; thickness: 2.0 mm; weight: 4.30 g; coordinates: quad. F7/50, N 0.00 m, W 3.30 m, MASL 72.01; field inventory No. 30/2018 (**Plate 2.3**).

9. AE4.

Obverse: Illegible circular inscription.

Bust of a ruler of the Constantinian dynasty with a pearl diadem, facing right.

Reverse: Four-line inscription VOT/XX/MVLT/XXX; dot above, vertical lines below.

Axis: 2 o'clock; mint: –; date: 305 – 363 AD; type: –; diameter: 12/13 mm; thickness: 2 mm; weight: 1.23 g; coordinates: quad. F7/60, from the cleaning of the face of the north wall of the south wing; field inventory No. 4/2018 (**Plate 2.4**).

10. AE3.

Obverse: A worn circular inscription ...ONSTANT...

Bust of a ruler from the Constantinian dynasty, probably Constantius II as *Augustus* with a pearled diadem, facing right.

Reverse: An illegible inscription of the type FEL TEMP REPARATIO.

A soldier spearing a fallen soldier.

Axis: 12 o'clock; mint: –; date: 351 – 355 AD; type: –; diameter: 20 mm; thickness: 2 – 3 mm; weight: 4.27 g; coordinates: quad. F7/50, N 0.95 m, W 3.35 m, MASL 72.15, into the pit, near a cornice; field inventory No. 22/2018 (**Plate 2.5**).

11. AE4.

Obverse: Bust of an emperor, probably Constantius II as *Augustus* or Julian II as *Caesar*, facing right.

Reverse: Traces of an illegible circular inscription. Standing human figure.

Axis: 7 o'clock; mint: –; date: 355 – 360 AD; type: –; diameter: 14/16 mm; thickness: 2.0 mm; weight: 2.63 g; coordinates: quad. F7/50, N 0.05 m, W 3.20 m, MASL 72.09; field inventory No. 28/2018 (**Plate 2.6**).

¹¹ Cast imitations of provincial bronze coins are found mainly in Lower Moesia and their production has been suggested in several sites along the *limes* (Draganov, Varbanov 2021, 425 – 427). The date of their production and use is still debatable. M. Dima and G. Talmačhi date the cast provincial copies from the Canlia coin hoard at the earliest in AD 244, but more probably later than that year (Dima, Talmačhi 2002, 75). However, the authors suggest also earlier casting in the 30es of the 3rd century (Dima, Talmačhi 2002, 75). A date in the 3rd quarter of the 3rd century for the specimen from *Nicopolis ad Istrum* was proposed to the present author by one of the anonymous reviewers of the article.

12. AE4.

Obverse: DN VAL[ENTIN]IANVS [PF AVG].

Bust of Emperor Valentinian II with a pearled diadem, facing right. The ruler is wearing a draped cloth fastened with a fibula on the right shoulder.

Reverse: Illegible circular inscription type SALVS REI PVBLICAE. Victory walking left with head facing backward, dragging a kneeling captive by the hair with her left hand and with her right hand holding a trophy.

Axis: 5 o'clock; mint: –; date: 375 – 392 AD; type: –; diameter: 12.1 mm; thickness: 1 mm; weight: 1.0 g; coordinates: F7/59, N 0.3 m, W 1.20 m, MASL 69.34; field inventory No. 4/2019 (**Plate 2.7**).

13. AE4.

Obverse: Worn circular inscription DN THEODO-SIVS PF AVG.

Bust of Emperor Theodosius I with a pearled diadem, draped and cuirassed, facing right.

Reverse: Four-line inscription VOT/X/MVLT/XX within the wreath and mintmark SMNA below.

Axis: 12 o'clock; mint: Nicomedia; date: 379 – 383 AD; type: RIC IX 38b; diameter: 15/16 mm. Thickness: 1 mm. Weight: 1.11 g. Coordinates: quad. F7/50, N 4.55 m, W 0.60 m, MASL 71.29, near the measuring table; field inventory No. 21/2018 (**Plate 2.8**).

14. AE4.

Obverse: DN THEODO-SIVS PF AV[G].

Dotted circle. Bust of emperor Theodosius I with a pearled diadem, facing right.

Reverse: SALVS REI-PVBLIC[AE]. XP monogram to the left.

Victory walking left with head facing backward, dragging a kneeling captive by the hair with her left hand and with her right hand holding a trophy on her shoulder.

Axis: 12 o'clock; mint: –; date: 379 – 395 AD; type: – resembles RIC IX 65b3 Thessalonica mint; diameter: 12/15 mm; thickness: 1 mm; weight: 1 g; coordinates: quad. F7/59, N 0.15 m, W 0.85 m, MASL 69.86, between the architectural elements in the pit; field inventory No. 31/2019 (**Plate 2.9**).

15. AE3.

Obverse: Illegible circular inscription.

Bust of an emperor from the Theodosian dynasty with a pearled diadem, facing right.

Reverse: Illegible circular inscription, probably SALVS REI PVBLICAE.

Victory walking left with head facing backwards, dragging a kneeling captive by the hair with her left hand and with her right hand holding a trophy. Chi-Rho in the left field.

Axis: 5 o'clock; mint: –; date: 379 – 457 AD; type: –; diameter: 17/18 mm; thickness: 2 mm; weight: 1.20 g; coordinates: quad. F7/50, N 3.95 m, W 4.60 m, MASL 71.66; field inventory No. 3/2018 (**Plate 2.10**).

16. AE4.

Obverse: Illegible circular inscription.

Bust of an emperor from the Theodosian dynasty with a pearled diadem, facing right.

Reverse: Illegible circular inscription, probably SALVS REI PVBLICAE.

Victory walking left with head facing backwards, dragging a kneeling captive by the hair with her left hand and with her right hand holding a trophy. Chi-Rho in the left field.

Axis: 6 o'clock; mint: –; date: 379 – 457 AD; type: –; diameter: 12/13 mm; thickness;

1 mm. weight: 1.13 g; coordinates: quad. F7/49, N 2.60 m, W 1.85 m, MASL 71.38, from the bottom of the pit; field inventory No. 5/2018 (**Plate 2.11**).

17. AE4.

Obverse: Illegible circular inscription.

Bust of an emperor from the Theodosian dynasty with a pearled diadem, facing right.

Reverse: Illegible.

Axis: –; mint: –; date: 379 – 457 AD; type: –; diameter: 12 mm; thickness: 1 mm; weight: 0.67 g; coordinates: quad. F7/50, N 1.10 m, W 2.20 m, MASL 71.51; field inventory No. 8/2018 (**Plate 2.12**).

18. AE4.

Obverse: Bust of an unidentified emperor from the Theodosian dynasty, facing right.

Reverse: Illegible circular inscription, probably SALVS REI PVBLICAE.

Victory walking left with head facing backwards, dragging kneeling a captive by the hair with her left hand and with her right hand holding a trophy. Chi-Rho in the left field.

Axis: 6 o'clock; mint: –; date: 379 – 457 AD; type: –; diameter: 13/14 mm; thickness: 1 mm; weight: 1.35 g; coordinates: quad. F7/50 N 3.96 m, W 3.57 m, MASL 71.01; field inventory No. 19/2018 (**Plate 2.13**).

19. AE4.

Obverse: DN [AR]CADIVS PF [AVG].

Bust of Emperor Arcadius with a pearled diadem, facing right.

Reverse: Illegible circular inscription, probably SALVS REI PVBLICAE.

Victory walking left with head facing backwards, dragging a kneeling captive by the hair with her left hand and with her right hand holding a trophy. Chi-Rho in the left field.

Axis: 6 O'clock; mint: –; date: 383 – 408 AD; type: –; diameter: 13/15 mm; thickness: 1.0 mm; weight: 0.59 g; coordinates: quad. F7/50 N 3.92 m, W 2.40 m, MASL 71.58; field inventory No. 11/2018; (**Plate 2.14**).

20. AE4.

Obverse: Illegible circular inscription.

Bust of an emperor with a pearled diadem, facing right.

Reverse: Worn.

Axis: –; mint: –; date: 4th – 5th century; type: –; diameter: 15/17; thickness: 1.0 mm; weight: 1.37 g; coordinates: quad. F7/49, N 4.12 m, W 0.63 m, MASL 71.13; field inventory No. 14/2018 (**Plate 2.15**).

21. AE4.

Obverse: Illegible circular inscription.

Bust of an emperor with a pearled diadem, facing right.

Reverse: Illegible circular inscription.

Standing frontally (?) emperor, holding a globe (?) in his right hand and a spear (?) in his left hand.

Axis: 1 o'clock; mint: –; date: 4th – 5th century; type: –; diameter: 14/16 mm; thickness: 2.0 mm; weight: 1.32 g; coordinates: quad. F7/50, N 3.45 m, W 3.90 m, MASL 71.76; field inventory No. 17/2018 (**Plate 2.16**).

22. AE4.

Obverse: Illegible circular inscription.

Bust of an emperor with a pearled diadem, facing right.

Reverse: Inscription in two lines VOT/V within a wreath.

Axis: 12 o'clock; mint: –; date: 4th – 5th century; type: –; diameter: 12 mm; thickness: 2.0 mm; weight: 1.36 g; coordinates: quad. F7/49, N 3.96 m, W 3.55 m, MASL 71.00; field inventory No. 18/2018 (**Plate 2.17**).

23. AE3.

Obverse: Bust of an emperor, facing right.

Reverse: Worn.

Axis: –; mint: –; date: 4th – 5th century; type: –; diameter: 17/18 mm; thickness: 1.0 mm; weight: 2.18 g; coordinates: quad. F7/50, N 0.05 m, W 2.50 m, MASL 72.17; field inventory No. 27/2018 (**Plate 2.18**).

24. AE4.

Obverse: Part of an illegible circular inscription ...IVS PF AVG.

Bust of an emperor with pearled diadem, facing right.

Reverse: Inscription in two lines VOT/V within a wreath.

Axis: 6 o'clock; mint: –; date: 4th – 5th century; type: –; diameter: 13/14 mm; thickness: 1.0 mm; weight: 0.95 g; coordinates: quad. F7/60, N 0.25 m, W 1.70 m, MASL 71.23; field inventory No. 42/2018 (**Plate 2.19**).

25. 1/4 of an illegible AE4 coin.

Width 8/11 mm; thickness 0.8/1.0 mm; restored diameter 16 – 17 mm; weight 0.34 g; coordinates: quad. F7/50, N 1.0 m, W 0.55 m; field inventory No. 1/2018 (**Plate 2.20**).

26. Worn AE4 coin.

Diameter: 11/12 mm; thickness: 2 mm; weight: 1.17 g; coordinates: quad. F7/50, N 3.96 m, W 2.60 m, MASL 71.61; field inventory No. 12/2018 (**Plate 2.21**).

27. Worn AE4 coin.

Width: 9 – 12 mm; thickness: 1.0 mm; weight: 0.22 g; coordinates: quad. F7/50, N 4.60 m, W 1.35 m, MASL 71.46; field inventory No. 15/2018 (**Plate 2.22**).

28. Worn AE4 coin.

Diameter: 13/14 mm; thickness: 2.0 mm; weight: 1.44 g; coordinates: quad. F7/50, N 2.40 m, W 3.96 m, MASL 71.73; field inventory No 16/2018 (**Plate 2.23**).

28. Worn fragment of an AE coin.

Width: 11/13 mm; thickness: 1.0 mm; weight: 1.13 g; coordinates: quad. F7/50, N 4.90 m, W 3.0 m, MASL 72.04; field inventory No. 31/2018 (**Plate 2.24**).

30. Worn fragment of an AE coin.

Width: 6.5/10.1 mm; thickness: 2 mm; weight: 0.7 g; coordinates: quad. F7/59, N 0.20 m, W 3.0 m, MASL 69.62; field inventory No. 3/2019 (**Plate 2.25**).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Аладжова 2022: Д. Аладжова. Сердика през VI и VII век. Парично обращение, тежести, печати. (Разкопки и проучвания. XLVII). „Булгед“ ООД, София, 2022 [Aladzhova 2022: D. Aladzhova. Serdika prez VI i VII vek. Parichno obrashtenie, tezhesti, pechatii. (Razkopki i prouchvaniya. XLVII). „Bulged“ OOD, Sofiya, 2022].

Владкова 2003: П. Владкова. Култовете в границите на административната територия на Никополис ад Иструм. – В: В. Гюзелев, К. Попконстантинов, Г. Бакалов, Р. Костова (ред. кол.) *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на професор Веселин Бешевлиев, „ТАНГРА ТанНакРа“, София, 2003, 101 – 112 [Vladkova 2003: P. Vladkova. Kultovete v granitsite na administrativnata teritoria na Nikopolis ad Istrum. – V: V. Gyuzelev, K. Popkonstantinov, G. Bakalov, R. Kostova (red. kol.) *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. V chest na profesor Veselin Beshevliev, „TANGRA TanNakRa“, Sofiya, 2003, 101 – 112].

Владкова 2020: П. Владкова. За архитектурните комплекси при село Бутово (западната част от територията на Nicopolis ad Istrum). – В: Ст. Александров, Б. Божкова, Евг. Генчева (ред. кол.) *In memoriam Ivani Venedikov*. По случай 100-годишнината от рождението му. (Годишник на Националния археологически музей. XIV, 2020), НАИМ – БАН, София, 2020, 251 – 270 [Vladkova 2020: P. Vladkova. Za arhitekturnite kompleksi pri selo Butovo (zapadnata chast ot teritoriyata na Nicopolis ad Istrum). – V: St. Aleksandrov, B. Bozhkova, Evg. Gencheva (red. kol.) *In memoriam Ivani Venedikov*. Po sluchay 100-godishninata ot rozhdenieto mu. (Godishnik na Natsionalnia arheologicheski muzey. XIV, 2020), NAIM – BAN, Sofiya, 2020, 251 – 270].

Владкова 2021: П. Владкова. Nicopolis ad Istrum. Централният площад на римския град. Археологически проучвания 1987 – 2017. „Дар. РХ“, Велико Търново, 2021 [Vladkova 2021: P. Vladkova. Nicopolis ad Istrum. Tsentralniyat ploshtad na rimskia grad. Arheologicheski prouchvaniya 1987 – 2017. „Dar. RH“, Veliko Tarnovo, 2021].

Вълков 1985: Цв. Вълков. Геофизични проучвания на антични обекти във Великотърновски окръг. – Годишник на музеите от Северна България, XI, 1985, 65 – 70, обр. 1 – 5 [Valkov 1985: Tsv. Valkov. Geofizichni prouchvaniya na antichni obekti vav Velikotarnovski okrag. – Godishnik na muzeite ot Severna Bulgaria, XI, 1985, 65 – 70, obr. 1 – 5].

Вълков 1986: Цв. Вълков. Геофизични проучвания от „Никополис ад Иструм“. – В: В. Велков, Р. Катинчаров, М. Чичикова, В. Найденова, М. Ваклинова, Д. Гергова, Здр. Христова, Ат. Писарев (ред.) Археологически открития и разкопки през 1985 г. XXXI Национална конференция по археология, Велико Търново, 1986, 89 [Valkov 1986: Tsv. Valkov. Geofizichni prouchvania ot „Nikopolis ad Istrum“. – V: V. Velkov, R. Katincharov, M. Chichikova, V. Naydenova, M. Vaklinova, D. Gergova, Zdr. Hristova, At. Pisarev (red.) Arheologicheski otrkritiya i razkopki prez 1985 g. XXXI Natsionalna konferentsia po arheologia, Veliko Tarnovo, 1986, 89].

Върбанов 2017: В. Върбанов. Варварски нашествия в Долна Мизия и Тракия през I – III век (по нумизматични и археологически данни). Автореферат за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. Велико Търново, 2017 [Varbanov 2017: V. Varbanov. Varvanski nashestvia v Dolna Mizia i Trakia prez I – III vek (po numizmatichni i arheologicheski danni). Avtoreferat za prisazhdane na obrazovatelnata i nauchna stepen „doktor“. Veliko Tarnovo, 2017].

Генчева 2004: Евг. Генчева. Римските фибули от България от края на I в. пр. н. е до края на VI в. на н. е. „Фабер“, Велико Търново, 2004 [Gencheva 2004: Evg. Gencheva. Rimskite fibuli ot Bulgaria ot kraya na I v. pr. n. e do kraya na VI v. na n. e. „Faber“, Veliko Tarnovo, 2004].

Грозданова 2019: Л. Грозданова. Римските императори срещу готите на Книва: политическа митология, исторически документи и възстановима събитийност. ProVias, София, 2019 [Grozdanova 2019: L. Grozdanova. Rimskite imperatori sreshtu gotite na Kniva: politicheska mitologiya, istoricheski dokumenti i vazstanovima sabitiynost. ProVias, Sofiya, 2019].

Динчев 2002: В. Динчев. Към историята на Nicopolis ad Istrum и неговата територия през втората половина на V в. – In: L. Ruseva-Slokoska, R. Ivanov,

- V. Dinchev (Eds.) The Roman and Late Roman City. The International Conference (VelikoTarnovo 26 – 30 July 2000), Prof. Marin Drinov Academic Publishing House, Sofia, 2002, 45 – 50 [Dinchev 2002: V. Dinchev. Kam istoriyata na Nicopolis ad Istrum i negovata teritoria prez vtorata polovina na V v. – In: L. Ruseva-Slokoska, R. Ivanov, V. Dinchev (eds.) The Roman and Late Roman City. The International Conference (VelikoTarnovo 26 – 30 July 2000), Prof. Marin Drinov Academic Publishing House, Sofia, 2002, 45 – 50].
- Динчев и др. 2009:** В. Динчев, Г. Кузманов, П. Владкова, Ан. Чолакова, Цв. Попова. Българо-британски разкопки на Градището при с. Дичин, Великотърновска област, 1996 – 2003 (результати от проучванията на българския екип). (Разкопки и проучвания. XXXIX), София, 2009 [Dinchev i dr. 2009: V. Dinchev, G. Kuzmanov, P. Vladkova, An. Cholakova, Tsv. Popova. Balgaro-britanski razkopki na Gradishteto pri s. Dichin, Velikotarnovska oblast, 1996 – 2003 (rezultati ot prouchvaniyata na balgarskia ekip). (Razkopki i prouchvaniya. XXXIX), Sofiya, 2009].
- Динчев 2013:** В. Динчев. *Notitiae episcopatum, Theophylactus Simocatta* и S. Olteanu. Zikideva и долното Подунавие в края на VI – началото на VII в. – В: В. Динчев (ред.) Известия на Националния археологически институт, XLI. In honorem professoris Георги Кузманов, НАИМ – БАН, София, 2013, 453 – 493 [Dinchev 2013: V. Dinchev. Notitiae episcopatum, Theophylactus Simocatta i S. Olteanu. Zikideva i dolното Podunavie v kraia na VI – nachaloto na VII v. – V: V. Dinchev (red.) Izvestiya na Natsionalnia arheologicheski institut, XLI. In honorem professoris Georgi Kuzmanov, NAIM – BAN, Sofiya, 2013, 453 – 493].
- Дончева 1999:** Ив. Дончева. Култът към Асклепий в Никополис ад Иструм. – В: Зл. Гочева (ред.) *Thracia antiqua*. 10. Studia in memoriam magistri prof. Georgi Mihailov, „Витал“, София, 1999, 170 – 176 [Doncheva 1999: Iv. Doncheva. Kultat kam Asklepiy v Nikopolis ad Istrum. – V: Zl. Gocheva (red.) *Thracia antiqua*. 10. Studia in memoriam magistri prof. Georgi Mihailov, „Vital“, Sofiya, 1999, 170 – 176].
- Дочев 2002:** К. Дочев. Ранновизантийски монети от Търново (V – VII в.). – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XVII – XVIII, 2002 – 2003, 2002, 287 – 298 [Dochev 2002: K. Dochev. Rannovizantiyski moneti ot Tarnovo (V – VII v.). – Izvestiya na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo, XVII – XVIII, 2002 – 2003, 2002, 287 – 298].
- Иванов 1988:** Р. Иванов. Северната порта на Никополис ад Иструм. – В: Военноисторически сборник, 3, 1988, 97 – 108 [Ivanov 1988: R. Ivanov. Severnata porta na Nikopolis ad Istrum. – V: Voенноistoricheski sbornik, 3, 1988, 97 – 108].
- Иванов 1992:** Р. Иванов. Мраморна статуя на Асклепий от Никополис ад Иструм. – Археология, 3, 1992, 30 – 35 [Ivanov 1992: R. Ivanov. Mramorna statuya na Asklepiy ot Nikopolis ad Istrum. – Arheologiya, 3, 1992, 30 – 35].
- Иванов, Иванов 1994:** Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм. I, София, 1994 [Ivanov, Ivanov 1994: T. Ivanov, R. Ivanov. Nikopolis ad Istrum. I, Sofiya, 1994].
- Иванов, Цочев, Недялков 1981:** Т. Иванов, М. Цочев, Н. Недялков. Разкопки в Никополис ад Иструм. – В: В. Велков, Р. Катинчаров, Д. Овчаров, Ел. Владикова (ред.) Археологически открития и разкопки през 1980 г. XXVI Национална конференция в гр. Преслав (резюмета и доклади), София, 1981, 59 – 61 [Ivanov, Tsochev, Nedyalkov 1981: T. Ivanov, M. Tsochev, N. Nedyalkov. Razkopki v Nikopolis ad Istrum. – V: V. Velkov, R. Katincharov, D. Ovcharov, El. Vladikova (red.) Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 1980 g. XXVI Natsionalna konferentsia v gr. Preslav (rezyumeta i dokladi), Sofiya, 1981, 59 – 61].
- Иванов и др. 1982:** Т. Иванов, М. Цочев, Н. Недялков, Р. Иванов. Разкопки в римския и ранновизантийски град Никополис ад Иструм. – В: В. Велков, Г. Кузманов, Ст. Станилов, Е. Владикова (ред.) Археологически открития и

разкопки през 1981 година. XXVII Национална конференция по археология в Михайловград, Михайловград, 1982, 41 [Ivanov i dr. 1982: T. Ivanov, M. Tsochev, N. Nedyalkov, R. Ivanov. Razkopki v rimskia i rannovizantiyski grad Nikopolis ad Istrum. – V: V. Velkov, G. Kuzmanov, St. Stanilov, E. Vladikova (red.) Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 1981 godina. XXVII Natsionalna konferentsia po arheologiya v Mihaylovgrad, Mihaylovgrad, 1982, 41].

Иванов и др. 1984: Т. Иванов, П. Георгиев, М. Цочев, Р. Иванов, Ат. Каменаров, Ив. Църков, Д. Солаков, К. Ставракев, Хр. Терзиев. Разкопки в Никополис ад Иструм. – В: В. Велков, Р. Катинчаров, М. Чичикова, Ал. Димитрова-Милчева, Д. Овчаров, Д. Гергова, Н. Дамянов (ред.) Археологически открития и разкопки през 1983 г. XXIX Национална конференция по археология, Смолян, 1984, 71 [Ivanov i dr. 1984: T. Ivanov, P. Georgiev, M. Tsochev, R. Ivanov, At. Kamenarov, Iv. Tsarov, D. Solakov, K. Stavrakev, Hr. Terziev. Razkopki v Nikopolis ad Istrum. – V: V. Velkov, R. Katincharov, M. Chichikova, Al. Dimitrova-Milcheva, D. Ovcharov, D. Gergova, N. Damyanov (red.) Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 1983 g. XXIX Natsionalna konferentsia po arheologiya, Smolyan, 1984, 71].

Иванов и др. 1985: Т. Иванов, Л. Слокоска, П. Георгиев, Р. Иванов, Ат. Каменаров, Ив. Църков, К. Ставракев, Цв. Вълков. Разкопки в Никополис ад Иструм. – В: В. В. Велков, Р. Катинчаров, М. Чичикова, Г. Кузманов, Д. Овчаров, Д. Гергова, З. Христова, Г. Кюпчуков (ред.) Археологически открития и разкопки през 1984 година. XXX Национална конференция по археология, Сливен, 1985, 137 – 138 [Ivanov i dr. 1985: T. Ivanov, L. Slokoska, P. Georgiev, R. Ivanov, At. Kamenarov, Iv. Tsarov, K. Stavrakev, Tsv. Valkov. Razkopki v Nikopolis ad Istrum. – V: V. V. Velkov, R. Katincharov, M. Chichikova, G. Kuzmanov, D. Ovcharov, D. Gergova, Z. Hristova, G. Kyupchukov (red.) Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 1984 godina. XXX Natsionalna konferentsiya po arheologiya, Sliven, 1985, 137 – 138].

Русева-Слокоска 1994: Л. Русева-Слокоска. Към въпроса за укрепителната система на Никополис ад Иструм. – В: Д. Драганов (съст.) Поселищен живот в Древна Тракия. III Международен симпозиум „Кабиле“, 17 – 21 май 1993, „Я“, Ямбол, 1994, 171 – 181 [Ruseva-Slokoska 1994: L. Ruseva-Slokoska. Kam vaprosa za ukrepitelnata sistema na Nikopolis ad Istrum. – V: D. Draganov (sast.) Poselishten zhivot v Drevna Trakia. III Mezhdunaroden simpozium „Kabile“, 17 – 21 may 1993, „Ya“, Yambol, 1994, 171 – 181].

Томова 2008: Б. Томова. Римски оловни тесери от България. – Нумизматика, епиграфика, сфрагистика, 4. (Studia in honorem professoris Velizari Velkov). 2008, 157 – 156, Табло XVII [Tomova 2008: B. Tomova. Rimski olovni teseri ot Bulgariya. – Numizmatika, epigrafika, sfragistika, 4. (Studia in honorem professoris Velizari Velkov). 2008, 157 – 156, Tablo XVII].

Топалилов 2012: Иво Топалилов. Nikopolis e peri Aimon или Nicopolis ad Istrum. – In: E. Paunov, S. Filipova (Eds.) ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ. Studies in Honour of Ilya Prokopov for His 60th Birthday – from His Friends and Pupils, “Faber”, Veliko Tarnovo, 2012, 761 – 767 [Topalilov 2012: Ivo Topalilov. Nikopolis e peri Aimon ili Nicopolis ad Istrum. – In: E. Paunov, S. Filipova (Eds.) ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ. Studies in Honour of Ilya Prokopov for His 60th Birthday – from His Friends and Pupils, “Faber”, Veliko Tarnovo, 2012, 761 – 767].

Христова, Жеков 2009: Н. Христова, Г. Жеков. Монетосеченето на Долна Мизия I – III в. Никополис ад Иструм. УИ „Неофит Рилски“, Благоевград, 2009 [Hristova, Zhekov 2009: N. Hristova, G. Zhekov. Monetosecheneto na Dolna Mizia I – III v. Nikopolis ad Istrum. UI „Neofit Rilski“, Blagoevgrad, 2009].

Църков 1985: Ив. Църков. Проучвания на Никополис ад Иструм. Обект Перистил и фланкиращите го улици. – Годишник на музеите от Северна България, XI, 1985, 35 – 40, обр. 1 – 8 [Tsarov 1985: Iv. Tsarov. Prouchvaniya na Nikopolis ad Istrum. Obekt Peristil i flankirashite go ulitsi. – Godishnik na muzeite ot Severna Bulgaria, XI, 1985, 35 – 40, obr. 1 – 8].

- Църов 1998:** Ив. Църов. Никополис ад Иструм: архитектурен ред на портика в югозападната част на комплекса на агората. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, XIII, 1998, 111 – 117 [Tsarov 1998: Iv. Tsarov. Nikopolis ad Istrum: arhitekturen red na portika v yugozapadnata chast na kompleksa na agorata. – Izvestiya na Istoricheski muzey – Veliko Tarnovo, XIII, 1998, 111 – 117].
- Църов 2018:** Ив. Църов. Никополис ад Иструм. Сектор „Югозападен ъгъл на форумния комплекс“. – В: Л. Вагалински, М. Гюрова, Т. Стефанова, Г. Иванов, М. Дамянов, М. Иванов, Ан. Чолакова, П. Димитров, Ел. Василева, Г. Нехризов, Ив. Чолаков, Н. Кечева, Н. Иванова (ред.) Археологически открития и разкопки през 2017, София, 2018, 238 – 240 [Tsarov 2018: Iv. Tsarov. Nikopolis ad Istrum. Sektor „Yugozapaden agal na forumnia kompleks“. – V: L. Vagalinski, M. Gyurova, T. Stefanova, G. Ivanov, M. Damyanov, M. Ivanov, An. Cholakova, P. Dimitrov, El. Vasileva, G. Nehrizov, Iv. Cholakov, N. Kecheva, N. Ivanova (red.) Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2017, Sofia, 2018, 238 – 240].
- Църов 2019a:** Ив. Църов. Никополис ад Иструм. Сектор „Югозападен ъгъл на форумния комплекс“. – В: Хр. Попов, Д. Такорова, Ат. Цурев, Г. Иванов, М. Дамянов, М. Иванов, Ан. Чолакова, П. Димитров, Ел. Василева, Ев. Тодорова, Г. Нехризов, Ив. Чолаков, Н. Кечева, С. Събкова (ред.) Археологически открития и разкопки през 2018, София, 2019, 256 – 258 [Tsarov 2019a: Iv. Tsarov. Nikopolis ad Istrum. Sektor „Yugozapaden agal na forumnia kompleks“. – V: Hr. Popov, D. Takorova, At. Tsurev, G. Ivanov, M. Damyanov, M. Ivanov, An. Cholakova, P. Dimitrov, El. Vasileva, Ev. Todorova, G. Nehrizov, Iv. Cholakov, N. Kecheva, S. Sabkova (red.) Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2018, Sofia, 2019, 256 – 258].
- Църов 2019b:** Ив. Църов. Обществена чешма от Никополис ад Иструм. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXIII/2018, 2019, 75 – 81, 481 – 482 [Tsarov 2019b: Iv. Tsarov. Obshtestvena cheshma ot Nikopolis ad Istrum. – Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo, XXXIII/2018, 2019, 75 – 81, 481 – 482].
- Църов 2019c:** Ив. Църов. Мерителна маса (*sekomata*) от Никополис ад Иструм. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXIV/2019, 2019, 73 – 78, 285 [Tsarov 2019c: Iv. Tsarov. Meritelna masa (sekomata) ot Nikopolis ad Istrum. – Izvestiya na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo, XXXIV/2019, 2019, 73 – 78, 285].
- Църов 2020:** Ив. Църов. Никополис ад Иструм. Сектор „Югозападен ъгъл на форумния комплекс“. – В: Хр. Попов (гл. ред.) Археологически открития и разкопки през 2019. Книга II. София, 2020, 723 – 727 [Tsarov 2020: Iv. Tsarov. Nikopolis ad Istrum. Sektor „Yugozapaden agal na forumnia kompleks“. – V: Hr. Popov (gl. red.) Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2019. Kniga II. Sofia, 2020, 723 – 727].
- Църов 2021a:** Ив. Църов. Никополис ад Иструм. Сектор „Югозападен ъгъл на форумния комплекс“. – В: Хр. Попов (гл. ред.) Археологически открития и разкопки през 2020 г. Книга II, София, „Булгед“, 2021, 661 – 664 [Tsarov 2021a: Iv. Tsarov. Nikopolis ad Istrum. Sektor „Yugozapaden agal na forumnia kompleks“. – V: Hr. Popov (gl. red.) Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2020 g. Kniga II, Sofia, „Bulgед“, 2021, 661 – 664].
- Църов 2021b:** Ив. Църов. Още за мерителната маса (*secomata*) от Никополис ад Иструм. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXVI/2021, 2021, 11 – 17, 285 [Tsarov 2021b: Iv. Tsarov. Oshte za meritelnata masa (secomata) ot Nikopolis ad Istrum. – Izvestiya na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo, XXXVI/2021, 2021, 11 – 17, 285].
- Чакъров 2021:** К. Чакъров. Наблюдения относно тракийските стратегии, Флавиевата романизация, интерпретацията на надписи ILBulg 428 – 440 и връзката им с територията на Никополис ад Иструм. – В: Кр. Панайотова (ред.) In memoriam Teophili Ivanov по случай 100-годишнината от рождението

- му (Известия на Националния археологически институт. XLVIII. 2021), НАИМ БАН, София, 2021, 87 – 118 [Chakarov 2021: K. Chakarov. Nablyudenia otnosno trakiyskite strategii, Flavievata romanizatsia, interpretatsiyata na nadpisi ILBulg 428 – 440 i vrazkata im s teritoriyata na Nikopolis ad Istrum. – V: Kr. Panayotova (red.) In memoriam Teophili Ivanov po sluchay 100-godishninata ot rozhdenieto mu (Izvestia na Natsionalnia arheologicheski institut. XLVIII. 2021), NAIM BAN, Sofiya, 2021, 87 – 118].
- Чакърров 2022:** К. Чакърров. Крепостта в м. Камъка край с. Върбовка, Павликенско – възможни датировки. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXVII, 2022, 23 – 54, 297 [Chakarov 2022: K. Chakarov. Krepostta v m. Kamaka kray s. Varbovka, Pavlikensko – vazmozhni datirovki. – Izvestiya na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo, XXXVII, 2022, 23 – 54, 297].
- Boersema, Dalzell 2021:** G. Boersema, B. Dalzell. Roman Lead Tesserae and Seals from the Tom Vossen Collection. Hasselt, Netherlands, 2021.
- Boteva 1996:** D. Boteva. The South Border of Lower Moesia from Hadrian to Septimius Severus. – In: P. Petrović, S. Dušanić (eds.) Roman Limes on the Middle and the Lower Danube. (Đerdapske Sveske. Posebna izdanja, 2.), Belgrade, 1996, 173 – 176.
- Boteva 2014:** D. Boteva. Trajan and His Cities in Thrace: Focusing on the Two Nicopoleis. – In: I. Piso, R. Varga (Hrsg.) Trajan und seine Städte. Colloquium Cluj-Napoca, 29. September – 2. Oktober 2013, Mega Verlag, Cluj-Napoca, 2014, 195 – 204.
- Dima, Talmațchi 2002:** M. Dima, D. Talmațchi. Monede de bronzul din tezaurul de la Canlia, com. Lipnița, jud. Constanța. – In: E. Nicolae (red. responsabil) Simpozion de numismatică organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476 – 2001), Chișinău, 13 – 15 mai 2001, Editura Enciclopedică, București, 2002, 425 – 439.
- Dintchev 1997a:** V. Dintchev. ZIKIDEVA – an Example of Early byzantine Urbanism in the Balkans. – Archaeologia Bulgarica, I, 3, 1997, 54 – 77.
- Dintchev 1997b:** V. Dintchev. *POULTER A. G. NICOPOLIS AD ISTRUM: A ROMAN, LATE ROMAN AND EARLY BYZANTINE CITY. EXCAVATIONS 1985 – 1992.* With contribution by T. Blagg, K. Butcher, J. Reynolds, P. Strange and T. Sturge. Society for the Promotion of Roman Studies. Journal of Roman Studies Monograph N 8. Alan Sutton Publishing Ltd., Glos. London, 1995, xxxii+331 pages, 118 figures, XLV plates. ISBN 0-907764-20-7. – Archaeologia Bulgarica, I, 3, 1997, 97 – 104.
- Draganov, Varbanov 2021:** D. Draganov, V. Varbanov. Some Notes about One Unusual Coin Hoard. – In: V. Varbanov, N. Rusev (Eds.) Coin Hoards in Southeastern Europe (1st – 6th Century AD), Ruse, 2021, 425 – 439.
- Hersch 2010:** K. Hersch. The Roman Wedding. Ritual and Meaning in Antiquity. Cambridge, New York, 2010.
- IGBulg:** G. Mihailov (ed.) Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Vol. II. Inscriptiones inter Danubium et Haemum Repertae. Serdicae, MCMLVIII. Vol. V. Inscriptiones novae, addenda et corrigenda. Serdicae, MCMXCVII.
- ILBulg:** B. Gerov (ed.). Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Inscriptiones Inter Oescum et Iatrum Repertae. Serdicae, MCMLXXXIX.
- Kantarowicz 1960:** E. Kantarowicz. On the Golden Marriage Belt and the Marriage Rings of the Dumbarton Oaks Collection. – Dumbarton Oaks Papers, 14, 1960, 1 – 16.
- Pick 1898:** B. Pick. Die antiken Münzen Nord-Griechenlands. I. Dacien und Moesien. Druck und Verlag von Georg Reimer, Berlin, 1898.

- Poulter 1995a:** A. Poulter. Chapter One. Introduction. – In: *Nicopolis ad Istrum: A Roman, Late Roman, and Early Byzantine City. Excavations 1985 – 1992. 1. With Contributions by T. Blagg, K. Butcher, J. Reynolds, P. Strange, T. Sturge.* (Society for the Promotion of Roman Studies. *Journal of Roman Studies. Monograph No 8*), London, 1995, 1 – 19.
- Poulter 1995b:** A. Poulter. Chapter Two. Summary and Conclusion. – In: *Nicopolis ad Istrum: A Roman, Late Roman, and Early Byzantine City. Excavations 1985 – 1992. 1. With Contributions by T. Blagg, K. Butcher, J. Reynolds, P. Strange, T. Sturge.* (Society for the Promotion of Roman Studies. *Journal of Roman Studies. Monograph No 8*), London, 1995, 21 – 51.
- Poulter 1995c:** A. Poulter. Chapter Five. Area C: the Roman Gate. – In: *Nicopolis ad Istrum: A Roman, Late Roman, and Early Byzantine City. Excavations 1985 – 1992. 1. With Contributions by T. Blagg, K. Butcher, J. Reynolds, P. Strange, T. Sturge.* (Society for the Promotion of Roman Studies. *Journal of Roman Studies. Monograph No 8*), London, 1995, 77 – 112.
- Poulter 1995d:** A. Poulter. Chapter Eleven. Area P: the Rectangular Tower. – In: *Nicopolis ad Istrum: A Roman, Late Roman, and Early Byzantine City. Excavations 1985 – 1992. 1. With Contributions by T. Blagg, K. Butcher, J. Reynolds, P. Strange, T. Sturge.* (Society for the Promotion of Roman Studies. *Journal of Roman Studies. Monograph No 8*), London, 1995, 207 – 218.
- Still 1995:** M. Still. *Roman Lead Sealings. I*, University College London, Institute of Archaeology, 1995.
- Velkov 1995:** V. Velkov. Der Wohnsitz der Gothi minores (der Wulfilagoten in Moesien). – In: A. Fol, B. Bogdanov, P. Dimitrov, D. Bojadžiev (Réd.) *Studia in honorem Georgii Mihailov*, Sofia, 1995, 491 – 496.
- Walker 2010:** A. Walker. Numismatic and Metrological Parallels for the Iconography of Early Byzantine Marriage Jewelry. The Question of the Crowned Bride. – In: Jean-Claude Cheynet, Vincent Déroche, Denis Feissel, Bernard Flusin, Constantin Zuckerman (comité de rédaction) *Travaux et Mémoires (= Mélanges Cécile Morrisson)*, 16, 2010, 1 – 14.
- Walter 1979:** C. Walter. The Dextrarum Iunctio of Lepcis Magna in Relationship to the Iconography of Marriage. – In: *Antiquités Africaines*, 14, 1979, 271– 283.

РИМСКИ И КЪСНОРИМСКИ ОЛОВНИ ТЕСЕРИ ОТ НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ

Калин ЧАКЪРОВ

РЕЗЮМЕ

В настоящата статия са представени оловни тесери, открити при археологически разкопки на сектор „Югозападен ъгъл на форумния комплекс“ в античния град Никополис ад Иструм – градски център, който първоначално принадлежи към провинция Тракия, а след 193 към провинция Долна Мизия (по-късно Втора Мизия). Секторът се намира на запад от одеона/булевтериона на античния град. Той представлява П-образен площад, отворен на запад и заобиколен от север, изток и юг от колонада. На същото място преди неговото изграждане има поредица от

по-ранни ями, вкопани в стерилния терен. Повечето от тях са запълнени с архитектурни детайли от по-ранна обществена постройка от II – III в. с представителна архитектура. В ямите се откриват натрошени части от колони, бази, капители, архитрави, надписи, мерителна маса и други детайли. Освен тях са открити и дребни находки, включително монети, които дават добра датировка на запълването на ямите. От тези ями произхождат и оловни тесери.

Предмет на настоящата статия са споменатите оловни паметници и съпътстващите ги монети, открити в затворени комплекси. Оловните тесери вероятно имат по-ранна датировка (II – III в.) и са попаднали по случайност при запълването на ямите. На по-добре запазените от тях личат божества, чиято иконография наподобява представянето на сцени от собственото монетосечене на Никополис ад Иструм. Запълването на ямите може да бъде отнесено към края на IV и началото на V в., за което свидетелстват откритите в тях най-късни монети. Само един от оловните паметници, предмет на настоящата работа, може да бъде отнесен към късноримската епоха. Това е тесера с квадратна форма, представяща две ръкостискащи се фигури, чиято иконография наподобява мотиви от късноримски монетни номинали.

Plate I. *Tesserae* from the huge pit and pit No. 12 (scale 2:1), courtesy of Dr. I. Tsarov, pictures K. Chakarov.

Табло. I. Тесери от голямата яма и от яма № 12 (М 2:1), с позволенията на д-р Ив. Църов, снимки К. Чакъров.

Plate II. Coins from the huge pit and pit No. 12, courtesy of I. Tsarov, photos K. Chakarov.

Табло. II. Монети от голямата яма и от яма № 12 (М 1:1), с позволението на д-р Ив. Църов, снимки К. Чакъров.

LEAD COMMERCIAL SEALING FROM *KOVACHEVSKO KALE*

Oleg ALEXANDROV*, Simeon STANCHEV**

*University of Veliko Tarnovo „St. Cyril and St. Methodius“, 2 T. Tarnovski Str., 5000
Veliko Tarnovo, Bulgaria; oleg_alexandrov@abv.bg

**Historical Museum – Popovo, 97 Bulgaria Blvd., 7800 Popovo, Bulgaria;
simeon.stanchev94@gmail.com

ABSTRACT

As a result of the three-month campaign in 2021, an early Christian basilica was discovered at the *Kovachevsko kale* fortress. It was built in the eastern part of the late Roman *balneum*, dated shortly after the Gothic Wars of Valens. During the excavation of *via sagularis* (between the fortress wall and the basilica) seven coins (dated from the second half of the 4th and the beginning of the 5th century), iron ring, small bronze chain and one lead sealing were found in proximity. The lead sealing is in the shape of a truncated cone with a diameter of 11 – 13 mm. A three-line inscription in Greek is preserved on the obverse: ΣΕΒ/ΑΣ[...]/Ν. Cities called Sebastón/Sebastopolis are known from throughout the Roman Empire, but our focus is mainly on the cities of the Late Antiquity period in Asia Minor, which were major producers and exporters of various goods.

A complete coincidence in terms of the period and other features is found with Elaiussa Sebaste (Ελαιουῖσα Σεβαστή), also called Σεβαστινηῶν πόλις or simply Σεβαστιῶν. The peak of the city's economic development is recorded at the very end of the 4th to 7th centuries, focusing on the production of wine, olive oil and glassware. These data testify to the arrival of goods (probably through intermediaries) from the significant Mediterranean centre to the Late Roman fortress of *Kovachevsko kale* at the end of the 4th – first half of the 5th century.

Keywords: Late Antiquity, Elaiussa Sebaste, *Kovachevsko kale*, commercial sealing, trade links

The Late Roman fortress of *Kovachevsko kale* is located in present-day Northeastern Bulgaria, 6 km west of the town of Popovo, Targovishte district. It was built during the reign of Emperor Constantine I (306 – 337) on the important thoroughfare connecting the Roman and Late Roman cities of *Nicopolis ad Istrum* and *Marcianopolis*. The fortified area is 4 ha.

The fortification system is of impressive dimensions: the perimeter of the fortress walls (with a thickness of 3.20 m and an assumed height of over 12 m) is 1 km (of which 220 m have been excavated); 17 towers (of which 5 excavated); two main gates (of which the Western Gate has been completely explored).

Since 2014, large-scale research has been carried out inside the fortress. In the period 2014 – 2016, a huge *horreum* (with dimensions 24 x 53 m and an area of 1200 sq. m) was partially uncovered. The *horreum* functioned as intended in the second and third quarter of the 4th century (Alexandrov 2017, 11 – 78). In the period 2017 – 2019, a synchronous Late Roman complex with a *balneum* (covering an entire *insula* of 500 sq. m) was excavated (Alexandrov 2019, 7 – 71).

As a result of the three-month campaign in 2021, it was established that by the end of the 4th century the east part of the complex with the *balneum* had been rebuilt into a three-aisled early Christian basilica, which existed until the Hun invasions in the middle of the 5th century (**fig. 1**). It largely repeats the easternmost parts of the Late Roman *balneum*. The early Christian church was built shortly after the end of the Gothic Wars and the pacification of the area in 382 during the reign of Emperor Theodosius I (379 – 395), as evidenced by the numismatic material found on and below the brick floor (Alexandrov 2023, 9 – 97).

After the complete uncovering of the *basilica*, the survey has been focused on excavating the street (*via sagularis*) north of the church and south of the fortress wall. The research of the street began in the 90s of the last century with the discovery of the northern fortress wall and the towers adjacent to it, but it was limited in the southern direction. When excavating the layer 0.10 m above the level of the ancient street (el. 221.70 m) in square III – 14 (**fig. 2**), several metal objects were found: 7 coins¹, a lead sealing², an iron ring³ and a bronze chain⁴. All of them were found at the same level (with a difference of a few centimetres) and can certainly be attributed to the same context.

The lead sealing (**fig. 3**) is of particular interest. It has the shape of a truncated cone with diameter of 11 – 13 mm and height 5 mm. Its weight is 3.1 g. On the obverse, part of an inscription in Greek has been preserved – three lines, with the letters ΣΕΒ written on the first line, ΑΣ on the second, and Ν on the last. A very small hole is preserved in the middle of the seal, through a cord was passed for attachment.

This is most likely a trade sealing associated with a city named *Sebasta/Sebastopolis*. From epigraphic and narrative sources, cities with this

¹ Field Inventory Number (FIN): 129, 130, 131, 137, 138, 139, 140

² FIN 187

³ FIN 135

⁴ FIN 136

Fig. 1. The early Christian *Basilica* at the end of the excavation in 2021 (aerial photo).

Обр. 1. Раннохристиянската базилика в края на проучванията през 2021 г. (поглед отгоре).

name are found throughout the Roman Empire⁵. But our attention has been directed to the prosperous cities of *Asia Minor* during this period, which were also the principal producers and exporters of various goods. Sealings from this region are often found within the province of *Moesia Secunda*⁶.

In the second half of the 4th to the 7th centuries, almost all cities located along the Aegean coast flourished. This is the case with *Elaiussa Sebaste* (*Ελαιούσα Σεβαστή*), also named as *Σεβαστηνῶν πόλις* (Borgia 1999, 72, 77) or simply *Σεβαστιῶν* (Borgia 2010, 144) on the preserved epigraphic monuments found near the port. The peak of the city's economic development was recorded from the very end of the 4th to the 7th centuries, focusing on the production of wine, olive oil (Baratta 1999, 129 – 141) and glass products (Gencler-Güray 2015, 230 – 234). Trade connections were also established between Elaiussa Sebaste and the North African parts of the empire (Kizilarslanoglu 2016, 84).

The coins discovered around the lead sealing (**Plate 1**) are mostly from the middle/second half of the 4th century and the beginning of the 5th

⁵ A commercial lead sealing from *Transmarisca*, originating from the city of *Σεβέννιος* in Egypt, was also recently published (Varbanov, Mitev 2021, 287 – 293).

⁶ 59 lead trade sealings found at *Alinum*, *Cius*, *Durostorum*, *Halmyris*, *Ibida*, *Noviodunum*, *Sucidava* and *Tomis*, originating from 17 different cities located on the western coast of the Aegean Sea, have been published. All examined sealings are in Greek with two- and three-line inscriptions (Chiriac, Munteanu 2014, 299 – 330).

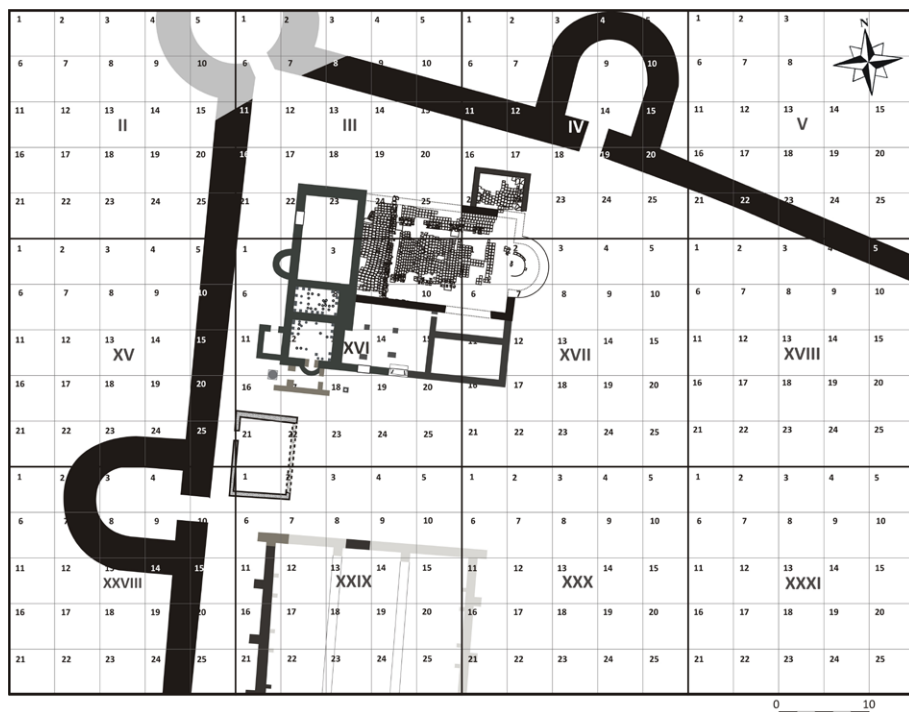

Fig. 2. The situation plan of the excavation in 2021.
Обр. 2. Ситуационен план на проучванията през 2021 г.

Fig. 3. Lead sealing with an inscription from the excavation of *Kovachevsko kale* in 2021.

Обр. 3. Оловна търговска пломба с надпис от разкопките на „Ковачевско кале“ през 2021 г.

century (the latter dating to the reign of Emperor Theodosius II, see the Catalogue), when the city in *Asia Minor* also experienced its economic peak. It is difficult to say what goods the newly discovered seal was used for, but it indicates the presence of goods originating from this significant Mediterranean centre (through a network of trade connections) in the Late Roman fortress *Kovachevsko kale*.

CATALOGUE OF THE COINS (Plate 1/Ταβλο 1).

1. Uncertain Emperor (Constantine Dynasty)

O: [DN] CONST[AN...P]F AV[G] (badly damaged legend)/Pearl diademed, draped, cuirassed bust right.

R: [FEL TEMP RE-PARATIO]/Soldier spearing fallen horseman.

Unclear mintmark, 348 – 361 AD.

Æ, 4.72 g, 21 – 23 mm

FIN 129/13.09.2021, sq. III – 14, N – 2.00 m, E – 4.50 m, el. 221.70 m (above a via sagularis south of the northern fortress wall).

2. Constantine I (Commemorative)

O: [DN CONSTANTI]NVS PF AVGG/Veiled bust right

R: VN-MR/Constantine shrouded, standing front, looking right.

Unclear mintmark, 347 – 348 AD.

Æ, 1.73 g, 14 mm

FIN 130/13.09.2021, sq. III – 14, N – 1.80 m, E – 4.20 m, el. 221.70 m (above a via sagularis south of the northern fortress wall).

3. Uncertain Emperor (Constantine Dynasty)

O: DN CON[...]/Bust right.

R: VOT/XX/MVLT/XXX/Four-line inscription in wreath.

Unclear mintmark, 347 – 348 AD.

Æ, 1.45 g, 14 – 15 mm

FIN 131/13.09.2021, sq. III – 14, N – 1.80 m, E – 4.00 m, el. 221.70 m (above a via sagularis south of the northern fortress wall).

4. Constantius II

O: [FL IV]L CONSTANTIVS NOB C/Laureate, draped, cuirassed bust right.

R: GLORIA EXERCITVS/Two helmeted soldiers standing facing each other, each holding a spear and a shield at their sides, two standards between them.

Mintmark: SMATZ

Antioch, 330 – 335 AD.

Æ, 1.85 g, 16 – 15 mm

RIC VIII 88

FIN 137/14.09.2021, sq. III – 14, N – 2.00 m, E – 3.80 m, el. 221.70 m (above a via sagularis south of the northern fortress wall).

5. Honorius

O: DN HONORI-VS [PF] AVG/Pearl diademed, draped, cuirassed bust right.

R: [VIR]TVS [EXERCITI]/Emperor standing left, head right, holding spear and resting left hand on shield, crowned by Victory, standing left at his side.

Unclear mintmark, 395 – 401 AD.

Æ, 2.18 g, 17 – 18 mm

FIN 138/14.09.2021, sq. III – 14, N – 2.00 m, E – 3.60 m, el. 221.70 m (above a via sagularis south of the northern fortress wall).

6. Theodosius II

O: [DN THE]JODO-SIVS PF [AVG]/Pearl diademed, draped, cuirassed bust right.

R: Cross in wreath.

Unclear mintmark, 425 – 435 AD.

Æ; 12 – 11 mm; 1.06 g

FIN 139/14.09.2021, sq. III – 14, N – 2.00 m, E – 3.50 m, el. 221.70 m (above a via sagularis south of the northern fortress wall).

7. Theodosius II

O: Completely defaced obverse.

R: Cross in wreath.

Unclear mintmark, 425 – 435 AD.

Æ; 10 – 11 mm, 0.55 g

FIN 140/14.09.2021, sq. III – 14, N – 2.00 m, E – 4.40 m, el. 221.70 m (above a via sagularis south of the northern fortress wall).

REFERENCES / ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Александров 2017: О. Александров. Археологически проучвания на хоретум в късноримския кастел „Ковачевско кале“. – В: О. Александров (ред.). Късноримският кастел „Ковачевско кале“ и българските земи през IV – VI век, т. 1. Велико Търново, 2017, 11 – 78 [Aleksandrov 2017: O. Aleksandrov. Arheologicheski prouchvaniya na horeum v kasnorimskiya kastel „Kovachevsko kale“. – V: O. Aleksandrov (red.). Kasnorimskiyat kastel „Kovachevsko kale“ i balgarskite zemi prez IV – VI vek, t. 1. Veliko Tarnovo, 2017, 11 – 78].

Александров 2019: О. Александров. Археологически проучвания на балнеум в късноримския кастел „Ковачевско кале“. – В: О. Александров (ред.). Късноримският кастел „Ковачевско кале“ и българските земи през IV – VI век, т. 2. Велико Търново, 2019, 7 – 71 [Aleksandrov 2019: O. Aleksandrov. Arheologicheski prouchvaniya na balneum v kasnorimskiya kastel „Kovachevsko kale“. – V: O. Aleksandrov (red.). Kasnorimskiyat kastel „Kovachevsko kale“ i balgarskite zemi prez IV – VI vek, t. 2. Veliko Tarnovo, 2019, 7 – 71].

Александров 2023: О. Александров. Археологически проучвания на две базилики в късноримския кастел „Ковачевско кале“. – В: О. Александров (ред.). Късноримският кастел „Ковачевско кале“ и българските земи през IV – VI век, т. 3. Варна, 2023, 9 – 97 [Aleksandrov 2023: O. Aleksandrov. Arheologicheski prouchvaniya na dve baziliki v kasnorimskiya kastel „Kovachevsko kale“. – V: O. Aleksandrov (red.). Kasnorimskiyat kastel „Kovachevsko kale“ i balgarskite zemi prez IV – VI vek, t. 3. Varna, 2023, 9 – 97].

Върбанов, Митев 2021: В. Върбанов, Г. Митев. Късноримска оловна търговска пломба от Трансмариска – Известия на регионален исторически музей – Разград, III, 2021, 287 – 293 [Varbanov, Mitev 2021: V. Varbanov, G. Mitev. Kasnorimska olovna targovska plomba ot Transmariska. – Izvestiya na regionalen istoricheski muzej – Razgrad, III, 2021, 287 – 293].

Baratta 1999: G. Baratta. Gli impianti di produzione. – In: Elaiussa Sebaste, I. Campagne di scavo 1995 – 1997. Roma, 1999, 129 – 141.

Borgia 1999: E. Borgia. Catalogo delle iscrizioni. – In: Elaiussa Sebaste, I. Campagne di scavo 1995 – 1997. Roma, 1999, 63 – 82.

Borgia 2010: E. Borgia. Le iscrizioni. – In: Elaiussa Sebaste, III. L'agora Romana.

Istanbul, 2010, 141 – 163.

Chiriac, Munteanu 2014: C. Chiriac, L. Munteanu. Trade Connections between Asia Minor and the Western Pontic Area in the 4th century CE. Some Sphragistic Considerations. – In: V. Cojocaru, A. Coşkun, M. Dana (eds.). Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods. Cluj-Napoca, 2014, 299 – 330.

Gencler-Güray 2017: C. Gencler-Güray. Recent Glass Finds from Elaiussa Sebaste in Cilicia. – In: Annales du 20e congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre. Fribourg-Romont 2017, 230 – 234.

Kızılarşlanoglu 2016: A. Kızılarşlanoglu. Elaiussa Sebaste as a Port City in East Mediterranean Region and its Trade Relations with Africa. – In: 10th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East. Abstract Booklet. Vienna, 2016, 86.

ОЛОВНА ТЪРГОВСКА ПЛОМБА ОТ „КОВАЧЕВСКО КАЛЕ“

Олег АЛЕКСАНДРОВ, Симеон СТАНЧЕВ

РЕЗЮМЕ

В резултат на тримесечната кампания през 2021 г. в крепостта „Ковачевско кале“ бе напълно разкрита раннохристиянска базилика (**обр. 1**). Издигната е в източната част на комплекса с балнеума (**обр. 2**) скоро след готските войни на император Валенс от 376 – 378 г. По време на разкопките на пространството между крепостната стена и базиликата (*via sagularis*) бяха открити седем монети, датирани във втората половина на IV – началото на V в. (**Табло 1**), железен пръстен, малка бронзова верижка и една оловна търговска пломба. Оловната търговска пломба е с форма на пресечен конус с диаметър 11 – 13 мм (**обр. 3**). На лицевата страна е запазен триредов надпис на гръцки език – ΣΕΒ/ΑΣ[...]/Ν. Градове, наречени Себастон/Себастополис, са известни от цялата Римска империя, но фокусът ни е основно върху градовете от периода на Късната античност в Мала Азия, които са основни производители и износители на различни стоки. Пълно съвпадение по отношение на периода и други особености се открива с Елеуса Себасте (*Ελαιοῦσα Σεβαστή*), наричана още *Σεβαστηνῶν πόλις* или просто *Σεβαστῶν*. Върхът на икономическото развитие на града е регистриран в самия край на IV до VII в., като се фокусира върху производството на вино, зехтин и стъкларски изделия. Тези данни свидетелстват за достигането на стоки (вероятно чрез посредничество) от значимия средиземноморски център в късноримската крепост „Ковачевско кале“ в края на IV – първата половина на V в.

Plate 1. Coins found near the commercial sealing.
Табло 1. Монети, открити в близост до търговската пломба.

ДВА ВИЗАНТИЙСКИ МОЛИВДОВУЛА И ЕДНА НОМИЗМА ХИСТАМЕНОН, ПРОИЗХОЖДАЩИ ОТ ОКОЛНОСТИТЕ НА ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Владимир ПЕНЧЕВ

Национален исторически музей – София, ул. „Витошко лале“ 16, София, 1618,
България

ABSTRACT

Two Byzantine lead seals (*molybdobullae*) and one gold Byzantine coin (*nomisma histamenon*) are published, which were found in the vicinity of the town of Veliki Preslav. They are kept in the main numismatic collection of the National History Museum – Sofia. One *molybdobulla* is of Paulos Monomachos, imperial *protospatharios*, patrician and *genikos logothetes* (or *logothetes* of the *genikon*). It dates back to the 10th century. The second *molybdobulla* is of the emperor Nikephoros III Botaneiates (1078 – 1081). The gold coin is a *nomisma histamenon* of the emperor Constantine IX Monomachos (1042 – 1055). It was made using the “fourrée” technique, i.e. it has a copper core that was densely covered with thin gold foil.

Keywords: Preslav, *molybdobulla*, *genikos logothetes*, Nikephoros III Botaneiates, *nomisma histamenon*

През 2021 г. в Националния исторически музей – София постъпиха два оловни византийски печата (моливдовули), които със сигурност произхождат от околностите на Велики Преслав. Заедно с тях беше откупена и една златна византийска монета (номизма хистаменон) от XI в., изработена посредством техниката „фуре“, т.е. има медно ядро. Тя също произхожда от околностите на Велики Преслав.

Първият моливдовул е на Павел Мономах, императорски протоспатарий, патриций и логотет на геника, който се датира в X в. (Jordanov 2009, 288). Описанието му е както следва:

Лице: От околноръстният надпис е запазена малка част: + ΚЄ R - - - -. В средата има голям кръстовиден монограм (**таблица I, 1**), който е ограден от зрънчест кръг.

Опако: От околоръстния надпис е запазена малка част: - - - - - ΑΡΙΩ. В средата има голям кръстовиден монограм (таблица I, 2), който е ограден от зрънчест кръг.

Олово. Полуизтрит, частично корозирал, окислен. Размери: 24 – 28 мм. Тегло: 10,56 г. Инвентарен № в основния нумизматичен фонд на НИМ 56415. **Образ 1.**

В развързан вид надписите върху лицевата и обратната страна се разчитат като: + Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῶ δοῦλο Παύλῳ πατρ(ι)κίῳ βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ γενικῷ το Μονομάχ(ω). В превод: + Господи, помагай на твоя раб Павел Мономах, патриций, императорски протоспатарий и [логотет] на геника.

Издател на моливдовула е високопоставен византийски сановник, който е притежавал титлата „патриций“ и почетната титла „императорски протоспатарий“. Реалната му длъжност е била „логотет на геника“, т.е. министър на финансите.

Както посочихме по-горе, въпросните моливдовули на логоте-та на геника Павел Мономах се датират в X в. Ив. Йорданов, който предлага тази датировка, е публикувал дванадесет екземпляра от тях, всичките произхождащи от региона на Велики Преслав (Jordanov 2009, 288 – 289; №№ 801 – 811A). Не можем да не се съгласим с неговата констатация, че това е един твърде интересен факт (Jordanov 2009, 290).

С какво е била свързана тази интензивна кореспонденция на византийския финансов министър с българската столица Преслав? На този въпрос не може да се отговори ясно и категорично. Но все пак ще си позволим да изложим тук една наша хипотеза, която ни се струва доста вероятна. Както е добре известно през 927 г. младият току-що възцарил се български владетел Петър I, сключил дългогодишен „за 30 години“ мирен договор с Византия (История на България 1981, 370). Едни от основните клаузи в този договор били признаването от страна на византийското правителство на титлата „василевс“ на българския владетел, сключването на брак между него и принцеса Мария Лакапина и поетото от страна на Византия задължение да плаща ежегоден данък на Българското царство.

1.
2.
3. + I h S X I S R E X / R E S N A N T I h M
4. + C W h S T A / N T | b A S I L E C H S R m

Таблица I

Този ежегоден данък бил изплащан редовно не тридесет, а цели четиридесет години в периода 927 – 967 г. (История на България 1981, 389). Всяка година българска делегация отивала до Цариград, за да получи въпросния данък и да го отнесе до българската столица Преслав. Според нас издателят на моливдовулите – Павел Мономах, е бил логотет на геника някъде през този четиридесетгодишен период и то за доста продължително време. Намерените в региона на Велики Преслав тринадесет (включително и публикувания понастоящем) негови моливдовули най-вероятно са свързани по един или друг начин с ежегодното предаване на данъка от Византия на България. Много е възможно с тях да са били скрепвани някакви придружаващи данъка писма. Друга възможност е с такива оловни печати да са били запечатвани кесии, съдържащи определени парични суми, съставени от златни византийски монети и представляващи отделни обособени части от данъка. Всъщност най-вероятната възможност е с моливдовулите на логотета на геника Павел Мономах да са били запечатвани едновременно както писмени документи, свързани с изпращането на данъка от Цариград до Преслав, така и отделни кесии със златни монети, влизащи в състава на самия данък.

Вторият моливдовул е на император Никифор III Вотаниат (1078 – 1081 г.). Всъщност от него е запазена само едната половинка, отчу-

пена на времето си по линията на канала на шнура. Това счупване на печата е станало в Средновековието, а не в наши дни, след изваждането му от земята. За това ясно свидетелства обстоятелството, че мястото на прекършването е плътно покрито със същия оловен окис, с който е покрита повърхността и на останалата запазена част от моливдовула. Описанието на печата е както следва:

Лице: - - / ХС, с хоризонтална хаста за съкращение отгоре. Запазена е половината от бюстово изображение на Христос (вдясно), насреща. Около главата му има нимб, в който е вписан кръст. В запазеното (вдясно) рамо на този кръст има пет зърна, четири от които са разположени във формата на квадрат, а петото – в центъра на този квадрат. С лявата си ръка Христос държи пред гърдите си евангелие. Корицата на евангелието е украсена по същия начин (пет зърна, разположени като при запазеното рамо на кръста).

Опако: От околоръстния надпис е запазено: - - ΝΙΚΗ - - - - СПΤ / - - - - -. Запазена е половината (вляво) от фигурата на императора, прав, насреща. Той е със стема с пропендули, дивитисион и лорос. С дясната си ръка се опира на лабарум с дълга дръжка.

Олово. Частично корозирал и окислен екземпляр. Размери: 16 – 30 мм. Тегло: 11,21 г. Инвентарен № в основния нумизматичен фонд на НИМ 56414. **Образ 2.**

2.

В развързан вид надписът върху обратната страна е гласял: + Νικηφόρω δεσπότη τῷ Βοτανειάτῃ. В превод: + Никифор Вотаниат деспот.

Императорските печати на управлявалия само три години Никифор III Вотаниат са твърде редки. От днешните предели на България са известни само два негови моливдовула. Първият от тях е намерен при археологическите разкопки на Пернишка крепост (Jordanov 2009, 100 – 101; № 120). Вторият произхожда от местността Курт тепе (Сиври тепе), намираща се на един километър източно от село Тръстиково, община Аврен, Варненско (Лазаренко 2019, 367).

Както посочихме по-горе, публикуваният понастоящем моливдовул на Никифор III Вотаниат е бил счупен на две половинки по линията на канала на шнура още през Средновековието. Това най-вероятно е станало при отварянето на писмото (или документа), което е било скрепено с него. Това пък от своя страна показва, че получателят на въпросното писмо не е имал намерение да го запазва за съхранение в някакъв архив.

Когато през 1078 г. Никифор III Вотаниат се възкачил (след преврат) на византийския императорски престол, той бил вече твърде възрастен. Краткото му едва тригодишно управление било напълно неудачно. На изток в Мала Азия империята продължавала да губи все нови и нови територии, завладявани от селджушките турци. На Балканите, както отбелязва П. Мутафчиев, „... на север областта между Дунав и Балкана също тъй бе фактически загубена. В нея се разпореждаха печенегите...“ (Мутафчиев 1995, 336 – 337).

Какво е било положението на бившия столичен град на Първото българско царство Преслав през втората половина на XI в. не е известно. Липсва почти всякаква информация за това. Най-вероятно почти през целия този дълъг период той е бил в ръцете на печенегите. Известно е, че през 1053 г. император Константин IX Мономах изпратил голяма армия срещу печенегите, която успяла да завладее проходите в Източна Стара планина и да се укрепи в Преслав (Успенский 2022, 55). Но при едно внезапно нощно нападение печенегите разбили тази византийска войска и при своето паническо отстъпление тя била почти напълно унищожена. При това положение византийското правителство било принудено да прибегне към изпитния си метод на даване на богати подкупи и подаръци на печенежките вождове, за да осигури сключването на мир с тях (Успенский 2022, 55) и да получи ефимерното им обещание да не преминават с пълчищата си на юг от Стара планина. Срещу това обещание на печенегите било разрешено да се заселят в темата Паристрион (История на България 1982, 65). Но през 1059 г. печенегите нахлули в Тракия и тогавашният византийски император Исак I Комнин бил принуден от обстоятелствата да вземе решителни мерки. Лично той възглавил византийската войска, преминал Стара планина, най-вероятно през Етрополския проход, и нанесъл редица поражения на печенегите в Североизточна България. Вследствие на този поход за кратко време реалната власт на Византия била възстановена по Дунавската граница, но печенегите останали да живеят в темата Паристрион и фактически продължавали да се управляват от своите племенни вождове (История на България 1982, 65). За нас в случая е важен фактът, че през 1059 г. бъдещият император Никифор Вотаниат, в качеството му тогава на виден византийски военачалник, бил назначен от император Исак I

Комнин за управляващ крайдунавските крепости, може би за стратег на темата Паристрион (Успенский 2022, 55).

През 1064 г. голям брой узи (три орди) преминали Дунава и нахлули в тема Паристрион. Опиталите се да ги спрат, византийски погранични войски били разбити, а техните военачалници попаднали в плен (История на България 1982, 65 – 67). Сред пленените от узите бил и Никифор Вотаниат, който дотогава вероятно все още управлявал контролираните от Византия крепости в Паристрион.

Много е вероятно по време на своето около петгодишно пребиваване в североизточните български земи в качеството си на управляващ контролираните от византийците тамошни крепости, Никифор Вотаниат да е познавал някои от местните печенежки вождове и да е създавал по-дълготрайни контакти с тях. Както изглежда, този виден императорски сановник не е смятал за унижително да поддържа лични познания и да има съвместни дела с високопоставени персони от „варварски“ произход. Ясно доказателство за това е фактът, че през цялото време на неговото царуване (1078 – 1081 г.) най-приближените му хора са били „варварите“ Борил и Герман, които вероятно са били от печенежки или български произход. На тях той е имал огромно доверие, издигнал ги е високо във византийската рангова и служебна йерархия и им е предоставил много голяма власт в управлението на империята (Дуйчев 1958, 747 – 758).

Според нас публикуваният понастоящем моливдовул на император Никифор III Вотаниат, открит в околностите на Велики Преслав, е скрепявал някакво писмо (или друг вид документ), изпратен от императорската канцелария до някой от печенежките вождове в темата Паристрион. Той вероятно е живеел в околностите на старата българска столица или може би в самия Преслав. По време на управлението на Никифор III Вотаниат цялата тема Паристрион е била вече извън контрола на византийците и надали в някой от градовете ѝ е функционирала някаква официална структура на византийската имперска власт, до която би могло да е адресирано въпросното писмо. С това предположение може да се обясни и фактът, че при отварянето на писмото моливдовулът, който го е скрепявал, е бил нарочно счупен на две части и захвърлен като непотребен. Очевидно получателят не е имал свой архив за съхраняване на документи, а и не е пожелал да запази писмото след прочитането му (по-вероятно след като му е било прочетено и преведено).

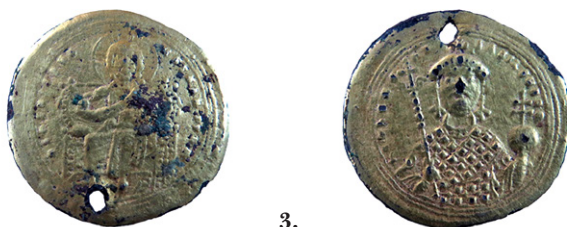
Накрая ще се спрем накратко и върху третия предмет, откупен заедно с разгледаните по-горе два византийски оловни печата, произхождащи от региона на град Велики Преслав. Той също произхожда от околностите на този град. Става дума за една златна византийска монета, номизма хистаменон на император Константин IX Мономах (1042 – 1055) (Grierson 1973, 738; № 1a). Тя е изработена

посредством техниката „фуре“, т.е. има медно ядро, което е било плътно покрито с тънко златно фолио. Описанието ѝ е както следва:

Лице: Околовръстен надпис (**таблица I, 3**). Христос, с нимб, туника и мантия, седнал на трон с високо облегалo, насреща. С дясната си ръка благославя, а с лявата – държи евангелие.

Опако: Околовръстен надпис (**таблица I, 4**). Бюст на императора, със стема с кръст и пропендули, с дивитисион и лорос, насреща. С дясната си ръка държи скиптър с кръст на върха, а с лявата си ръка държи кълбо, увенчано с патриаршески кръст.

Медно ядро, покрито с тънко златно фолио (фуре). Частично корозирала, със следи от окисляване. Пробита. Размери: 27 – 28 мм. Тегло: 4,25 г. Инвентарен № в основния нумизматичен фонд на НИМ 56416. **Образ 3.**

3.

Анализът на стила на изображенията и на палеографията на надписите ясно показва, че въпросната монета, изработена посредством техниката „фуре“, не е дело на някое частно лице – тогавашен фалшификатор на златни монети, а е била изработена в официалната държавна монетарница в Константинопол. Всъщност този технически способ е бил използван понякога в императорската монетарница поради недостига на скъпоценни метали. Също така в някои случаи златни монети „фуре“ са били произвеждани в константинополския монетен двор, за да бъдат включени в суми пари, предназначени за изплащане, по една или друга причина на „варварите“ (Йорданов 1979, 8 – 16), живеещи извън пределите на империята или на нахлули на територията на Византия „варварски“ племена. Обстоятелствата, че по-крупните парични суми обикновено са били изплащани в кесии, запечатани още в държавната хазна в Константинопол, като в момента на самото изплащане не са били преброявани и проверявани отделните монети, несъмнено е улеснявало тази практика. Златните номизми „фуре“ са били смесвани в тези кесии с пълноценни номизми и така безпрепятствено са били приемани от получателя.

Както споменахме по-горе, през 1053 г. император Константин IX Мономах изпратил голяма армия срещу печенегите, която успя-

ла да завземе проходите в Източна Стара планина и да се укрепи в Преслав. Обаче много скоро тази византийска войска била разбита и почти напълно унищожена. При това положение на нещата византийското правителство било принудено да прибегне към изпитания си метод на даване на богати подкупи и подаръци на печенежките вождове, за да осигури сключването на мир с тях и да получи от тях обещание да не преминават с пълчищата си на юг от Стара планина.

Най-вероятно публикуваната тук номизма хистаменон на Константин IX Мономах, изработена посредством техниката „фуре“, е влизала в състава на някаква значителна парично сума, състояща се от новоотсечени златни монети на този владетел, която е била изпратена от византийското правителство на печенегите, обитаващи региона на Преслав още през 1053 г. или скоро след това.

Когато по един или друг начин номизмите „фуре“ са били разпознавани от населението, сред което са се разпространявали, тяхното използване като пълноценни парични знаци е било затруднено и хората са се принуждавали да ги превръщат в накити. За това свидетелства фактът, че повечето златни номизми „фуре“, произхождащи от България, са пробити. А намирането на такива пробити екземпляри и при археологически разкопки показва, че пробиването е ставало не през ново време, а в съответната епоха. Публикуваната тук монета, произхождаща от околностите на град Велики Преслав, също е била пробита още през Средновековието, а не в наши дни, след намирането ѝ.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

- Дуйчев 1958:** Ив. Дуйчев. Образи на двама българи от XI век. – В: Сборник изследвания в чест на академик Д. Дечев, по случай 80-годишнината му. София, 1958, 747 – 758 [Iv. Duychev. Obrazi na dvama balgari ot XI vek. – V: Sbornik izsledvaniya v chest na akademik D. Dechev, po sluchay 80-godishninata mu. Sofiya, 1958, 747 – 758].
- История на България 1981:** История на България. Том 2. Издание на БАН. София, 1981 [Istoriya na Balgariya. Tom 2. Izdanie na BAN. Sofiya].
- История на България 1982:** История на България. Том 3. Издание на БАН. София, 1982 [Istoriya na Balgariya. Tom 3. Izdanie na BAN. Sofiya, 1982].
- Йорданов 1979:** Ив. Йорданов. Византийски фалшиви златни монети (VI – XI в.). – Нумизматика, 4, 1979, 8 – 16 [Iv. Yordanov. Vizantiyski falshivi zlatni moneti (VI – XI v.). – Numizmatika, 4, 1979, 8 – 16].
- Лазаренко 2019:** Иг. Лазаренко. Моливдовули от средновековния град Петрин. – В: Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. дин Иван Йорданов. Шумен, 2019, 356 – 368 [Ig. Lazarenko. Molivdovuli ot srednovekovniya grad Petrin. – V: Yubileen sbornik v chest na 70-godishninata na prof. din Ivan Yordanov. Shumen, 2019, 356 – 368].

- Мутафчиев 1995:** П. Мутафчиев. Лекции по история на Византия. Том II. София, 1995 [P. Mutaftchiev. Lektsii po istoriya na Vizantiya. Tom II. Sofiya, 1995].
- Успенский 2022:** Ф. Успенский. История Византийской империи. Том 7. Москва, 2022 [F. Uspenskiy. Istoriya Vizantiyskoy imperii. Tom 7. Moskva, 2022].
- Grierson 1973:** Ph. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Vol. III, part 2. Washington, 1973.
- Jordanov 2009:** Iv. Jordanov. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, Volume 3, Part One. Sofia, 2009.

TWO BYZANTINE MOLYBDOBULLAE AND ONE NOMISMA
HISTAMENON, ORIGINATING FROM THE VICINITY
OF VELIKI PRESLAV

Vladimir PENCHEV

SUMMARY

In 2021, two Byzantine lead seals (*molybdobullae*) were purchased at the National History Museum – Sofia, which certainly originate from the vicinity of Veliki Preslav. Along with them, a gold Byzantine coin (*nomisma histamenon*) from the 11th century was also purchased, made using the “fourrée” technique, i.e. it has a copper core. The first *molybdobulla* is of Paulos Monomachos, imperial *protospatharios*, patrician and *genikos logothetes* (or *logothetes* of the *genikon*), which dates back to the 10th century. Twelve more *molybdobullae* of this high-ranking Byzantine dignitary originate from the region of Veliki Preslav. In our opinion, Paulos Monomachos was *genikos logothetes* sometime during the period 927 – 967, when the Byzantine government paid an annual tribute to the Bulgarian Tsar Peter I. This tax was determined by one of the clauses of the peace treaty concluded between Bulgaria and Byzantium in 927.

The thirteen (including the currently published) *molybdobullae* found in the Veliki Preslav region are most likely connected in one way or another with the annual transfer of tribute from Byzantium to Bulgaria. It is very possible that some letters accompanying the tax were fastened with them. Another possibility is that such lead seals were used to seal purses containing certain sums of money, made up of gold Byzantine coins and representing separate distinct parts of the tax.

The second *molybdobulla* is of the emperor Nikephoros III Botaneiates (1078 – 1081). The seals of this ruler, who ruled for only three years, are very rare. Only two of his *molybdobullae* are known from the present-day lands of Bulgaria.

The gold Byzantine coin, which is the third item currently published, is a *nomisma histamenon* of the emperor Constantine IX Monomachos (1042 – 1055). It was made using the “fourrée” technique, i.e. it has a copper core that was densely covered with thin gold foil. The analysis of the style of the images and the paleography of the inscriptions clearly shows that the coin in question, made using the “fourrée” technique, was not the work of a private individual – a gold coin forger of the time, but was made at the official state mint in Constantinople. In

fact, this technique was sometimes used in the imperial mint due to the scarcity of precious metals. Also, in some cases, gold “fourrée” coins were produced at the Constantinople mint to be included in sums of money intended for payment, for one reason or another, to “barbarians” living outside the empire or to “barbarian” tribes that invaded the territory of Byzantium.

ПЕЧАТ НА ПЕТЪР, ВЕЛИК КУРАТОР НА АРХОНТА НА БЪЛГАРИЯ ОТ ОКОЛНОСТИТЕ НА ПЛИСКА

Женя ЖЕКОВА*, Андрей АЛАДЖОВ**,
Станислав СТОЙЧЕВ***

*Регионален исторически музей – Шумен, Шумен 9700, бул. „Славянски“ № 17,
Bulgaria; zhenya.zheкова@yahoo.com

**Национален археологически институт с музей при Българска академия на
науките, София 1000; ул. „Съборна“ № 2; aladjov@gmail.com

***Регионален исторически музей – Шумен, Шумен 9700, бул. „Славянски“ № 17,
Bulgaria; s.stoychev10@gmail.com

ABSTRACT

The seals of *Peter, megas kourator of the archon of Bulgaria*, became known in 2007, following the publication of the first issue. Almost twenty years later, a second one appeared. It was discovered during rescue archaeological excavations in the summer of 2024, exploring an early medieval settlement in the Kavlaklar locality near the town of Novi Pazar, Shumen district. The newly discovered seal is the subject of the current paper. The seals (three known so far) are examined against the results of the archaeological investigation of the site from which the last one originated.

Keywords: Peter, megas kourator of the archon of Bulgaria, kavkhan, ichirgu – boila, comes palatii, megas kourator

Печатите на *Петър, велик куратор на архонта на България*, стават известни през 2007 г. след публикацията на първия екземпляр. Почти двадесет години по-късно се появи и втори. Той бе открит по време на спасителни археологически разкопки през лятото на 2024 г., проучващи ранно-средновековно селище в м. Кавлаклар край град Нови пазар, област Шумен. Неговото описание е както следва (**обр. 1**):

Лице: Патриаршески кръст (горното, късо рамо е наклонено) върху постамент от вероятно три стъпала – виждат се само две. Около изображението следва надпис, поставен между два зрънчести кръга, виждат се единствено буквите + KERO ...

+ Κ(ύρι)ε βο[ήθει τῷ σῷ δούλῳ]

Опako: Четириредов надпис, от който са излезли само първите три реда. Четвъртият не се е отпечатал поради изместване на отпечатъка, който е останал извън ядрото.

.ΕΤΡΟΜ| .. ΑΛΩΚΘ |ΡΙΑΡ..

[Π]έτρο μ[εγ]άλῳ κου[ράτο]ρι ἄρ[χοντα Βουλγαρίας]

В превод: *Господи, помагай на своя раб Петър, велик куратор на архонта на България.*

РИМ – Шумен. Д. 14 – 17 (15) 2 мм. Т. 2,43 г. Сектор Е26, кв. 48/49; дълб. 190.31 – 190.11; структура 120/А79 (вкопано жилище), от пласт над каменна печка – пол. № 1257 – 07.05.2024 г.

Обр. 1

Непубликуван

Паралели: **Йорданов, И.** Средновековни български и византийски печати (IX – X в.) с етнонима Βουλγαρων. – Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007а, 167 – 178; **Йорданов, И.** Печат на Петър, велик куратор на архонта на България (последна четвърт на IX в.). – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, 4–2, София, 2007b, 325–330; **Jordanov, Zhekova** 2007, р. 46, по. 72; **Йорданов, И.** Корпус на средновековните български печати. – В: *Плиска – Преслав*, 12, 2016, 147, № 299.

Печатът представлява тънка оловна пластина без видим канал за шнур. Има неправилна правоъгълна форма, плитък релеф, ядрото е било по-малко и част от буквите не са се отпечатали. Разместен отпечатък. Не е от една матрица с екземпляра от Плиска. Кръстът на лицевата страна е вертикално нанесен, докато надписът на обратната – хоризонтално. Посока на осите ↑→. Фактът, че четвъртият ред не е отпечатан, насочва към вероятността ядрото да е било предварително изрязано. Тъй като са преценили, че кръстът няма да се събере на широката част, са го отпечатали вертикално, а текстът – на ширина. Това означава, че е отпечатан с две отделни матрици, или самата матрица е гравирана така, което е озадачаващо.

ПЕЧАТИТЕ

Първият екземпляр е придобит от РИМ – Шумен чрез откупка през 2003 г. с информация, че произхожда от околностите на Плиска (**обр. 2**). Фактът, че не е намерен по време на археологически разкопки, до този момент поставяше под съмнение неговия истински произход. Но намирането на втори екземпляр и то в същия географски ареал, потвърждава не само оригиналността на първия, но и евентуалното му място на намиране. Допускането двата моливдовула да имат общ произход е изкушаващо, тъй като вероятността първият да е намерен на същото място е голяма.

Според своите стилови характеристики – двойно пресечен патриаршески кръст върху постамент от три стъпала и надпис между два зрънчести кръга, датировката на печата категорично е отнесена в последната четвърт на IX в. и по-скоро в неговия край (Йорданов 2007а, 171; Йорданов 2007б, 325).

При византийските печати двойно пресеченият патриаршески кръст върху стъпала и кръгов инвокативен надпис се появява през третата четвърт на IX в., а употребата му продължава до първата четвърт на X в. (Seibt 1978, 122–123; Oikonomides 2002, 7; Тодоров 2012, 48). При императорските е поставен като инсигния, държана от двамата владетели върху печатите на малолетния Константин VII и майка му Зоя, регентка в периода 914 – 919 г. (Zacos, Vegler 1972, no. 62, type A). Кръстът е използван като лицев сюжет върху печатите на служители от византийската администрация, заемащи определени постове, свързани с междудържавни отношения, пратеничества, мисии и др. (Koltsida-Makre 1994, 48) (**обр. 3**). В този смисъл кръстът

Обр. 2

Обр. 3

символизира върховната власт на владетеля, дадена му от Бога. На практика той замества владетеля, наместника на Исус Христос на земята – следователно самия Бог.

Появата на патриаршеския кръст върху сфрагистичните паметници у нас е свързана с печатите на Петър и Мария от групата „василевси на българите“ (927 – ?), върху обратната страна на които двамата владетели държат помежду си патриаршески кръст, който завършва в долния си край със сфера (Йорданов 2016, 86–87) (**обр. 4**). Присъства при всички Петрови печати, върху които е представена съпругата му Мария (автократори на българите и благочестиви василевси) – до 945 г. (Йорданов 2016, 84–110). Без съмнение тук смисълът на патриаршеския кръст е легитимността и признанието, които Петър получава от Константинопол. Така този кръст се утвърждава като върховен владетелски символ, с който българският владетел е благословен от самия Бог.

Патриаршеският кръст се среща и върху още няколко сфрагистични паметника от края на IX – началото на X в. Това са печатите на Йоан, багатур и престолонаследник (927 – ?) (Йорданов 2016, 135), Михаил, багатур и престолонаследник (IX – X в.) (Йорданов 2016, 140), бронзовите печати с легенда ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΟΡΩΝ (**обр. 5**), ΒΟΥΛΑ ΑΠΟ ΧΟΡΗΩΝ ΕΝΣ ΧΟΡΗΩΝ, както и тези с псевдонадписи (Жекова под печат). През 2024 г. по време на археологически разкопки в столицата Плиска се появи още един печат с патриаршески кръст на някой си Петър¹.

Обр. 4

Обр. 5

¹ Печатът бе намерен през лятото на 2024 г. по време на редовни археологически разкопки на обект № 41 в Плиска. Предстои неговата публикация от колегите от ШУ „Еп. К. Преславски“ – доц. д-р Константин Константинов – ръководител на обекта, и доц. д-р Тодор Тодоров.

От изброените примери става ясно, че патриаршеският кръст е използван като лицев сюжет върху конкретна група сфрагистични паметници, разкривайки символиката на най-висша земна власт. Това са печатите на българските владетелите, техните наследници и административни лица от най-висок ранг. В последната категория трябва да бъдат поставени и моливдовулите на Петър, велик куратор на архонта на България.

И двата печата на великия куратор представляват тънки оловни пластинки с ромбоидна форма без наличие на следи от канал за шнур. При публикуването на първия екземпляр Иван Йорданов е категоричен, че не става въпрос за печат, а за отпечатък. Оттук следва заключението, че той в никакъв случай не е придружавал кореспонденция. Първоначално приема, че е служел „за изпробване на булотириона или някакво друго предназначение“ (Йорданов 2007а, 170; Йорданов 2007б, 325), а по-късно допуска да е „пробен отпечатък или знак на собственика на печата, имащ предназначението на сфрагида“ (Йорданов 2016, 147).

През средновизантийския период особена популярност придобива практиката за отпечатване на своеобразни билети (сфрагидии), използвани като пропуски за императорските банкети. Филотей в 899 г. описва такова празненство, организирано от император Лъв VI (886 – 912), в което подбрани аристократи са били поканени на вечеря с императора, а също и хора от народа, които са получили императорска покана под формата на сфрагидия. Върху такъв оловен жетон (сфрагида) от VII в. е представена Богородица с Младенеца на лицевата страна, а върху обратната има надпис „месец Юли“. Надписът сочи, че основното предназначение на този жетон е да бъде разменен срещу раздаваните от управата помощи през този месец от годината. Вероятно това се е практикувало за всеки месец (Vikan, Nesbitt 1980, 12). Тъй като по външен вид сфрагидиите приличат на оловните печати, основната им отлика (но не само!) е липсата на канал за шнур, скрепяващ кореспонденцията при моливдовулите (**обр. 6**). Те имат строго детерминирана функция, различаващи ги съществено от оловните печати – това са жетони, които са раздавани при нужда и са служели за размяната им срещу жито и други суровини (Йорданов, Жекова 2006, 195).

Обр. 6

В редица публикации определени артефакти, които нямат чисто сигилографски белези, често са определяни като сфрагидии или тесери (Бонев 1986, 34; Георгиев 1989, 41–47; Аладжов 1995 – 1997, 99–100; Аладжов 2004, 180–183). Но както е видно, последните са специфични пропуски или жетони, които нямат връзка с намираните у нас печати. Фактът, че при някои от тях не се забелязва канал за шнура, не означава автоматически, че трябва да бъдат причислени към друга категория. Липсата на канал не променя изначалната същност на печата – той не само запазва тайната на кореспонденцията, но е и верифициращ знак на своя собственик. Иконографията върху разглежданите тук екземпляри на Петър, велик куратор на архонта на България, носи всички белези за оформяне и изготвяне на един моливдовул. За това, че става въпрос за печат, категорично свидетелства още един, трети екземпляр.

Той също е част от сфрагистичната колекция на РИМ – Шумен, най-голямата в страната. Този на практика трети екземпляр е включен в *Корпуса на средновековните български печати* под № 304, публикуван като печат на Григорий, магистър на българите (X в.) (Йорданов 2016, 151, # 304)². Различава се от първите два по своята метрика и най-вече по наличието на ясно изразен канал за шнура, доказващ, че освен двете пластинки, разполагаме и с моливдовул на Петър. За съжаление е в незадоволително физическо състояние, което вероятно е причина за неговата грешна първична идентификация. Описанието му е, както следва (**обр. 7**):

Лице: Патриаршески кръст върху постамент от три стъпала. Около изображението следва надпис, поставен между два зрънчести кръга, от който се виждат единствено буквите:

+ KERON ...ΛΩ

+ Κ(ύρι)ε βοή[θει τῷ σῶ δού]λω

Опako: Четириредов надпис, от който са четивни единствено букви на третия и четвъртия ред.

.....|.....|.. ΡΧ'ΒΔΛ | ΓΑΡΙΑ

[Πέτρο μεγάλω κουράτορι ἁ]ρχ(οντα) Βουλγαρία[ς]

В превод: *Господи, помагай на своя раб Петър, велик куратор на архонта на България.*

РИМ – Шумен, инв. № 15476. Д. 24 – 26 (22) 4 – 6 мм. Т. 19.20 г. Печатът е бил захапан в единия край от булотириона, вследствие на което ядрото се е приплъзнало и отпечатъкът е непълен. Аверсът е по-добре запазен, докато реверсът е унищожен от канала за шнура. От едната страна ядрото е поплътено, а от другата постепенно изтънява. Посока на осите ↑↑.

² Преди няколко години при работата с печатите от колекцията установих (б.м. – Ж.Ж.), че това не е печат на Григорий, магистър на българите. Още тогава споделих тези свои наблюдения с проф. Иван Йорданов, който се съгласи с моята идентификация. Настоящата статия на практика коригира първичната публикация на печата.

Обр. 7

Непубликуван

Паралели: **Йорданов, И.** Средновековни български и византийски печати (IX – X в.) с етнонима Βουλγαρων. – Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007, 167 – 178; **Йорданов, И.** Печат на Петър, велик куратор на архонта на България (последна четвърт на IX в.). – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, 4–2. София, 2007, 325 – 330; **Jordanov, Zhekova** 2007, р. 46, по. 72; **Йорданов, И.** Корпус на средновековните български печати. – В: *Плиска – Преслав*, 12, 2016, 147, № 299.

И така, разполагаме с три екземпляра на тези загадъчни сфрагистични паметници от края на IX в. Основният въпрос е на кого принадлежат те – кой е този Петър и какви са били неговите функции. Безспорно тук най-голям е приносът на покойния Иван Йорданов, който прави опит за идентификация на личността от моливдовула. В първата му публикация главният проблем е свързан с това дали печатът, който по нищо не се различава от останалите византийски печати, принадлежи на български или на византийски куратор (Йорданов 2007а, 170). По същото време излиза втора публикация, в която той вече по-задълбочено се опитва да идентифицира неговия собственик съобразно информацията, с която разполагаме в изворите.

Йорданов правилно определя намерения в района на Плиска печат като принадлежал на български, а не на византийски служител, от което следва питането дали в България в края на IX в. съществува такава длъжност. По този начин е поставен въпросът за отделните държавни институции, функционирали в епохата на Първото българско царство. Непосредствено след Покръстването в управлението на България навлизат византийски титли и длъжности, някои от които имат български аналог, но други служат за обозначаване на новоучредени ведомства. Иван Йорданов допуска, че такава вероятно е била и длъжността на великия куратор (Йорданов 2007, 327).

Известна неяснота съществува и около втората част от надписа. Първоначално Йорданов разсъждава, че е възможно двойко четене – *куратор на архонта на България* или *на архонта на българите* (Йорданов 2007а, 170). В следваща публикация приема за категорично първото четене

(Йорданов 2007b, 325; Йорданов 2016, 147). След като печатът е датиран в края на IX в., единственият възможен архонт на България в този период е княз Борис-Михаил. Още повече, че той вече е засвидетелстван с тази титла върху две групи печати – Михаил, архонт на България (864 – 889) и Михаил монах от Бога поставен, архонт на България (889 – 907) (Йорданов 2016, 46 – 60).

Въпреки категоричното обвързване на кураторските печати с управлението на княз Борис-Михаил не бива да забравяме, че първата група печати на неговия син Симеон като архонт на България също се датират в края на IX в. (Йорданов 2016, 60). Тази група печати (893 – ?) следва иконографския сюжет на неговия баща, включително и титула „архонт“, включен в инвокативния надпис. Освен че илюстрират приемствеността в управлението и продължаването на политическата линия на Борис-Михаил, те водят към допускането, че в началния период на царуването си Симеон вероятно е бил съуправител на своя баща (Тодоров 2013, 315 – 331).

ПЕТЪР, ВЕЛИК КУРАТОР НА АРХОНТА НА БЪЛГАРИЯ

След като датировката и принадлежността на печата са изяснени, се пристъпва към идентифицирането на притежателя на печата, изпълнявал длъжността велик куратор на архонта на България в края на IX в. Единствен кандидат в този период, носещ името Петър, е споменатият в хрониките сродник на княз Борис, участник в няколко дипломатически мисии. Името му се среща в следните извори:

1. В писмо на папа Йоан VIII от 16 април 878 г. „изпратено по епископите Павел и Евгений до комита Петър през месец април, 16-и ден, индикт XI“ (Папа Йоан 1960, 157).
2. В писмо от май 879 г. папа Йоан VIII изброява пратениците: „До Петър, Цербула и Сундика и другите боляри и съветниците на нашия любим син, българския княз Михаил“ (Папа Йоан 1960, 161).
3. В писмо на папа Йоан VIII от 8 юни 879 г.: „... вие изпратихте по времето на нашия предшественик преблажения папа Николай, вашите пратеници, именно Петър, ваш роднина, Йоан и Мартин, при катедрата на блажения първоапостол Петър“ (Папа Йоан 1960, 164).
4. Освен това е известно, че комитът Петър е бил вече изпращан от княз Борис два пъти в Рим: при папа Николай I в 866 г. и при папа Адриан II в 868/869 г., за да иска архиепископ за България.

Личността на Петър и неговата позиция като дипломатическо лице е многократно дискутирана. В българската историография съществуват две становища относно неговата реална длъжност – според едното, което има повече поддръжници, той е ичиргу боил, а според второто – кавхан.

Повечето изследователи гравитират около тезата, че Петър е бил ичиргу боил, а „Цербула“ или „Зерго була“ е неправилно предадената тит-

ла на „ичиргу, чергу боила“ (Венедиков 1979, 31; Славова 2010, 23). Иван Венедиков счита, че през втората половина от управлението на Борис, вероятно след 869 г., титлата ичиргу боил е дадена на Петър (Венедиков 1979, 30)³. Не е ясно докога той изпълнява тази длъжност, тъй като следващият ичиргу боил, за когото имаме сигурна информация, е Мостич. От неговия надгробен надпис става ясно, че е заемал тази длъжност при двама владетели – при Борис и Симеон (Станчев, Иванова, Балан, Боев 1955, 8, 52). Новото тълкуване на надписа разкрива, че най-вероятно Мостич е бил отстранен от високия пост и замонашен, след като Петър I е бил обявен за владетел от своя баща. Следователно, отстраняването на ичиргу боила Мостич, отразено в надгробния му надпис, трябва да се отнесе в последните години от управлението на Симеон, т.е. около 925/926 г., когато вероятно Мостич е принудително изпратен в манастир (Тодоров 2022, 398 – 399). Възможно е същата съдба по-рано да е спходила и ичиргу боила Петър, като основание за това ни дава намереният наскоро печат в комплекс (манастирски?) от Външния град на Плиска (Тодоров, Константинов под печат)⁴.

Известно е, че ичиргу боилът заема второ място в ранговата йерархия след кавхана. За пръв път срещаме двете длъжности при управлението на хан Крум, но те най-вероятно са съществували и по-рано (Венедиков 1979, 28). Ичиргу боилът е главнокомандващ на дясното крило на войската. Той е боил на вътрешната област, на метрополията, пряко отговаряйки за реда в нея. Войската, която обикновено предвожда, е близо една трета част от целия състав на армията. За това съдим от текста в Хамбарлийския надпис, от който става ясно, че армията, която командва, има постоянна величина. Основният корпус наброява хиляда тежковъоръжени конници, което изчислено прави близо една трета от армията на хан Крум. Прибавени и спомагателните части, броят на командваните от ичиргу боила войници нараства два-три пъти, формирайки една огромна по мащабите си за онова време армия (Станилов 2003, 19). По-късно при княз Борис оглавява важни дипломатически мисии и изпълнява функциите на външен министър (Бешевлиев 1981a, 51; Венедиков 1979, 38). За тази му роля ни информира надписът от Сини вир, в който ичиргу боилът е споменат като пратеник на Омуртаг (Бешевлиев 1981b, 113 – 115; Станилов 2003, 20).

Важна информация за седалището на ичиргу боила дават инвентарните надписи. Те представляват своеобразни списъци с въоръжение, служещи за проверка на неговата наличност. До този момент са документирани седем на брой, шест от които намерени на юг от Плиска. Вероятно са били поставени в крепости и укрепени звена, отбраняващи пътищата и прохо-

³ Според приписката в Чивидалското евангелие в периода (867 – 870) ичиргу боил е Стазис. Виж: Смядовски 2003, 515; Славова 2010, 25.

⁴ Към идентифицирането на ичиргу боила Петър, родственик на княз Борис-Михаил с Черноризца Петър и евентуален притежател на печата от обект № 41, се насочва и Трендафил Кръстанов в последната си публикация, посветена на тази личност. Виж: Кръстанов 2024, 481.

дите към столицата (Бешевлиев 1981b, 42). Интересен е фактът, че повечето са намерени в Преслав, а от Плиска няма нито един. Това дава основание на Иван Венедиков да заключи, че резиденцията на ичиргу боила по всяка вероятност се е намирала в Преслав (Венедиков 1979, 39). Поглеждайки към печатите, не може да не направи впечатление, че и трите екземпляра на Петър, велик куратор на архонта, действително са намерени в Плиска и непосредствената ѝ околност, т.е. извън Преслав.

Ако се върнем в края на IX в., когато се датират печатите на Петър, в изворите са споменати двама ичиргу боили. Първият е Стазис, чието име срещаме в приписката от Чивидалското евангелие от 867 г. и от списъка с лицата, представлявали България на събора в Константинопол в 869/ 870 г. Вторият е Петър, чиято роля като дипломат вече беше изяснена. Според Иван Венедиков промяната е станала през втората половина от управлението на Борис, и по-точно в 869 г., когато Петър е заменил Стазис на този пост (Венедиков 1979, 28).

Загатва се и за други отговорности, които е носел ичиргу боилът, като охрана и безопасност на владетелския двор, грижа за личното и държавно имущество, комендант на столицата. Именно тези му функции кореспондират с част от задълженията на куратора. Длъжността на куратора (*kourator*, *κουράτωρ*) се появява в Късната Римска империя, където служи за обозначаване на градския магистрат, но от VI в. се трансформира в управител на императорските имения. При император Василий I (867 – 886) управлението на императорския домейн е разделено между няколко независими куратори: велик куратор и куратор на Мангана. По-късно са известни и куратори на императорските ателиета и работилници, най-вече свързани с производството и търговията на коприна, както и куратори на географски единици (ODB 1991, 1155 – 1157; Йорданов 2007b, 326). Без съмнение обаче най-важната му функция е стопанисването на двореца и владенията на императора. Така стигаме до идеята на Татяна Славова, която счита, че в куратора можем да видим неговия прабългарски еквивалент – самписа. „Самписът е управител на двореца на владетеля (но и на крепостта, кулата), също е негов съветник по въпросите на дипломатическия протокол и церемониал, който в качеството си на такъв е бил включен в задгранични мисии“ (Славова 2010, 161). Интересен факт е, че за периода, в който се датира печатът на Петър велик куратор, разполагаме с най-много сведения за самписи. Това са Прастич и Алексей Хуно, пратеници на VIII-я вселенски събор в Константинопол, както и Есхач, един от най-доверените хора на княз Борис, който приема в дома си Климент и Наум. Славова приема, че Петър вероятно е бил главният сампис, което кореспондира с титлата ме-гас куратор (Славова 2010, 162 – 163).

Основен поддръжник на второто становище е Васил Гюзелев, считайки Петър за кавхан, въпреки че никъде в изворите той не е споменат като такъв (Гюзелев 1969, 197, 310–311, 317; Божилов, Гюзелев 1999, 177, 181, 189). Известно е, че длъжността на кавхана е натоварена с военни функции, той е висш пъл-

ководец и върховен главнокомандващ на българската войска. Вероятно до управлението на Борис-Михаил има и съвладетелски функции (Бешевлиев 1981а, 50)⁵. Кавханът командва лявата страна на войската, която е по-многобройната част в сравнение с дясната. Това е била редовна и намираща се в постоянна бойна готовност армия, която е резидирала в столицата и нейната околност. Така възниква въпросът за мястото, в което пребивава кавхана. Гюзелев счита, че пряката обвързаност на кавхана с владетеля предполага неговата резиденция да се е намирала в столицата Плиска (Гюзелев 2007, 119). Така отново стигаме до логичното заключение, че и трите печата на Петър, велик куратор на практика, отново се ситуират извън резиденцията на кавхана.

Без съмнение главна фигура в българските дипломатически мисии от 60 – 70-те години на IX в. е Петър. Той предвожда делегациите, за което съдим от начина, по който са изброени пратениците в писмата от май и юни 879 г. – изреждането на имената започва именно с неговото (Папа Йоан 1960, 161; 164). Още по-интересен е начинът, по който папа Йоан VIII титулува Петър в писмото от 16 април 878 г. – той го нарича *Petrus comitus* (Папа Йоан 1960, 157). Според Васил Гюзелев „титлата е употребена, за да означава *comes palatii* – една титла, която се среща и в други писма на Йоан VIII“ (Гюзелев 2007, 154)⁶. Известно е, че в западната терминология с тази титла е обозначаван първият човек в двореца на владетеля, който е имал съдебни функции, водеща роля във външнополитическите отношения и е отговарял за владетелската канцелария⁷. Както става ясно, *comes palatinus* е натоварен и със съдебни функции – задължение, което вероятно е било част от прерогативите и на Петър. За това съдим от писмото на папа Йоан VIII от май 879 г., където Петър е наречен *Petro Cerbule et Sundice* (съдия).

Следователно Петър, като Борисов родственик и негов пръв помощник в държавното управление, е бил най-довереният му човек, на когото възлага и предводителството на дипломатическите мисии. За значимостта, която носи високия ранг на титлата „съдия“, съдим от факта, че по време на война, напускайки столицата, князът оставя своя наместник, „за да съди и упражнява власт“ (Гюзелев 2007, 115; Кръстанов 2024, 478). Това дава осно-

⁵ Бешевлиев стига до извода, че „в по-старата епоха у българите е съществувала институцията на двойните владетели“. „Наследственият“ владетел е бил държавният глава, а „изборният“ – негов съуправител и главнокомандващ на войската. Вероятно тази традиция в управлението е била характерна и за други степни народи, като например хазарите. Изворите съобщават, че при тях младшият владетел стои начело на армията, докато старшият – Хаганът, има по-скоро върховна, сакрална роля в управлението (Crawford 2021, 62).

⁶ Към това мнение се придържа и Трендафил Кръстанов: „Според мен по-приемливо е предположението на В. Гюзелев, че Петър е бил нещо като *comes palatii*“ (Кръстанов 2024, 480).

⁷ Думата *comes* (мн. ч. *comites*) е с латински произход и буквално означава другар, последовател. Като титла *comes palatinus* (на немски *pfalzgraf*) се появява при Меровингите (480 – 750) и означава служител, който подпомага краля в неговите съдебни задължения, на практика негов заместник. Властта на *comes palatinus* нараства при Каролингите (751 – 987), като дори им се дава автономност (ODB 1991, 484 – 485). В Англия титлата се трансформира в *count of the palace*.

вание на Гюзелев да заключи, че в периода 866 – 879 г., ако не преди и след това, кавханската длъжност в държавата е изпълнявана именно от Петър. На това твърдение противоречи единствено фактът, че той никъде в изворите не е споменат като кавхан, но йерархичният порядък от писмата го доказва (Гюзелев 2007, 155).

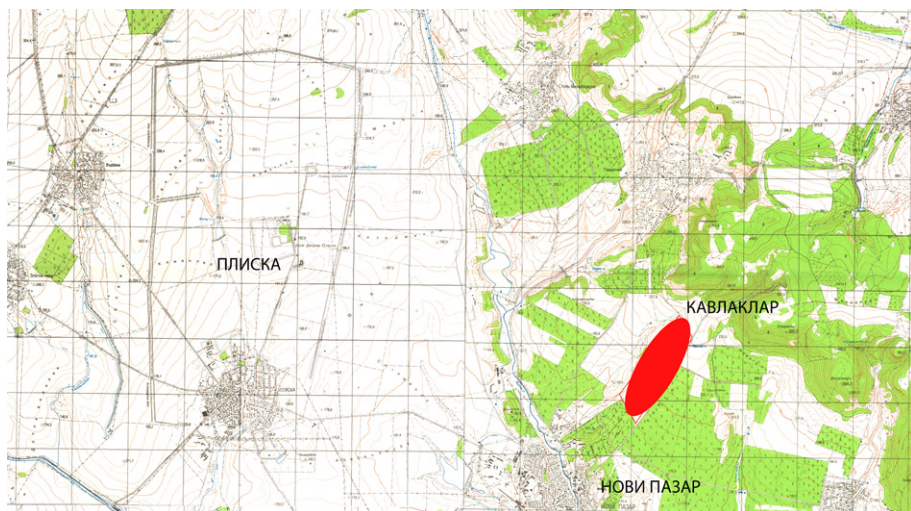
Дали Петър е бил кавхан, ичиргу боил, *comes palatii* или просто велик куратор на архонта на България, бъдещите находки ще покажат. Безспорно обаче това е бил човек, стоящ най-близко до хана, отговарящ за делата в Двореца, външнополитическите отношения, а вероятно и предводител на голяма войска, рекрутирана в околностите на столицата Плиска.

В последните десетилетия българската сфрагистика се обогати с нови, непознати до този момент сигилографски паметници, притежаващи характеристики, които ги отличават от византийския канон, който неотменно следват. Това създава предпоставки за преразглеждане на тяхното предназначение и техния издател. Те не могат категорично да бъдат свързани с конкретна титла, длъжност или личност от нашата история, което насочва към идеята, че българската аристокрация, заемаща високи държавни позиции, най-вероятно е използвала техни византийски аналози. Поставен е въпросът за наличието на двойственост в българския средновековен елит (Симеонова 2011, 196 – 211), който в междудържавните отношения, за да покаже равнопоставеност с Византия, използва вместо български титли техните византийски аналози. Успоредно с това в българското общество се ускоряват процесите на все по-бързо и трайно навлизане и налагане на византийското влияние, особено след 927 г. – тенденция, която среща съпротива сред голяма част от преславската аристокрация. Това обаче е неизбежен процес, който съпътства събитията по признаване и утвърждаване на средновековното ни царство от Византия.

Натрупването и преосмислянето на придобитата с годините информация, позволява някои паметници да бъдат поставени в светлината на новите проучвания. Това важи в пълна сила за печатите, обект на настоящото изследване. И докато допреди двадесет години разполагахме само с един печат на загадъчния Петър, велик куратор, то днес екземплярите са вече три. Единият от тях със сигурен археологически контекст дава възможност за изказването на по-аргументирани заключения, най-вече за ведомството, което оглавява и функциите, които изпълнява. След като бяха разгледани всички възможни аспекти от личността и дейността на Петър, велик куратор на архонта на България, то как да си обясним присъствието на неговите печати в района на Плиска. Отговорът на този въпрос трябва да бъде потърсен в характера, структурата и предназначението на Ранносредновековното селище, проучено в м. Кавлаклар.

СЕЛИЩЕТО В М. КАВЛАКЛАР

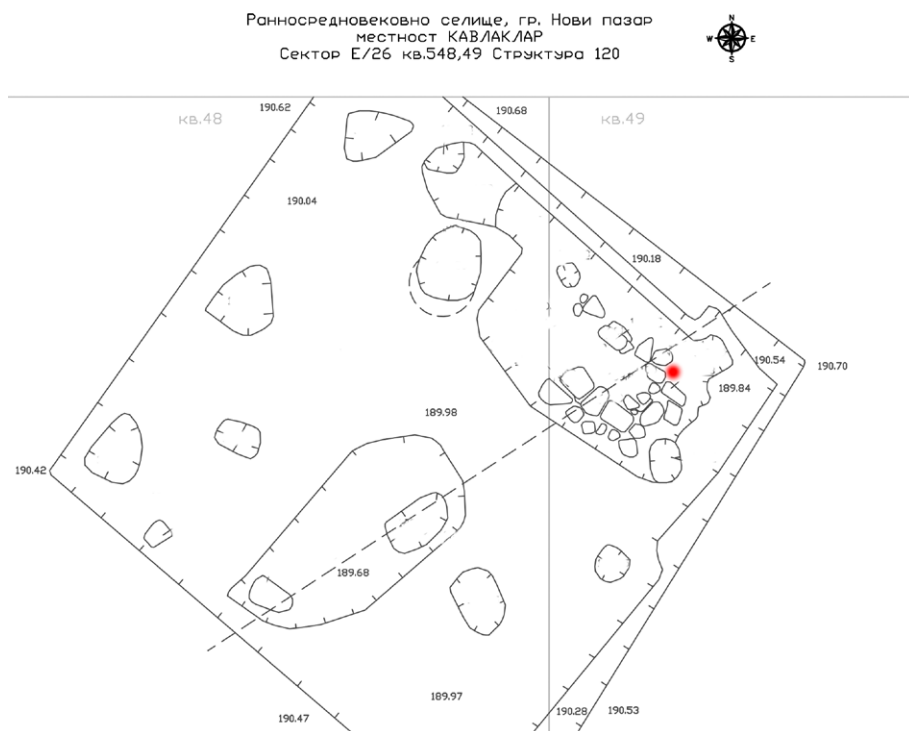
Ранносредновековното селище в м. Кавлаклар заема площ от 900 дка. Разположено е на 2,5 км североизточно от гр. Нови пазар, обл. Шумен и на 5

Обр. 8

км източно от първата българска столица Плиска (**обр. 8**). Селището беше проучено на два етапа чрез два различни метода. Първо, беше осъществено неинвазивно геофизично изследване. За целта беше използван магнитометричният метод, който позволява бързо и точно измерване на големи площи. Именно голямата територия на измерване позволи по-проста и изчерпателна интерпретация на аномалиите, тъй като те бяха сравнени с необезпокоявана среда. Също така бяха проследени концентрациите на аномалии, при които се наблюдаваха повтарящи се модели. Очертах се ясни тенденции в стратегиите за заселване в изследваната зона.

По време на втория етап селището беше проучено чрез конвенционални археологически методи. При провеждането на разкопките всички, регистрирани при геофизичното проучване аномалии, бяха анализирани. Разкрити бяха 244 археологически структури, от които 166 са полувкопани жилища. Жилищата са обособени като отделни групи от по три до пет жилища. Във всяка група присъства по едно по-малко жилище с размери 2,50 x 2,50 м. Всички са с квадратна форма, вкопани в здравия терен на дълбочина над 1,50 м. Размерите им в повечето случаи достигат до над 5,00 x 5,00 м. Дупките за греди варират между две и четири, разположени по всяка страна. В повечето случаи отоплителното съоръжение е вкопано в пода, добре изградено от камъни. В част от жилищата се регистрират по няколко печки, в някои случаи една върху друга или разположени през различните етапи на преустройство в североизточния, северозападния ъгъл и в центъра на жилището. В по-голяма част от жилищата са документирани по няколко етапа на преустройство (вкопани едно в друго или засичащи се). В пет от тях е установен и проучен вход (рампа с широчина 1,20 м) в южната част на жилището. При няколко от жилищата се регистрира подзидане с

Обр. 9

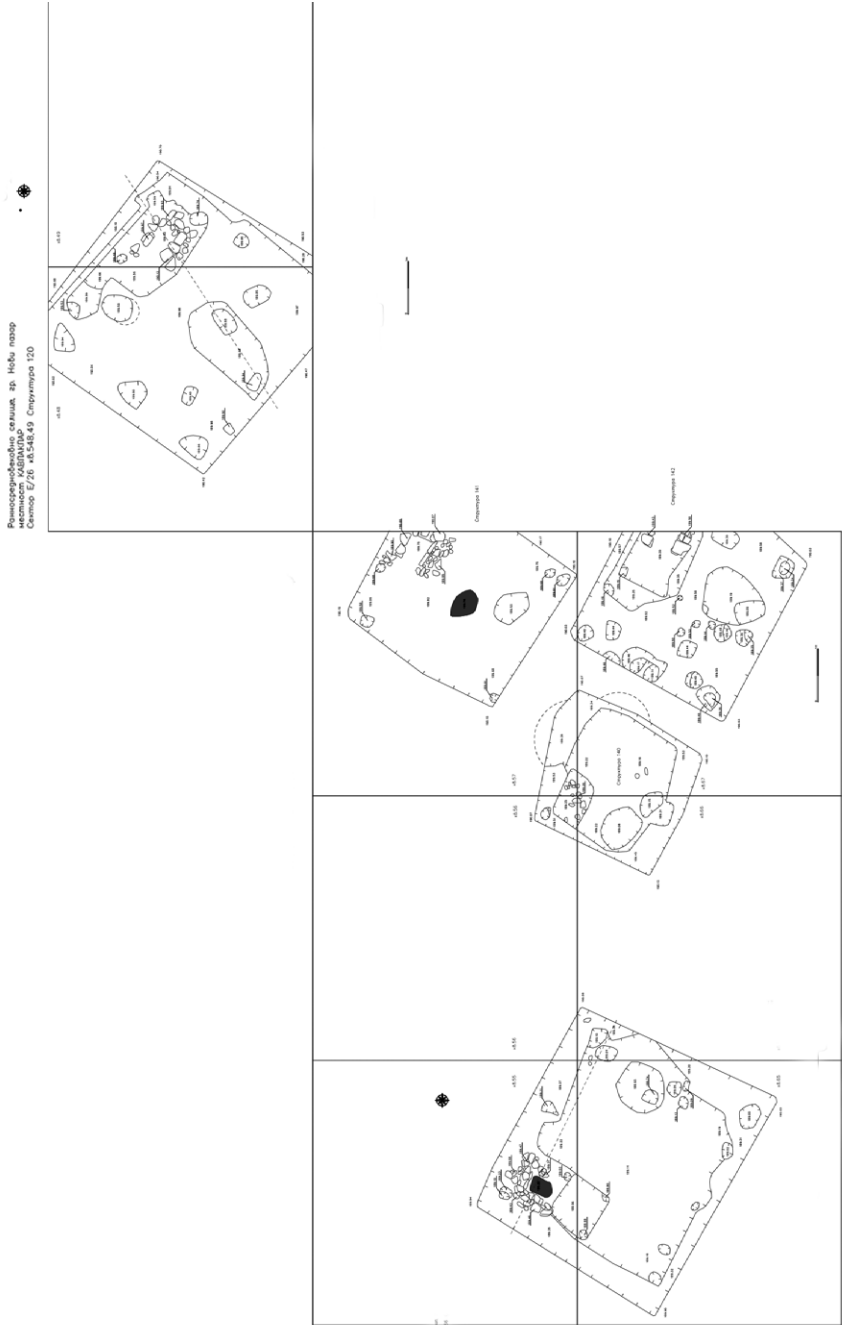
ломени камъни, най-вероятно за укрепване на насипа при преустройство на жилището.

Интерес представлява една от структурите – 84, която не беше определена като жилище, а по-скоро като обществена постройка. Има размери 9,20 x 7,30 м, с две помещения и добре оформен широк вход. В западното помещение са проучени три добре изградени каменни печки, вкопани на едно и също ниво в пода, с размери 1,50 x 1,30 м. Откритите фрагменти керамика са предимно от малки съдове, чашки, купички.

Печатът на Петър беше открит при проучването на жилище № 120 (**обр. 9**). Произхожда от пласта, ситуиран над каменната печка в СИ ъгъл на землянката. Жилището е част от обособена група от 5 землянки, разположена в централната южна част на обекта. Това е и най-гъсто населената зона от селището (**обр. 10**).

Освен вкопаните жилища в селището бяха проучени и няколко линейни аномалии – оградни траншеи; 19 битови и производствени пещи; три шахти с дълбочина на вкопаване до 6,50 м и три зърнохранилища, вкопани в здравия терен. Те са с дълбочина до 6 м, имат кръгъл отвор и форма на питос. Общата им вместимост е между 15 и 17 м³. Биха могли да съхраняват около 12 тона зърно.

По време на проучването са открити над 850 находки – коланни аплика-

Обр. 10

ции, накити, предмети на въоръжението и битови предмети. Сред битовите предмети преобладават прешлените, костените шила, железните игли и керамичните съдове. Беше открита и сребърна милиаренсия на император Лъв VI (886 – 912) в изключително запазено състояние⁸. Въоръжението е представено от голямо количество железни върхове за стрели с хронологически диапазон VIII – X в. и халки за ризници. Открит е и един железен предпазител за „Палаш“. Накитите от обекта са характерни за периода – обици, пръстени, гривни и елементи от украси за колан, част от тях са изработени от благороден метал или имат следи от посребряване и позлатяване. Сред откритите находки има и такива с култово предназначение – амулети и оловни медальони, както и едно „яйце“ с врязани рунически знаци. То е каменно с реални размери. Композиционно повърхността на яйцето е разделена на осем сцени. Сред изображенията доминират две човешки фигури, разположени противоположно една на друга. Това насочва към общата символика, която свързва яйцето със зараждането на света и постепенното му разчленяване.

Намерената на обекта керамика се вмести в хронологическите граници от началото на VIII до края на IX – началото на X в.⁹ На обекта са налице фрагменти от съдове с форми и декоративни особености, които могат да се датират с категоричност в рамките на VIII – първата половина на IX в. Най-сигурната индикация за това са фрагментите от паници и кани от групата на сивата керамика, а също и наличието на фрагменти от червено-ангобирани съдове от групата на „жълтата“ керамика – стомни/кани, част от които са с нанесен преди изпичането знак „ипсилон с две хасти“. Сред „кухненската керамика“ преобладават фрагментите от гърнета с форми и декоративни особености, които позволяват датiranje в периода средата на VIII – първата половина на IX в. (Fiedler 1992; Христова 2011).

Според данните от наблюденията върху керамиката обектът в местността Кавлаклар е сравним и се синхронизира с редица други селища, проучени в Плиска и нейните околности – Селището ЮИ от Вътрешния град (Станислов и др. 1991, 127–132), Селището под Могила 27 (Димитров и др. 2010, 405–406), Селището при с. Велино (Димитров, Стоянова 2009, 95–97), Селището с ритуален комплекс при с. Белоградец (Димитров 2020, 424–429), а особено с проучваното напоследък селище в района на фабрика „Херти“ във Външния град на Плиска (Стоянова, Иванов 2021, 990). В нито едно от тези селища обаче до момента не са намерени оловни печати.

Предварителният анализ на материалите – керамика и дребни находки, датират селището от средата на VIII през целия IX до началото на X в. След края на езическия период в последната четвърт на IX в. животът в селище-

⁸ Милиаренсията е от клас I, сечена в монетарницата на Константинопол, в периода 886 – 908 (Grierson 1973, 514). До този момент от нашата територия са документирани едва осем милиаренсии на Лъв VI, всички с произход Североизточна България.

⁹ Керамичният материал от селището е обработен и анализиран от д-р Янко Димитров.

то постепенно замира. При разкопките на близо 200 структури са открити над 800 находки, сред които присъстват само две нагръдни кръстчета.

Възможно е изоставянето на селището да е свързано с политиката на централната власт и по-специално с преместването на столицата в Преслав. В такъв случай следва да се запитаме какъв е статутът на това селище и с какво то се отличава сред останалите селища в СИ България от този период? Първо, това е най-голямото селище от езическия период, откривано досега в страната. Границите му не свършват до проучените 900 дка. Със сигурност обитаваната зона продължава на юг и на изток, където се открива керамика, характерна за обекта. Но дори да се ограничим до известните ни граници, то пак може да бъде сравнено с Вътрешния град на Плиска, който е почти два пъти по-малък (500 дка). Селището заема ясно обособена форма на релефа (хребет с южно изложение), която доминира над околния терен. От там има идеална видимост към цялото Плисковско поле, към самата столица, към укреплението Стан и към околните плата. От изток граничи с река, от юг с новопазарското поле, а от север достига до платото Стан. Важно е да се отбележи, че селището е разположено върху неплодородни почви. Дори и в наши дни теренът е оставен за пасище. Експозицията на релефа в никакъв случай не може да се определи като подходяща за заселване, напротив, мястото е изложено на силни ветрове. Това оставя впечатление, че е избрано преди всичко със стратегическа цел. Географският избор на зона за заселване, ситуирането на селището между двете укрепления Плиска и Стан, както и неговите размери ни дават основания да определим вида му като военен. Тази хипотеза възникна още в първоначалния етап на разкопките и беше провокирана основно от откритите тогава находки. Сред тях изпъкват скъпи бижута от благородни метали (масивен златен пръстен, златни обици със сферични висулки с гранулирана украса), които силно контрастират с вещите, характерни за бита на обикновеното население, живеещо във вкопани жилища. Много от другите находки също потвърждават предположението за военния статут на селището. Това са преди всичко многото оръжия (върхове на стрели и копия, ножове, части от мечове), защитното въоръжение (пластини и халки от ризници и шлемове), но също така и елементите от коланни гарнитури, много от които са сребърни или с позлата. Ако се запитаме какво е най-необходимото за един военен лагер, то отговорът следва да е складираните хранителни запаси, необходими за изхранването на войската. Затова и не бива да ни учудва фактът, че на територията на селището бяха открити няколко зърнохранилища с капацитет за складиране на 12 – 13 тона зърно. Проучени бяха и шест дълбоки (до 6 – 7 м) квадратни шахти, които са служели първоначално като кладенци, а впоследствие са използвани като екарисажни ями, запълнени с останки от храна с животински произход. Като още един довод за по-особения статут на селището може да се приеме и най-голямото жилище, определено като обществена сграда. Тя е три пъти по-голяма от

обикновено жилище, разделена е на две помещения – преддверие и зала с три каменни печки, функционирали едновременно, широк покрит вход, оформен като рампа. Също така трябва да се отбележи, че керамичните фрагменти, открити в насипа на постройката, са предимно от малки трапезни съдове. В рамките на една широка интерпретация сградата може да се определи като помещение, предназначено за ползване от по-висшите военни чинове.

И накрая едно от най-важните свидетелства за определянето на селището като военно, а не цивилно, и за ключовото място, което заема в държавната военно-административна структура, е именно печатът на Петър, велик куратор на архонта на България. От намерения на това място печат става ясно, че тук, само на 5 км от Плиска, под командването на куратора е била дислоцирана войскава част, която несъмнено е имала първостепенно значение за охраната на столичния център. Фактът, че жилището, в което е намерен печатът, се намира в най-гъсто населената зона на селището, води към хипотезата, че там е резидирал висш военачалник на голяма войска, разположена в селището с цел осигуряване на по-добра, ефективна защита на столицата Плиска и владетелската власт. Ако допуснем, че и трите печата произхождат от едно място, то кореспонденцията между столичния и този войсков център е била повече от активна. Дали като *куратор*, *comes palatii*, *ичиргу боил* или *кавхан*, Петър е бил този, който е координирал действията на разположената в м. Кавлаклар без съмнение елитна българска войска. Отговорностите, с които е бил натоварен – съдебни, военни, дипломатически, отреждат на Петър най-високото място в ранговата йерархия на Българското ханство-царство – втори след княза, а в определени случаи вероятно и негов съвладетел.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES:

- Аладжов 1995 – 1997:** Ж. Аладжов. Новооткрита средновековна тесера от времето на Василий II. – Нумизматика и сфрагистика, IV, 1995 – 1997, 99 – 100. [Zh. Aladzhov. Novootkrita srednovekovna tesera ot vremeto na Vasilij II. – Numizmatika i sfragistika, IV, 1995 – 1997, 99 – 100].
- Аладжов 2004:** Ж. Аладжов. Два оловни паметника от Велики Преслав. – В: Преслав, 6, 2004, 180 – 183. [Zh. Aladzhov. Dva olovni pametnika ot Veliki Preslav. – V: Preslav, 6, 2004, 180 – 183].
- Бешевлиев 1981a:** В. Бешевлиев. Първобългарите. Бит и култура. София, 1981. [V. Beshevliev. Parvobalgariete. Bit i kultura. Sofiya, 1981].
- Бешевлиев 1981b:** В. Бешевлиев. Прабългарски епиграфски паметници. София, 1981. [V. Beshevliev. Prabalgarski epigrafski pametnitsi. Sofiya, 1981].
- Бонев 1986:** С. Бонев. Оловна монетовидна находка от Преслав. – Нумизматика, 4, 1986, 31 – 34. [S. Bonev. Olovna monetovidna nahodka ot Preslav. – Numizmatika, 4, 1986, 31 – 34].
- Божилов, Гюзелев 1999:** И. Божилов, В. Гюзелев. История на средновековна България VII – XIV век. София, 1999. [I. Bozhilov, V. Gyuzelev. Istoriya na srednovekovna Balgariya VII – XIV vek. Sofiya, 1999].

- Венедиков 1979:** И. Венедиков. Военното и административно устройство на България през IX и X век. София, 1979.[I. Venedikov. Voennoto i administrativno ustroystvo na Bulgariya prez IX i X vek. Sofiya, 1979].
- Георгиев 1989:** П. Георгиев. Византийски търговски знак-печат от X в. в Преслав. – Археология, 1, 1989, 41 – 47.[P. Georgiev. Vizantiyski targovski znak-pechat ot X v. v Preslav. – Arheologiya, 1, 1989, 41 – 47].
- Гюзелев 1969:** В. Гюзелев. Княз Борис Първи. България през втората половина на IX в. София, 1969.[V. Gyuzelev. Knyaz Boris Parvi. Bulgariya prez втората polovina na IX v. Sofiya, 1969].
- Гюзелев 2007:** В. Гюзелев. Кавханите и ичиргу боилите на Българското ханство-царство. Пловдив, 2007.[V. Gyuzelev. Kavhanite i ichirgu boilite na Balgarskoto hanstvo-tsarstvo. Plovdiv, 2007].
- Димитров 2020:** Я. Димитров. Обект А1/6011 край Белоградц, община Ветрино. – В: Х. Попов (ред.). Поток през времето. Спасителни археологически проучвания по разширението на газопреносната мрежа на „Булгартрансгаз“ ЕАД. София, 2020, 421 – 434. [Ya. Dimitrov. Obekt A1/6011 kray Belogradets, obshtina Vetrino. – V: H. Popov (red.). Potok prez vremeto. Spasitelni arheologicheski prouchvaniya po razshirenieto na gazoprenosnata mrezha na „Bulgartransgaz“ EAD. Sofiya, 2020, 421 – 434].
- Димитров, Стоянова 2009:** Я. Димитров, Х. Стоянова. Новооткрити ранно-средновековно селище и езически некропол в с. Велино, Шуменско (предварително съобщение). – В: Л. Дончева-Петкова, В. Нешева, А. Аладжов (ред). Приноси към българската археология. Т. V. София, 2009, 94 – 114.[Ya. Dimitrov, H. Stoyanova. Novootkriti rannosrednovkovno selishte i ezicheski nekropol v s. Velino, Shumensko (predvaritelno saobshtenie). – V: L. Doncheva-Petkova, V. Nesheva, A. Aladzhov (red). Prinosi kam balgarskata arheologiya. T. V. Sofiya, 2009, 94 – 114].
- Димитров и др. 2010:** Я. Димитров, А. Аладжов, М. Инкова, С. Иванов. Проучване на могила № 27 (землище на община Каспичан) в околностите на Плиска. – В: М. Гурова (ред.). Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 403 – 406.[Ya. Dimitrov, A. Aladzhov, M. Inkova, S. Ivanov. Prouchvane na mogila № 27 (zemlishte na obshtina Kaspichan) v okolnostite na Pliska. – V: M. Gyurova (red.). Arheologicheski otrkritiya i razkopki prez 2009 g. Sofiya, 2010, 403 – 406].
- Жекова под печат:** Ж. Жекова. Непубликуван бронзов печат с псевдонадпис и патриаршески кръст от района на Шумен. Опит за идентификация. – В: Тодоров, Т. (ред.) Историческата реконструкция – традиции и иновации (=Материали от Деветата национална конференция по история, археология и културен туризъм Пътуване към България – Шумен, 4 – 5. 06. 2024 година). Шумен (под печат). [Zh. Zhekova. Nepublikuvan bronzov pechat s psevdonadpis i patriarcheski krast ot rayona na Shumen. Opit za identifikatsiya. – V: Todorov, T. (red.) Istoricheskata rekonstruktsiya – traditsii i inovatsii (=Materiali ot Devetata natsionalna konferentsiya po istoriya, arheologiya i kulturne turizam Patuvane kam Bulgariya – Shumen, 4 – 5. 06. 2024 godina). Shumen (pod pechat)].
- Йорданов 2007а:** И. Йорданов. Средновековни български и византийски печати (IX – X в.) с етнонима Βουλγαρων. – Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007, 167 – 178. [I. Yordanov. Srednovekovni balgarski i vizantiyski pechat (IX – X v.) s etnonima Βουλγαρων. – Izsledvaniya po balgarska srednovekovna arheologiya. Sbornik v chest na prof. Rasho Rashev. V. Tarnovo, 2007, 167 – 178].
- Йорданов 2007б:** И. Йорданов. Печат на Петър, велик куратор на архонта на България (последна четвърт на IX в.). – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4 – 2, София, 2007, 325 – 330. [I. Yordanov. Pечат na Petar, velik kurator na arhonta na Bulgariya (posledna chetvart na IX v.). – V: Problemi na prabalgarskata istoriya i kultura, 4 – 2, Sofiya, 2007, 325 – 330].

- Йорданов 2016:** И. Йорданов. Корпус на средновековните български печатни. – В: Плиска – Преслав, 12, 2016. [I. Yordanov. Korpus na srednovekovnite balgarski pechatni. – V: Pliska – Preslav, 12, 2016].
- Йорданов, Жекова 2006:** И. Йорданов, Ж. Жекова. Отпечатъци на византийски монети върху оловни пластинки, намерени в хинтерланда на столицата Велики Преслав. – Археология, 1 – 4, 2006, 191 – 200. [I. Yordanov, Zh. Zhekova. Otpechatatsi na vizantiyski moneti varhu olovni plastinki, namereni v hinterlanda na stolitsata Veliki Preslav. – Arheologiya, 1 – 4, 2006, 191 – 200].
- Кръстанов 2024:** Т. Кръстанов. Петър – дипломат и книжовник от IX-ти век, съдия, сродник на княз Борис-Михаил и „велик куратор на архонта на България“, чергубиля и черноризец. – Преславска книжовна школа, 24, 2024, 476 – 485. [T. Krastanov. Petar – diplomat i knizhovnik ot IX-ti vek, sadiya, srodnik na knyaz Boris-Mihail i „velik kurator na arhonta na Balgariya“, chergubilya i chernorizets. – Preslavska knizhovna shkola, 24, 2024, 476 – 485].
- Папа Йоан VIII.** Писма (=ЛИБИ, 2, 1960, 136 – 181). [Papa Yoan VIII. Pisma (=LIBI, 2, 1960, 136 – 181)].
- Продължителят на Теофан.** Хронография (=ГИБИ, 5, 1964, 107 – 139). [Prodalzhitelyat na Teofan. Hronografiya (=GIBI, 5, 1964, 107 – 139)].
- Симеонова 2011:** Л. Симеонова. Между „аварския костюм“ и скарамангиона: бележки върху мъжкото аристократично облекло в България (IX – X в.). – В: Оттука започва България. Материали от Втората национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шумен, 14 – 16.05.2010 г. Шумен, 2011, 196 – 211. [L. Simeonova. Mezhduravskiya kostyum i skaramangiona: belezhki varhu mazhkoto aristokratichno obleklo v Balgariya (IX – X v.). – V: Ottuka zapochva Balgariya. Materiali ot Vtorata natsionalna konferentsiya po istoriya, arheologiya i kulturnen turizam „Patuvane kam Balgariya“ – Shumen, 14 – 16.05.2010 g. Shumen, 2011, 196 – 211].
- Славова 2010:** Т. Славова. Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти. София, 2010. [T. Slavova. Vladetel i administratsiya v rannosrednovekovna Balgariya. Filologicheski aspekti. Sofiya, 2010].
- Смядовски 2003:** С. Смядовски. Чивидалско евангелие. – Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. IV, 2003, София, 514 – 515. [S. Smyadovski. Chividalisko evangelie. – Kirilo-Metodievskaya entsiklopediya. T. IV, 2003, Sofiya, 514 – 515].
- Станитов и др. 1991:** С. Станитов, Я. Димитров, И. Янкулов. Проучване на селището югоизточно от Вътрешния град на Плиска. – В: Р. Рашев (ред.). Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 2. София, 1991, 124 – 137. [S. Stanilov, Ya. Dimitrov, I. Yankulov. Prouchvane na selishteto yugoiztochno ot Vtreshniya grad na Pliska. – V: R. Rashev (red). Problemi na prabalgarskata istoriya i kultura. T. 2. Sofiya, 1991, 124 – 137].
- Станитов 2003:** С. Станитов. Българската монархия през средните векове. София, 2003. [S. Stanilov. Balgarskata monarhiya prez srednite vekove. Sofiya, 2003].
- Станчев, Иванова, Балан, Боев 1955:** С. Станчев, В. Иванова, М. Балан, П. Боев. Надписът на чъргубиля Мостич. София, 1955. [S. Stanchev, V. Ivanova, M. Balan, P. Boev. Nadpisat na chergubilya Mostich. Sofiya, 1955].
- Стоянова, Иванов 2021:** Х. Стоянова, С. Иванов. Спасително археологическо проучване в западната част на „НИАР“ Плиска, Външен град. – В: Х. Попов (ред.). Археологически открития и разкопки през 2020 г., Т. 2. София, 2021, 988 – 991. [H. Stoyanova, S. Ivanov. Spasitelno arheologicheskoprouchvane v zapadnata chast na „NIAR“ Pliska, Vanshen grad. – V: H. Popov (red.). Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2020 g., T. 2. Sofiya, 2021, 988 – 991].
- Тодоров 2013:** Г. Тодоров. Монахът княз: Владетелският статут на св. Княз Борис от 889 до 907 г. – В: Преславска книжовна школа, 13, 2013, 315 – 330.

[G. Todorov. Monahat knyaz: Vladetelskiyat statut na sv. Knyaz Boris ot 889 do 907 g. – V: Preslavska knizhovna shkola, 13, 2013, 315 – 330].

Тодоров 2012: Т. Тодоров. Контактите на византийските институции с Първото българско царство (680 – 969). Шумен, 2012. [Т. Todorov. Kontaktite na vizantiyskite institutsii s Parvoto balgarsko tsarstvo (680 – 969). Shumen, 2012].

Тодоров 2022: Т. Тодоров. Едно мнение за надписа на ичиргу боила Мостич и ситуацията в България през втората половина от 20-те години на Х век. – В: Преславска книжовна школа, 22, 2022, 393 – 400. [Т. Todorov. Edno mnenie za nadpisa na ichirgu boila Mostich i situatsiyata v Bulgariya prez vtorata polovina ot 20-te години на H век. – V: Preslavska knizhovna shkola, 22, 2022, 393 – 400].

Христова 2011: М. Христова. Керамиката от биритуалните некрополи (VII – IX в.). Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2011. [М. Hristova. Keramikata ot biritualnite nekropoli (VII – IX v.). Avtoreferat na disertatsiya za prisazhdane na obrazovatelna i nauchna stepen „doktor“. Sofiya, 2011].

Crawford 2021: P. Crawford. Justinian II. The Roman Emperor Who Lost his Nose and his Throne ... and Regained Both. Barnsley, 2021].

Fiedler 1992: U. Fiedler. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Bonn, 1992.

Grierson 1973: P. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Vol. III/2. Basil I to Nicephorus III (867 – 1081). Washington, 1973.

Jordanov, Zhekova 2007: I. Jordanov, Z. Zhekova. Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen. Shumen, 2007.

Koltsida-Makre 1994: I. Koltsida-Makre. The Representation of the Cross on Byzantine Seals. – SBS, 4, 1994, 43 – 51.

ODB 1991: The Oxford Dictionary of Byzantium. Chief-editor A. P. Kazhdan. Vol. I – III. New York-Oxford, 1991.

Oikonomides 2002: N. Oikonomides. Problems of Chronology and the seals of Preslav. – SBS, 7, 2002, 1 – 9.

Seibt 2002: W. Seibt. Die Byzantinischen Bleisiegel in Österreich. 1 Teil, Wien, 1978.

Todorov, Konstantinov in print: T. Todorov, K. Konstantinov. An interesting sigillographic find from the Economic Complex (site #41) in the Outer City of Pliska. – In: SAS (=Studia academica Šumenensia), 12, 2025 (in print).

Vikan, Nesbitt 1980: G. Vikan, Nesbitt, J. Security in Byzantium: Locking, Sealing and Weighing. Washington, 1980.

Zacos, Veglery 1972: G. Zacos, A. Veglery. Byzantine Lead Seals. Vol. I, 1 – 2. Basel, 1972.

LEAD SEAL OF PETER, MEGAS KOURATOR OF THE ARCHON
OF BULGARIA FROM THE VICINITIES OF PLISKA

Zhenya ZHEKOVA, Andrey ALADZHOV, Stanimir STOYCHEV

SUMMARY

So far, we have three seals of *Peter, megas kourator of the archon of Bulgaria*. Two of them were found by private persons, originating from the vicinities of the first Bulgarian capital, Pliska. The last one was discovered during rescue archaeological excavations in the summer of 2024, exploring an early medieval settlement in the Kavlaklar locality near the town of Novi Pazar, Shumen district. According to their iconography – a double-crossed patriarchal cross on a pedestal of three steps and an inscription between the two borders of dots, the seals are definitely dated to the last quarter of the 9th century and more likely to its end.

The main question is to whom they belong – who is this Peter and what were his functions. The only candidate in this period, bearing the name Peter, was the very close relative of Prince Boris, mentioned in the chronicles, a participant in several diplomatic missions. In Bulgarian historiography, there are two opinions regarding his real position – according to one, which has more supporters, he was an *ichirgu – boila*, and according to the second, a *kavkhan*.

How can we explain the presence of his seals in the Pliska area? The answer to this question must be sought in the character, structure and purpose of the early medieval settlement studied in the Kavlaklar locality.

The geographical choice of settlement area, the location of the settlement between the two fortifications of Pliska and Stan, as well as its dimensions give us grounds to define its type as military. Many of the other archaeological finds also confirm the theory of the military status of the settlement. And finally, one of the most important pieces of evidence for the designation of the settlement as a military camp and for the key place it occupies in the state military-administrative structure is precisely the seal of *Peter, megas kourator of the archon of Bulgaria*. From the seal found at this location, it becomes clear that here, just 5 km from Pliska, a military unit under the command of the *kourator* was stationed, which undoubtedly had paramount importance for the security of the capital. Whether as *kourator*, *comes palatii*, *ichirgu – boila* or *kavhan*, Peter was the one who coordinated the actions of the undoubtedly elite Bulgarian army, stationed in the Kavlaklar locality. The responsibilities he was entrusted with – judicial, military, diplomatic, assigned Peter the highest place in Bulgarian medieval rank hierarchy – second only to the prince, and in certain cases probably his co-ruler.

ГРОБЪТ НА ИВАН АНДРЕЕВИЧ БУТУРЛИН В ТРОИЦЕ-СЕРГИЕВАТА ЛАВРА: КЪМ ВЪПРОСА ЗА ДАТАТА НА ЕКЗЕКУЦИЯТА И ПОСМЪРНАТА СЪДБА НА ИЗПАДНАЛИЯ В НЕМИЛОСТ¹

Ася ЕНГОВАТОВА*, Александър АВДЕЕВ**

* *Институт по археология към РАН, Москва, Руска федерация, 117292,
ул. Дмитрий Ульянов, 19; engov@mail.ru. ORCID: 0000-0003-3109-2764*

** *Православен Свето-Тихоновски хуманитарен университет, Москва 1171854,
ул. Новокузнецкая 23Б, Санкт Петербургски институт по история на Руската
академия на науките, Санкт Петербург 197110, ул. Петрозаводская 7,
Руска Федерация; avdey57@mail.ru*

ABSTRACT

The paper, written within the framework of the scientific project “Corpus Inscriptionum Rossicarum”, is devoted to the publication of a white stone tombstone with an epitaph to Ivan Andreevich Buturlin. The monument was found *in situ* in 2007 during archaeological observations in the Trinity Lavra of St. Sergius to the east of the southern porch of the Dormition Cathedral. Under the slab was partially cleared the undisturbed burial of an adult male, whose fifth cervical vertebrae had been chopped, and all the teeth on the lower jaw and the front teeth on the upper jaw had been knocked out approximately three months before his death. The epitaph made it possible to identify the discovered remains with the Bolyar Ivan Andreyevich Buturlin, who was executed on a case of ‘treason’ against the Archbishop of Novgorod Leonid, and to establish that he was executed on 22 October 1575, which was unknown from other sources. Thus, the epitaph under study together with archaeological, annalistic, hagiographic, and commemorative sources provides, important material for understanding the events of the internal political history of Russia in the last decade of Ivan the Terrible’s reign.

Keywords: Epigraphy of Moscow Russia, Corpus Inscriptionum Rossicarum,

¹ Статията е написана в рамките на научния проект „Corpus Inscriptionum Rossicarum / Свод русских надписей“, реализиран с подкрепата на ПСТГУ, Университета „Дмитрий Пожарски“ и Лабораторията RSSDA. Научен ръководител на проекта е д.и.н. проф. А. Г. Авдеев, а технически ръководител Ю. М. Свойский. Електронен ресурс: <https://www.cir.rssda.su/>.

Trinity Sergius Lavra, archaeological excavations, necropolis, Buturlin, Ivan the Terrible's terror, posthumous fate, funeral culture.

Навремето академик С. Б. Веселовски заключи, че един от аспектите на многобройните екзекуции на Иван Грозни (1533 – 1584) е, че царят „в съответствие със собствените си представи и представите на съвременниците си за смъртта и отвъдния живот е прибегвал съзнателно и умишлено до крайни мерки“, лишавайки екзекутираните от погребение и посмъртно възпоменание, подобаващи на християните (Веселовски 1963, 334 – 335). А. А. Буличев абсолютизира тази хипотеза, като приравнява осакатените тела на жертвите на терора на Иван Грозни, лишени от християнско погребение, към трупове на „заложници“ (Буличев, 2005), което предизвиква критики (Иерусалимски 2009, 361 – 390; Шокарев 2020, 457 – 459). Този въпрос може да бъде решен въз основа на цялостен анализ на изворите, включително археологическите и епиграфски данни. Пример за подобно решение е погребението на Иван Андреевич Бутурлин със запазена *in situ* надгробна плоча, открито и частично проучено по време на археологически наблюдения през 2007 г. в Троице-Сергиевата лавра. Погребението, открито в сондаж 10, е разположено на 1 метър източно от южния портик на Успенската катедрала и на два метра южно от южната ѝ стена, на дълбочина 0,66 м от дневната повърхност (**обр. 1**). Към настоящия момент това е единственият археологически проучен гроб на жертва на терора на Иван Грозни (Енговатова, Вишневски 2010, 158). То предоставя уникална възможност не само да се определи точното време на екзекуцията на болярина, но и позволява цялостно проучване, включващо археологически, антропологични, наративни, епиграфски и други извори, на проблема за посмъртната съдба на изпадналите в царска немилост.

Над погребението е открита горната част на трапецовидна надгробна плоча от бял камък с врязана епитафия за И. А. Бутурлин. Паметникът е счупен на три фрагмента (**обр. 2**). От трите страни на горната му част е гравирани преплетен орнамент от три навивки. Под него е издълбана полурозетата, отделена от орнамента с дълбоко врязване. Розетата е запълнена с пет възела от преплетен орнамент от три навивки. В центъра на розетата е изобразено т. нар. „колело на Зегнер“ с дъги, завити по посока на движението на слънцето. Орнаментът е отделен от епиграфското поле с дълбоко врязване. Страниците на надгробната плоча не са декорирани. По повърхността на паметника има отчупи.

Върху горната част на плочата е издълбана следната епитафия (CIR1032)²:

² Документирано на 27.06.2019 г., код на документацията OG1210, код на надписа CIR1032. Оператори на документирането: Юрий Свойский, Екатерина Романенко,

Обр. 1. Троице-Сергиева лавра. Успенска катедрала. Поглед от югоизток. Фото: Г. Гросман, 1958 г. Стрелката показва участъка от некропола, където е бил открит гробът на И. А. Бутурлин.

Източник: <https://sobory.ru/photo/350057>

Fig. 1. The Trinity-St. Sergius Lavra. Assumption Cathedral. View from the southeast. Photo by G. Grosman, 1958. The arrow points to the area of the necropolis where the burial of I.A. Buturlin was found.

Source: <https://sobory.ru/photo/350057>

Обр. 2. CIR1032. 22 октомври 1575 г. Надгробна плоча от бял камък с епитафия на И. А. Бутурлин. Триизмерен полигонален модел: **А.** Повърхност на модела с наложена фотографска текстура (схема Т); **Б.** Подобряване на четивността на надписа с инструменти за математическа визуализация на релефа на повърхността спрямо условна „нулева“ плоскост (схема G).

Fig. 2. CIR1032. 22 October 1575. White-stone tombstone with epitaph to I.A. Buturlin. Three-dimensional polygonal model. **A.** Model surface with superimposed photographic texture (scheme T). **B.** Improvement of readability of the inscription by tools of mathematical visualisation of the relief of the surface relative to the conditional 'zero' plane (scheme G).

лѣтъл̣ х̣З̣ (клеѣмо) ꙗ́д̣ мѣл̣
 ѿт̣ѣр̣л̣ б̣ к̣б̣ д̣н̣ь на пам̣л̣ѣ
 с̣ѣт̣ы с̣ел̣и ѿт̣роц̣ъ ѿке бо
 ѿсе престави с̣я р̣л̣
 [Божи] ѿ ѿванъ ѿдр̣ѣви
 [во иноцех Иона Бут] ѿлинъ (vas)

Практическа транскрипция: През годината 7084 [1575], в 22-ия ден на месец октомври, (в деня) на паметта на светите седем отроци от Ефес, представи се раб [Божи] Иван Ондреевич [монах Йона Бут] урлин.

Роман Барков, Мария Андреева, Денис Кологривов, Антон Клейменов. Авторы на описанието: Александър Авдеев, Олга Радеева. Предварителна публикация: Енговатова, Вишневски. 2010, 158, № 13, с транскрипция на църковнославянски шрифт, без приложена снимка.

Обосновка за реконструкцията: В Синодика на изпадналите в немилост и в Кормовая книга на Псковско-Печорския манастир монашеското име на И. А. Бутурлин е посочено като Йона (Скринников 1992, 544; Апухтин 1914, 12), което би могло да е било отбелязано в изгубената част от ред 6 и което не противоречи на размера на лакуната.

Палеографски коментар. Висококачествен епиграфски полуунциал. Няма разделяне на думи. Неправилни диакритики. Буквата **Ѣ** е изписана по два начина: с повдигнат език, прикрепен към тялото на буквата (ред 4), и с език във формата на дъга, изолиран от тялото на буквата (ред 4, 5). Буквата **Ѡ** (ред 2, 3) е съставена от две дъги, обърнати една към друга и свързани с хоризонтална напречна греда. „Монограмно“ изписване на буквите: в думата „пѡмѡ“ (ред 2) буквата **Ѡ** е вписана между вертикалните части на буквата **М**. Буквата **Ѣ** в обозначението за седем [хиляди] (ред 1) е съставена от две несвързващи се дъги. Горната дъга има полукръгла извивка с удебеляване в горния край. Извитият знак за хиляда е продължение на горната извивка. Наклонените наляво насечки са успоредни една на друга. Долната извивка има формата на заоблен сърп с права дръжка. Аналози: CIR0557 (1584), CIR0661 (1584), CIR0076 (1586).

Лигатури: ред 1 – мц в думата „пѡмѡ“; ред 2 – тѡ в думата „ѡтѡрѡ“, нѡ в думата „дѡѡ“, думата „на“, ам в думата „пѡмѡ“; ред 3 – ми в думата „ѡмѡ“, тр в думата „ѡтрѡкѡ“; ред 4 – пр в думата „прѡстѡвѡѡ“; ред 5 – ив и ан в думата „ѡвѡѡ“.

Суспенсия: **Ѣѡѡ** (ред 1).

Контракции: пѡмѡ (ред 1), дѡѡ (ред 2), ѡтѡѡ (ред 3).

Форматиране на окончания на редове с помощта на разширени букви и буквени съкращения: пѡмѡ (ред 2), ѡѡ (ред 4), ѡдрѡѡѡѡ (ред 5).

Форматиране на окончания на думи с помощта на разширени букви: ѡтѡѡ (ред 3), [Божи]ѡ (ред 5).

Палеографските характеристики показват, че надписът вероятно е изготвен в средата на 80-те години на XVI век, след смъртта на Иван Грозни.

Под плочата се е намирало непокътнато погребение на възрастен мъж, чийто пети шиен прешлен е бил пресечен, а шийните прешлени при черепа са били на 7 см от гръбначния стълб (обр. 3). Известно е, че И. А. Бутурлин е бил екзекутиран през 1575 г. по делото за т. нар. „държавна измяна“ на новгородския архиепископ Леонид. Причините за многобройните изпадания в немилост по това дело, „разследването“ и установения по време на него кръг от „предатели“, подложени на смъртно наказание, са подробно анализирани от Р. Г. Скринников (Скринников 1992, 492–497).

Обхватът на изворите, съобщаващи за екзекуциите от 1575 г.,

А

Б

Обр. 3. Троице-Сергиева лавра. Разкопки през 2007 г. Сондаж 10. Гроб на И. А. Бутурлин: **А.** Фотозаснемане; **Б.** План на сондажа.

Fig. 3. The Trinity-Sergius Lavra. Excavations in 2007. Sondage 10. Burial of I.A. Buturlin: **A.** Photograph. **B.** Plan of the sondage.

обаче е доста ограничен, а хронологията им е относителна. Един от първите, които съобщават за масовото убийство на Бутурлините, които са били „светли мъже в семействата си“, е княз Андрей Михайлович Курбски в своята „История на делата на великия княз Московски“, но той не посочва точната дата на екзекуциите и само изброява имената на Бутурлините, екзекутирани през годините на опричината (Курбский 2015, 164 и коментар на с. 241 – 242 и 757). Московският летописец, описващ събития до 1600 г., включва информация за масова екзекуция по „делото“ на архиепископ Леонид след зимната Казанска кампания (Московский летописец 1978, 226). Компилативният Пискарьовски летописец, завършен след 1615 г., съобщава за същите екзекуции, извършени след сватбата на царския син Фьодор Йоанович (януари или февруари 1575 г.), (Пискаревский летописец 1978, 192).

Според летописците става въпрос за масова екзекуция, извършена в един и същ ден на площада пред Успенската катедрала на Московския Кремъл. Към неточностите в изворите Р. Г. Скрынников причислява и съобщението за екзекуцията на новгородския архиепископ Леонид: след мъчения, дори без да бъде лишаван от сан, той е осъден на смърт, която Иван Грозни заменя с вечно заточение. Според някои извори владиката умира, окован във вериги, на 20 септември 1575 г. (Скрынников 1992, 492), докато според други, по-малко надеждни, той бил зашит в мечка кожа и преследван от кучета (Псковская 3-я летопись 2000, 262).

Много от екзекутираните по „делото на архиепископ Леонид“ по-късно са включени в отделен списък в Синодика на изпадналите в немилост. Името на И. А. Бутурлин е второ в него (списъкът започва с княз Пьотр Андреевич Куракин) и за разлика от летопи-

сите той е споменат с монашеското име Йона, както е в „Кормовая книга“ на Псковско-Печорския манастир (Скрынников 1992, 544; Апухтин 1914, 12). В Синодика на изпадналите в немилост се посочва още, че боляринът е екзекутиран „със сина си и дъщеря си“ – факт, неизвестен на летописците. В два генеалогични списъка на рода Бутурлини, представени през март – април 1682 г. в Камарата по генеалогични дела, И. А. Бутурлин обаче е вписан със светско име и е представен като бездетен. Само в един от тях, съставен от Василий Бутурлин, името му се споменава с характерния послепис „убит“ (Родословные росписи 2021, 181, 184). Известно е, че разследването по „държавната измяна“ на архиепископ Леонид започва през лятото на 1575 г. и много от арестуваните, включително самият епископ, са измъчвани. И. А. Бутурлин е един от първите арестувани не по-късно от август 1575 г. Както показват останките му, той също е бил измъчван: всички зъби на долната челюст и предните зъби на горната челюст на починалия са избити приблизително три месеца преди смъртта му.

Р. Г. Скрынников въз основа на Синодика на изпадналите в немилост пише, че екзекуциите на „съучастниците“ на архиепископ Леонид са се извършвали на няколко етапа от началото на август до късната есен на 1575 г. За да изясни хронологията им, изследователят използва „Поменалната книга на царските предци“, съставена в Московския Новоспаски манастир, в която е посочена датата на смъртта на столника Протасий Василевич Юрийев – 24 октомври 1575 г. (Авдеев, Станюкович 2005, 222, 225). Изгубеният надгробен паметник на брата на И. А. Бутурлин, Дмитрий, погребан след екзекуцията в Троице-Сергиевия манастир, е съобщил за смъртта му на 27 ноември същата година ([Леонид (Кавелин), архим.] 1880, 27, № 257).

Епитафията на И. А. Бутурлин, която посочва точната дата на екзекуцията му – 22 октомври, се потвърждава от посочения в надписа ден на възпоменанието на Седемте ефески отроци, който се пада на този ден, което ни позволява да уточним заключенията на Р. Г. Скрынников. Тази дата обаче се опровергава от запис в Кормовая книга на Псковско-Печорския манастир, според която поменът „за смъртта“ на И. А. Бутурлин (с монашеско име Йона) се извършил в този манастир на 19 ноември (Апухтин 1914, 12). Най-вероятно тук е посочена датата на дарението на И. А. Бутурлин, което той е направил още приживе. В Дарителската книга на Троице-Сергиевия манастир обаче няма дарения от болярина въпреки факта, че неговите роднини са били дарители на манастира както преди, така и след екзекуцията му. Възможно е И. А. Бутурлин да се е замонашил в друг манастир, разположен, подобно на Псковско-Печорския, вероятно далеч от Москва, което обаче не е спасило болярина.

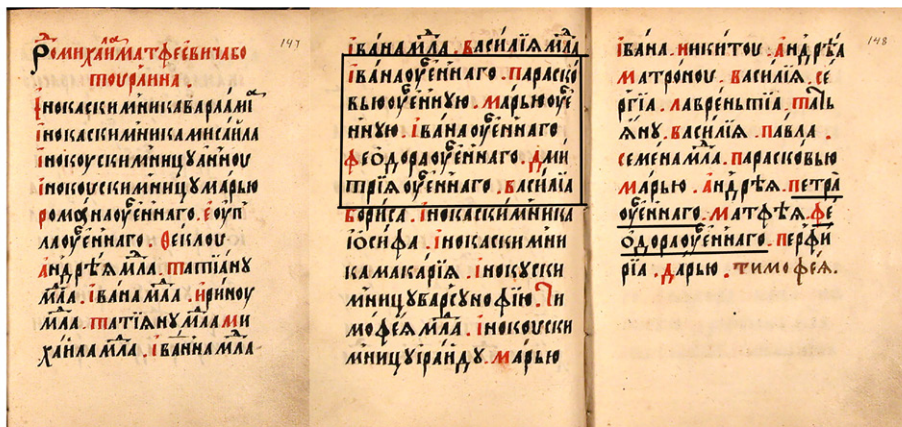
От датата в епитафията можем да заключим, че екзекуциите на обвинените по делото за „държавна измяна“ на архиепископ Леонид са започнали скоро след смъртта на главния подсъдим, който е починал на 20 октомври 1575 г. и са продължили до края на ноември, което показва неточност, допусната от летописците.

И. А. Бутурлин е един от първите екзекутирани. Погребението и надгробната плоча на болярина ни въвеждат в кръга от представи за посмъртната съдба на човека и неговата душа, често срещани в Московска Рус (за повече подробности вж.: Авдеев 2020, 7–77). За най-важни от тях са били считани видовете смърт, които са позволявали погребение в църковен или манастирски некропол и редовен църковен помен, което би могло да облекчи съдбата на душата в отвъдния живот.

Въпреки факта, че според тези представи екзекуцията на И. А. Бутурлин се е смятала за „необходима“ (в този случай насилствена) смърт, в епитафията тя е определена като смърт „с цялото християнско благочестие“, както се вижда от формулата за блага смърт – „престави се раб Божий“. Същата формула се среща и в епитафиите на други жертви на терора на Иван Грозни – св. Корнилий Псковско-Печорски (CIR0410) и княз И. И. Кубенской (Гиршберг 1960, 28, № 42), както и в записа за датата на смъртта на П. В. Юриев в „Поменалната книга на царските предци“.

Благата кончина не попречила погребението да бъде извършено в гробище и останките на болярина, както и на екзекутирания му брат Дмитрий, който бил замесен в същото „дело“, намерили последното си място за почивка в некропола на Троице-Сергиевата лавра, един от най-почитаните манастири в Русия. В същото време братята не били единствените жертви на екзекуции, погребани тук: келерът Адриан Ангелов и монахът Дорофей Курцов, станали жертва на опричинските репресии, също били погребани в този некропол ([Леонид (Кавелин), архим.] 1880, 35, № 365; 72, № 789). С. Ю. Шокарев посочва още няколко екзекутирани, намерили последното си място за покой в този манастир по различно време (Шокарев 2019, 328).

Благата кончина осигурявала и редовен църковен помен на починалите. Името на И. А. Бутурлин е вписано в Кормовая книга на Псковско-Печорския манастир, както и в Синодика на изпадналите в немилост, съставен през последната година от царуването на Иван Грозни. Отговорността за редовното почитане на болярина падала и върху неговите роднини. Името му по всяка вероятност е било вписано в Синодика на Троице-Сергиевия манастир в общия семеен списък на Бутурлини, съставен от Михаил Матвеевич Бутурлин, внук на болярина (Синодик Троице-Сергиева манастиря, л. 147 об.) (обр. 4). Долната дата на този списък се определя от дарението, на-

Обр. 4. Синодик на Троице-Сергиевия манастир, XVII в. Л., 147 – 148.

Поменален запис на рода Бутурлини. В рамка са обозначени членовете на рода, екзекутирани от Иван Грозни през есента на 1575 г., а с подчертаване — членовете на рода, загинали в битката при Тарки в 1605 г.

Fig. 4. Synodicon of the Trinity-Sergius Monastery, 17th c., pag. 147 – 148. Funeral record of the Buturlin family. Members of the family executed by Ivan the Terrible in the autumn of 1575 are marked within a frame, while members of the family killed in 1605 at the battle of Tarki are underlined.

правено от М. М. Бутурлин от името на неговия втори братовчед Пьотр Иванович на 7 февруари 1626 г. Горната дата е обозначена с името Тимофей Федорович Бутурлин, което завършва списъка и е вписано с различен почерк. По всяка вероятност този запис е синхронен с дарението на вдовицата на Т. Ф. Бутурлин, направено за съпруга ѝ през октомври 1651 г. (Вкладная книга 1987, 113, 114).

Поменалният списък съдържа 50 имена, сред които от 17-о до 22-ро място са посочени Иван Убитият, Параскева Убитата, Маря Убитата, Иван Убитият, Фьодор Убитият, Дмитрий Убитият, а на 45-то и 47-о място – убитите Пьотр и Фьодор.

Според вече споменатия родов списък на Бутурлини, съставен от Василий Бутурлин, Пьотр и Фьодор сигурно се идентифицират с вторите братовчеди на М. М. Бутурлин, синовете на Иван Михайлович Бутурлин, загинал в Северен Кавказ в битката при Тарки през 1605 г. (Родословные росписи 2021, 181).

Имената на убитите, заемащи места от 17-о до 22-ро в поменалния списък, съвпадат с имената на екзекутираните през 1575 г. и съответно могат да бъдат идентифицирани с Иван и Дмитрий Андреевич Бутурлин (№ 17 и 22). Нещо повече, те са посочени в хронологичния ред на екзекуциите, а И. А. Бутурлин, както и в родовия списък, е записан като убит и под светското му име. С голяма вероятност (предвид позицията в списъка) Параскева може да бъде

идентифицирана със съпругата на И. А. Бутурлин, а Мария, Иван и Фьодор – с техните деца. Възможно е те да са починали от мъчения по време на „разследването“. Всичко това потвърждава идеята на С. Б. Веселовски за евентуалната непълнота на Синодика на изпадналите в немилост и включването в него на „само тези, които са загинали директно от ръцете на палачите“ (Веселовски 1963, 342–345). По този начин, главният фигурант в „делото“ от 1575 г. – архиепископ Леонид, не е включен.

Що се отнася до отношението на роднините към съдбата на И. А. Бутурлин, то може ясно да се проследи в самата епитафия. В нея, вместо деня на паметта на мъченик Аверкий, архиепископ на Хиерапол, който се пада на този ден и обикновено се среща върху надгробни плочи (Беркович, Егоров 2017, 115–116, № MI–1, Москва, църква „Максим Исповедник“, първа четвърт на XVII век, с погрешно отнасяне на паметта към 20 октомври; CIR1172, Троице-Сергиев манастир, 1696 г.), е посочен денят на паметта на Седемте ефески отроци. Причините за това заместване стават ясни при сравняване на летописното съобщение с текста за мъченичеството на тези светци, който е включен във Великите четиминеи на св. митрополит Макарий. Така Московският летописец съобщава, че Иван Грозни „екзекутирал Новгородския архиепископ Леонид, чудовския архимандрит Евтимий, хвърлил във водата архангелския протоерей Иван, болярина княз Пьотр Андреевич Куракин, столника Протасий Василевич Юриев, околничите Иван Андреевич Бутурлин, Никита Василевич Бороздин и дворяните на княз Григорий Мещерски, а дяконите Семьон Мишурин и Дружина Володимеров били екзекутирани на площада под звъна на камбаните. И ограбил Никита Романович“ (Московский летописец 1978, 226). Пискарьовският летописец отбелязва, че на този ден на площада пред Успенската катедрала на Московския Кремъл били екзекутирани „болярина княз Пьотр Куракин, Протасий Юриев, епископът новгородски, протоиерея архангелски, Иван Бутурлин, Никита Бороздин, архимандрит чудовски [и] много други били екзекутирани; а главите им били носени из дворовете на Мстиславски княз Иван, митрополита Иван Шереметев, при Андрей Щелкалов и други“ (Пискаревский летописец 1978, 192). Скрыт агиографски паралел с този текст, очевидно известен на роднините на И. А. Бутурлин, дава известието за мъченичеството на Седемте отрока в описанието на масовата екзекуция на ефеските християни, състояла се в присъствието на император Деций: „кръвта се стичала от телата им на земята и телата на светците били окачени по стените на града, а главите им били нанизани на копия и поставени пред градските порти“. Останките на екзекутираните били пренесени в пещера и „покрити с камъни, и не по тяхна воля, а за да бъдат там

телата на светите мъченици и костите им да бъдат неподвижни, тъй като останките им били за възвестяване на явяването в деня на Възкресението Господне“ (Мучение 1880, 1774, 1780). Паралелите между избрания в епитафията на И. А. Бутурлин ден на възпоменание на Седемте ефески отрока, тяхното мъченичество и летописния разказ за масовата екзекуция са съвсем прозрачни.

По този начин изследваната епитафия в съчетание с археологическите, летописни, агиографски и възпоменателни извори предоставя важен материал за разбиране на събитията от вътрешнополитическата история на Русия през последното десетилетие от царуването на Иван Грозни.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

- Авдеев 2020:** А.Г. Авдеев. Регулирование захоронений на некрополях Московской Руси: правила, нормы, обычаи, суеверия. – В: Вестник Университета Дмитрия Пожарского № 4 (20): Мемориальная культура Московской Руси, 7 – 77 [A.G. Avdeev. Regulirovanie zahoronenij na nekropolyah Moskovskoj Rusi: pravila, normy, obychai, sueveriya. – In: Vestnik Universiteta Dmitriya Pozharskogo. 2020. № 4 (20): Memorial'naya kul'tura Moskovskoj Rusi, 7 – 77].
- Авдеев, Станюкович 2005:** А.Г. Авдеев, А.К. Станюкович. Новоспасский помянник в списках XVIII–XIX вв. – В: Станюкович, А.К., Звягин, В.Н., Черносивитов, П.Ю., Елкина, И.И., Авдеев, А.Г. Усыпальница дома Романовых в Московском Новоспасском монастыре / А.К. Станюкович, В.Н. Звягин (ред.). Кострома, 221 – 226. [A.G. Avdeev, A.K. Stanyukovich. Novospasskij pomyannik v spiskakh 18–19 vv. – In: A.K. Stanyukovich, V.N. Zvyagin, P.Yu. Chernosvitov, I.I. Elkina, A.G. Avdeev. Usypal'nica doma Romanovyh v Moskovskom Novospasskom monastyre / A.K. Stanyukovich, V.N. Zvyagin (eds.). Kostroma, 2005 221 – 226].
- Апухтин 1914:** В.Р. Апухтин. Псковско-Печерский Успенский монастырь и его вкладная книга 1558 г.: краткий исторический очерк. Москва, 1914 [V.R. Arukhtin. Pskovo-Pecherskij Uspenskij monastyr' i ego vkladnaya kniga 1558 g.: kratkij istoricheskij ocherk. Moskva, 1914].
- Беркович, Егоров 2017:** В.А. Беркович, К.А. Егоров. Московское белокаменное надгробие. Каталог. Москва, 2017 [V.A. Berkovich, K.A. Egorov. Moskovskoe belokamennoe nadgrobie. Katalog. Moskva, 2017].
- Булычев 2005:** А.А. Булычев. Между святыми и демонами. Заметки о посмертной судьбе опальных царя Ивана Грозного. Москва, 2005 [A.A. Bulychev. Mezhdru svyatyimi i demonami. Zametki o posmertnoj sud'be opal'nyh tsarya Ivana Groznogo. Moskva, 2005].
- Веселовский 1963:** С.Б. Веселовский. Исследования по истории опричнины. Москва, 1963. [S.B. Veselovsky. Issledovaniya po istorii oprichniny. Moskva, 1963].
- Вкладная книга 1987:** Вкладная книга Троице-Сергиева монастыря / Изд. подг. Е.Н. Клитина, Т.В. Манушина, Т.В. Николаева. Москва, 1987 [Vkladnaya kniga Troitse-Sergieva monastyrya / E.N. Klitina, T.V. Manushina, T.V. Nikolaeva (izd.). Moskva, 1987].
- Гиршберг 1960:** В.Б. Гиршберг. Материалы для свода надписей на каменных плитах Москвы и Подмосковья XIV – XVII вв. Ч. I: Надписи XIV – XVI вв. – В: Нумизматика и эпиграфика. 1960. Вып. I, 3 – 66 [V.B. Girshberg, Materialy

- dlya svoda nadpisej na kamennyh plitah Moskvy i Podmoskov'ya 14 – 17 vv. Ch. 1: Nadpisi 14 – 16 vv. – In: Numizmatika i epigrafika. 1960. Vyp. 1, 3 – 66].
- Ерусалимский 2009:** К.Ю. Ерусалимский. Между канонизированными и демонизированными: Казни Ивана Грозного в культурно-исторической интерпретации (размышления над книгой А.А. Булычева). В: Одиссей. Человек в истории – 2009 21: Путешествие как историко-культурный феномен / С.В. Лучицкая (ред). Москва, 2008, 361 – 390 [K.Yu. Yerusalimsky. Mezhdru kanonizirovannymi i demonizirovannymi: Kazni Ivana Groznogo v kul'turno-istoricheskoy interpretacii (razmyshleniya nad knigoj A.A. Bulycheva). – In: Odisej. Chelovek v istorii – 2009 21: Puteshestvie kak istoriko-kul'turnyj fenomen / S.V. Luchitskaya (red). Moskva, 2008, 361 – 390].
- Кормовая книга 1903:** Кормовая книга Московского ставропигиального Новоспасского монастыря. Москва, 1903 [Kormovaya kniga Moskovskogo stavropigial'nogo Novospasskogo monastyrya. Moskva, 1903].
- Курбский 2015:** Андрей Курбский. История о делах великого князя Московского / Изд. подг. К.Ю. Ерусалимский / Пер. А.А. Алексеев. Москва, 2015 [Andrej Kurbsky. Istoriya o delakh velikogo knyazya Moskovskogo / K.Yu. Yerusalimsky (izd.), A.A. Alekseev (perevod). Moskva, 2015].
- [Леонид (Кавелин), архим.] 1880:** Список погребенных в Троицкой Сергиевой лавре от основания оной до 1880 года. Москва, 1880 [[Leonid (Kavelin), arkhim.] Spisok pogrebennyh v Troickoj Sergievoi lavre ot osnovaniya onoj do 1880 goda. Moskva, 1880].
- Московский летописец 1978:** Московский летописец. – В: Полное собрание русских летописей. Т. 34. Москва, 1978. 221 – 237 [Moskovsky letopisets. – In: Polnoe sobranie russkih letopisej. T. 34. Moskva, 1978, 221 – 237].
- Мучение 1880:** Мучение семи отрок Ефесских. – В: Великие Минеи Четьи. Октябрь. Дни 19 – 31. Санкт-Петербург, 1880. 1773 – 1793 [Muchenie sedmi otrok Efesskikh – In: Velikie Minei Chet'i. Oktyabr'. Dni 19 – 31. Sankt- Peterburg, 1880, 1773 – 1793].
- Пискаревский летописец 1978:** Пискаревский летописец. – В: Полное собрание русских летописей. Т. 34. Москва, 1978, 31 – 220 [Piskarevsky letopisec. – In: Polnoe sobranie russkih letopisej. T. 34. Moskva, 1978, 31 – 220].
- Псковская 3-я летопись 2000:** Псковская 3-я летопись. – В: Полное собрание русских летописей. Т. V. Ч. 2. Москва, 2000, 251 – 290 [Pskovskaya 3-ya letopis'. – In: Polnoe sobranie russkih letopisej. T. 5. Ch. 2. Moskva, 2000, 251 – 290].
- Родословные росписи 2021:** Родословные росписи, поданные в Палату родословных дел в конце XVII в.: провинциальное служилое дворянство (Великий Новгород) / Публ. Л.Е. Шабаетова. – В: Российская генеалогия. Научный альманах. Вып. 9 / А.В. Матисон (отв. ред.). Москва, 2021, 177 – 290 [Rodoslovnye rospisi, podannye v Palatu rodoslovnnyh del v konce 17 v.: provincial'noe sluzhiloe dvoryanstvo (Velikij Novgorod) / Л.Е. Shabaev (publ.). – In: Rossijskaya genealogiya. Nauchnyj al'manakh. Vyp. 9 [A.V. Matison (otv. red.). Moskva, 2021, 177 – 290].
- Синодик Троице-Сергиева монастыря:** Российская государственная библиотека. Отдел рукописей. Фонд 304.1 (Главное собрание рукописей Троице-Сергиевой лавры). № 818 [Rossijskaya gosudarstvennaya biblioteka. Otdel rukopisej. Fond 304.1 (Glavnoe sobranie rukopisej Troice-Sergievoi lavry). № 818].
- Скрынников 1992:** Р.Г. Скрынников. Царство террора. Санкт-Петербург, 1999 [R.G. Skrynnikov. Tsarstvo terrora. Sankt- Peterburg, 1992].
- Шокарев 2019:** С.Ю. Шокарев. Источники по истории московского некрополя XII – начала XX в. Москва – Санкт-Петербург, 2019 [S.Yu. Shokarev. Istochniki po istorii moskovskogo nekropolya 12 – nachala 20 v. Moskva – Sankt- Peterburg, 2019].

Шокарев 2020: С.Ю. Шокарев. Стремился ли Иван Грозный лишить своих жертв христианского погребения и спасения души? – В: Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании. Материалы XXXIII Международной научной конференции / И.Г. Коновалова, Е.В. Пчелов (отв. ред.). Москва, 202, 457 – 459 [S.Yu. Shokarev. Stremilsya li Ivan Groznyj lishit' svoih zhrtv hristianskogo pogrebeniya i spaseniya dushi? – In: Vspomogatel'nye istoricheskie discipliny v sovremennom nauchnom znanii. Materialy 33 Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii / I.G. Konovalova, E.V. Pchelov (otv. red.)]. Moskva, 2020, 457 – 459].

Энговатова, Вишневский 2010: А.В. Энговатова, В.И. Вишневский. Новые памятники некрополя Троице-Сергиева монастыря (материалы археологических наблюдений 2007 г.). – В: Троице-Сергиева лавра в истории, культуре и духовной жизни России. Материалы VI международной конференции. 23–25 сентября 2008 г. Тезисы докладов VII международной конференции. 23–25 сентября 2010 г. / Т.В. Манушина (сост.), С. В. Николаева (отв. ред.). Сергиев Посад, 2010, 151 – 164 [Engovatova, A.V., Vishnevsky, V.I. Novye pamyatniki nekropolya Troice-Sergieva monastyrya (materialy arheologicheskikh nablyudenij 2007 g.) – In: Troice-Sergieva lavra v istorii, kul'ture i duhovnoj zhizni Rossii. Materialy 6 mezhdunarodnoj konferencii. 23–25 sentyabrya 2008 g. Tezisy dokladov 7 mezhdunarodnoj konferencii. 23–25 sentyabrya 2010 g. / T.V. Manushina (sost.), S.V. Nikolaeva (otv. red.) / Sergiev Posad, 2010, 151 – 164].

CIR: Corpus Inscriptionum Rossicarum / Свод русских надписей. [Электронный ресурс]: <https://www.cir.rssda.su/>.

BURIAL OF IVAN ANDREEVICH BUTURLIN IN THE TRINITY-SERGIUS LAVRA: TOWARDS THE QUESTION OF THE DATE OF EXECUTION AND THE POSTHUMOUS FATE OF THE DISGRACED MAN

Asya ENGORATOVA, Alexander AVDEEV

SUMMARY

The paper, written within the framework of the scientific project “Corpus Inscriptionum Rossicarum”, is devoted to the publication of a white stone tombstone with an epitaph to Ivan Andreevich Buturlin. The monument was found *in situ* in 2007 during archaeological observations in the Trinity-Sergius Lavra to the east of the southern porch of the Dormition Cathedral. Under the slab was partially cleared the undisturbed burial of an adult male, whose fifth cervical vertebrae had been chopped, and all the teeth on the lower jaw and the front teeth on the upper jaw had been knocked out about three months before his death. The epitaph made it possible to identify the discovered remains with the Bolyar Ivan Andreyevich Buturlin, who was executed on a case of ‘treason’ against Archbishop of Novgorod Leonid, and to establish that he was executed on 22 October 1575, which was unknown from other sources. The epitaph informs that I.A. Buturlin died “in all Christian piety”, as evidenced by the formula of a good death: “the servant of God has passed away”. Such a death did not prevent burial in the cemetery, and the remains of the bolyar found their final

resting place in the necropolis of the Trinity-Sergius Monastery, one of the most revered monasteries of Russia. The name of I.A. Buturlin was included in the Feeding Book of the Pskovo-Pechersky Monastery, as well as in the Synodicon of the Disgraced, compiled in the last year of the reign of Ivan the Terrible. The bolyar's name, together with the names of other executed relatives, was also entered in the Synodicon of the Trinity-Sergius Monastery in the genealogical list of the Buturlins. The epitaph does not include the memory of St. Abercyus, Archbishop of Hierapolis, usually found on tombstones, but the memory of the Seven Sprouts of Ephesus, which refers to the times when Christians were martyred before the eyes of the Roman emperor. Thus, the epitaph under study, together with archaeological, annalistic, hagiographic and commemorative sources provides, important material for understanding the events of the internal political history of Russia in the last decade of Ivan the Terrible's reign.

НОВ ПРИНОСЕН ТРУД ЗА ИСТОРИЯТА НА СРЕДНОВЕКОВНА СОФИЯ (IV – XIV ВЕК)

ДОЧКА ВЛАДИМИРОВА-АЛАДЖОВА. Сердика през VI – VII век. Парично обращение, тежести, печати. – Разкопки и проучвания, 47. София, 2022 г.

ISSN 2683-0833 (online); ISSN 0205-0722 (print);

ISBN 978-619-254-011-1 (print); ISBN 978-619-254-012-8 (online)

Дочка Владимирова-Аладжова отдавна е вписала името си сред водещите български нумизмати и сфрагисти с изследванията, посветени на монетосеченето, монетната циркулация и печатите от периода IV – XVIII в., открити на територията на днешна България. В своята цялост те показват нейния стремеж към разширяване на научната проблематика в зависимост от новооткрити или по-малко известни артефакти. Преценени от историческа гледна точка, публикациите ѝ допринасят за по-нататъшното проучване на стопанството, икономиката и търговията не само във Византийския запад, но и в средновековна България. В част от тях се анализират единични или колективни монетни находки, открити в столиците на Българското ханство-царство – Плиска и Преслав, в средновековния град-крепост Шумен и неговата околност. В друга част от трудовете предмет на изследване са редки непознати за науката екземпляри, които Д. Владимирова-Аладжова въвежда в научно обращение като пълноценен веществен извор за историята на Източната Римска империя на границата между Античността и Средновековието, в хода на варварските нашествия на Балканите през IV – VII в. Определено важно значение имат и нейните проучвания, които спомагат за доизясняване на въпросите, свързани с темповете и спецификата на монетната циркулация в рамките на средновековна България и през първите векове на османската власт в българските земи.

Най-новата монография на Д. Владимирова-Аладжова, озаглавена „Сердика през VI – VII век. Парично обращение, тежести, печати“, е посветена на търговско-икономическите отношения в Сердика през VI – VII в. Несъмнено те са от съществено значение за изя-

сняване на проблема за прехода от късноантичния към средновековния град и настъпилите промени в него през посочения период. Изследването се базира на значителен по обем изворов материал, включващ монети, тежести и печати. Всички са открити по време на археологическите разкопки и проучвания в Сердика, извършени през последните 20 години. Това са 12 колективни находки и 459 единични екземпляри от VI – VII в., които са идентифицирани сред масив от близо 9200 монети от периода I в. пр. Хр. – XVII в., открити в града. Същевременно изследването е обогатено с новооткрити метрологични паметници, оловни плочки (*signacula*) с имената на видни градски личности и императорски печати, които представляват най-големия масив от сфрагистични данни за VI – VII в. от територията на България. Наблюденията и изводите, направени от Д. Владимирова-Аладжова, следват не само от нейната пряка работа с паметниците. Те са добре осмислени и аргументирани въз основа на използваните многобройни български и чужди изследвания, свързани с интересуващата я проблематика. Това е видно от богатата библиография, която съпровожда нейния труд. Важно е да се посочи също така, че горепосочените артефакти са анализирани от авторката в тяхната взаимовръзка, което несъмнено е едно от достоинства на монографията. Приложеният подход на първо място дава възможност да се обогати информацията за града по време на прехода от Античността към Средновековието в светлината на новооткритите паметници. На второ място прилагането му позволява да се коригират редица досегашни сведения за неговата история през времето на „Великото преселение на народите“ (IV – VIII в.), което бележи началото на Европейското средновековие. Движението на огромни етнически маси от Азия към Европа, както е добре известно, довежда до значителни промени в Източната Римската империя (Византия) под натиска на хуни, гепиди, готи, българи и славяни, особено през VI – VII в. И тези промени неминуемо слагат своя отпечатък върху функционирането на Сердика като важна опора на императорската власт в хода на варварските нашествия във Византийския Запад.

Трудът на Д. Владимирова-Аладжова се състои от предговор, четири глави, заключение, библиография, съкращения, резюме на английски, списък с изображенията (*List of figures*) и приложения, състоящи се от 27 табла (карта на късноантичните провинции в Източните Балкани, план на останките от Сердика с обектите, в които са открити посочените по-горе артефакти, карта на търговските връзки на Сердика до VI в., изображенията на императорските монети и печати, тежестите, оловните плочки).

Първа глава с краткото заглавие „Периодът VI – VII век“ създава точна представа за значението на Сердика в управлението, религиозно-политическия и стопански живот първоначално на Римската

империя, а след това и на Византия. Проследяват се накратко настъпилите промени в двете имперски структури през IV – VI в. с цел подобряване на тяхното административно и финансово състояние. Посочва се, че независимо от проблемите, пред които се изправя Източната Римска империя в резултат на системните нашествия на (пра)българи и славяни, зачестили от втората четвърт на VI в. насетне, градовете запазват своята устойчивост, съхранявайки различни антични традиции. Същевременно се отчитат и разнородните промени, които настъпват в техния облик в хода на варварските нашествия и най-вече в етническо и демографско отношение. Целенасочено се припомня и добре установения в науката факт за постепенната консолидация на многоликото население, станало носител на късноантичната градската култура. В тази връзка се изтъква, че към периода на Късната античност (IV – VI в.) принадлежат най-добре запазените архитектурни останки според археологическите проучвания в Сердика (с. 13). Изхождайки от историческия контекст, авторката обосновава аргументирано хронологическата рамка на изследването си, очертана от периода VI – VII в., през който историята на града е все още недостатъчно проучена. За негова отправна точка е избрана паричната реформа на император Анастасий I (491 – 518) от 498 г., която се приема за начало на византийското монетосечене. А крайт му се определя от управлението на Ираклий (610 – 641) според откритите в Сердика монети и печат на императора. Като допълнителен аргумент за хронологическия обхват на изследването се сочи основателно замирането на активния и организиран градски живот в самия край на VI – първите десетилетия на VII в. в резултат на силно земетресение, случило се в края на VI в.

В тази глава е направен и обзор на оскъдните сведенията, които някои византийските книжовници дават за политическата и църковна история на Сердика през VI – VII в. Конкретно се коментират данните на Комес Марцелин, Прокопий Кесарийски и агиографският сборник „Чудесата на Св. Димитър“ за Сердика. Те се отнасят до противоборството между православни и монофизити по време на императорите Анастасий I и Юстин I (518 – 527), нападенията на (пра)българи, славяни, авари срещу Византия и последиците от тях за града през управлението на император Юстиниан I Велики (527 – 565). Бих искала да отбележа, че прегледът на писмените извори за Сердика не е самоцелен, а е обусловен от стремежа на Д. Владимирова-Аладжова да ги свърже с коментираните от нея паметници, станали предмет на обстоен анализ в следващите глави.

Във втора глава „Парично обращение в Сердика през VI – VII век“ изследваният нумизматичен материал се характеризира с доста голямо разнообразие и се датира в широките хронологически

граница от IV пр. Хр. до XVIII в. Но основната част от нейното съдържание е посветена на характеристиката на колективните и единични монетни находки, открити през последните десет години в археологическите обекти, намиращи се в софийските квартали Лозенец, Метростанция 8-II, Западна крепостна порта, „Света Неделя – север“, ул. Веслец 13. Както Д. Владимирова-Аладжова отбелязва, това е „сериозен масив от монети, от които само част са описани, други все още са в етап на лабораторна обработка (с. 20). Преди да се насочи към техния анализ, ръководейки се от историческия подход, авторката отразява най-напред своите наблюдения върху монетното обращение в Сердика в периода от IV в. пр. Хр. до VI в. Те са направени въз основа на откритите над 5500 монети при обект „Метростанция 8“ (според ръководителя на разкопките там М. Иванов). Сред значителния брой монети тя избира само идентифицираните от нея редки екземпляри, както и такива от непознат тип. Сред тях с най-висока научна стойност е бронзова монета от голям номинал – сестерций, принадлежаща на Британик (41 – 55), сина на император Клавдий (41 – 54) от третата му съпруга. Нейното откриване има отношение към аргументацията за съществуването тук на селище от I в. От значение за историята на Сердика е и монетата на император Марк Аврелий (161 – 180), която принадлежи към монетно производство, определяно като „монетосечене за престиж“. Върху раверса на идентифицирания екземпляр са представени трите нимфи с вретена. Установява се, че изображението е израз на синкретизма между техния култ и този на древните парки. В своята цялост монетните находки от I – до VI в. позволяват да се проследи процеса на монетната циркулация в Сердика. С проучванията им се допринася за разкриването на пъстрата картина на стоково-паричния обмен в града през посочения период.

Особено значителен е приносът на Д. Владимирова-Аладжова по отношение на характеристиката на колективните и единични монетни находки, открити в Сердика и близката ѝ околност. При изследването на тяхната циркулация е използван целият наличен изворов материал с конкретно местонамиране, който съставлява 73 % от всички открити парични знаци. Бих искала да подчертая, че произходът му от сигурен археологически контекст го превръща във веществен исторически извор с първостепенно значение, особено като се има предвид оскъдните писмени сведения за града през VI – VII в. Тук е добре да се припомни, че горепосочените монетни находки имат особено важно значение за създаването на по-цялостна представа не само за продължителността на циркулационния им живот, но също така за икономиката и търговията на този забележителен град, разположен в сърцето на Балканите. За да се открие историческата стойност на монетите от Сердика, в монографията се прави

аналитичен преглед на парично-тегловната система във Византия през IV – VII в. Изтъква се значението на монетната реформа на император Константин I Велики (306 – 337), с която се въвежда солидът като основна парична златна единица, запазвайки се непроменен чак до 60-те години на X в. Проследява се и прилагането на системата на мерките и теглилките. Отразени са и различията сред учените по отношение на въпросите, свързани с измервателната система във Византия през IV – VII в. Посочва се също така, че в Империята се секат златни, сребърни и бронзови монети, макар че среброто играе малка роля особено в нейните източни области.

Анализираните колективните находки от Сердика са разпределени в две групи: съкровища по необходимост и съкровища със спестовен характер. Уточнява се, че в своята цялост те, макар и да съставляват неголям брой, са от голямо значение за проучването на града и неговата околност (с. 26 – 27). За пръв път се въвеждат в научно обращение проучените пет новооткрити монетни съкровища. Колективните находки се състоят от различен брой основно златни, бронзови и медни монети. С вещина са анализирани златните тремиси, бронзовите и медни фолиси, използвани от населението на Сердика в ежедневното парично обращение. Таблиците за номиналите и монетарниците на находката от комплекс кв. Лозенец и за монетната находка от обект „Метростанция 8-II“ допълнително онагледяват значимостта на монетите, които са съставлявали основна част от паричното обращение на града в VI в. и по-конкретно през управлението на Анастасий I, Юстин I и Юстиниан I.

Изследването на двете сердикийски съкровища дава основание на Д. Владимирова-Аладжова да обобщи, че техният състав е показателен за продължителността на употреба на отделни екземпляри от периода VI – VII в. Това всъщност е и времето на най-интензивните мерки на императорската власт за защита на балканските си владения от нападенията на славяни и българи. Според нейните проучвания периодът на монетната циркулация е вариал от 30/40 до 100 г. (36 с.) Информацията за темповете и спецификата в развитието на паричното обращение в Сердика се обогатява още повече от анализа на състоянието и количеството на единичните монетни находки (37 – 55). Те принадлежат на 8 императори, управлявали последователно Византия от края на V до средата на VII в. Разгледаните монети са от времето на Анастасий I, Юстин I, Юстиниан I, Юстин II (565 – 578), Тиберий II Константин (578 – 582), Маврикий Тиберий (582 – 602), Фока (602 – 610) и Ираклий (610 – 641). Цялостната характеристика на регистрираните монети допринася особено много за решаване на въпросите за състоянието на паричните знаци и паричния поток в Сердика през VI – VII в. и за връзката на града с централната власт. Със своите наблюдения

авторката показва как започват да намаляват паричните знаци в града в хода на засилените нападения на българи и славяни срещу балканските владения на Империята през втората половина на VI в. (след 550 г.) и първата половина на VII в. Таблиците (с. 38 – 50), които онагледяват визуално анализа на артефактите, очертават ясно спада в паричното обращение. От историческа гледна точка коментираните единични монетни находки представляват важен извор за нестабилността на пазара, стопанския живот и постепенното затихване на функциите на града през посочения период.

В трета глава „Тежести, открити в Сердика“ за първи път е обнародван комплект тежести, поставени в дървена кутия. Находката съдържа: девет екзагии от бронз, две от стъкло, както и две везни. Различната им големина показва, че комплектът е пригоден да бъде използван за различен по брой комбинации при измерването на определени тегла. Бих искала да подчертая, че колективната находка с тежести от Сердика е изключително рядка по своето съдържание. Изследването на паметниците довежда Д. Владимирова-Аладжова до следните важни за науката изводи: намирането на комплекта екзагии заедно с везни и поставени в специална кутия е свидетелство, че те са предназначени за употреба от лице със особени функции и отговорност; това се потвърждава с пълния набор от тежести еталонни на мултипликации на номизмата, както и на нейните фракции; подборът на номиналите, при които повече от половината са с тегло по-малко от $1/2$ номизма, а най-малката отговаря на 3 кератина (= $1/2$ скрипел), показва, че става дума за много отговорна и прецизна работата, изпълнявана най-вероятно от специално назначен за целта служител; местонамирането на находката в сграда, в центъра на античния град, подсказва, че в нея се е извършвала търговска дейност със засилен контрол; потвърждава се със сигурност, че тежестите са били предназначени за измерване на златни монети, благородни метали, лекарствени продукти, скъпо струващи подправки и пр.; те са сред единиците подобни находки в Европа, а информацията, която предлагат, е свързана не само с историята на града, но има принос за късноантичната нумизматика, метрология и стопанска история изобщо; откритите за първи път в комплекта тежести, които отговарят на най-малките подразделения на либрата-*scripulum* и *keration*, доказват, че тези фракции са реални, а не само сметководни, тегловни единици в търговската практика.

За датирането на тази забележителна находка от тежести основно значение има запазената стъклена екзагия с изписаното на нея име, което се разчита като Мусоний.

Уточнено е, че това е името на префекта на Константинопол, който е заемал длъжността през 556 г., т. е. по времето на император Юстиниан I, откогато в Сердика са открити най-голям брой монети

и печати, които говорят за доброто икономическо състояние на града. Според Д. Владимирова-Аладжова е логично следователно тази датировка да се приеме и за стъклената екзагия.

В четвърта глава „Сфрагистични паметници, открити в Сердика“ предмет на подробно проучване са: императорските печати, печати на служебни лица, печати на лица с титли, печати на частни лица. Към така изброените артефакти са добавени и откритите в града II оловни плочки – *Signacula*. Сигурният археологически контекст на така изброените артефакти, наред с монетните находки, ги превръща също в исторически извор с първостепенно значение за историята на града, разположен в сърцето на Балканите. С обработката и анализа им Д. Владиморова-Аладжова допринася за разрешаването на определени и по-малко проучени въпроси, свързани с политиката на византийската власт по отношение Сердика, когато империята е изправена пред редица изпитания във вътрешен и външнополитически план.

В подкрепа на тази моя констатация ще се позова на някои от основните приноси, направени в тази последна глава от монографията. Въз основа на близки паралели с други моливдовули се стига до извода, че върху аверса на анонимния печат от Сердика е изобразен император Анастасий I (с. 79). Обстойното изследване на останалите печати, принадлежащи на: Юстин I (засега е без аналог), Юстиниан II (9 на брой), Тиберий II Константин (един) и на Ираклий (един), позволява да се проследи как във времето се засилвала или отслабвала кореспонденцията на централната власт с висшата администрация на града в зависимост от определени обстоятелства от политически и църковен характер. Тук бих искала да привлека вниманието и към значимостта на последния императорски печат от Сердика, принадлежащ на Ираклий. Причините са няколко. Това, както посочва Д. Владиморова-Аладжова, е първият негов печат, открит при археологически разкопки в България. Датирането на печата „не по-късно от средата на второто десетилетие на VII в.“ в съчетание с откритите монети на същия император от този период дава основание на авторката да свърже неговата поява със заплахата, надвиснала над Сердика по време на славянските нападения срещу Солун в началото на VII в. (с. 86). Печатите на известни и неизвестни лица допълват информацията за значимото място на Сердика в имперската политика и администрация, както и нейната роля сред останалите имперски градове на Балканите. Важен щрих в тази насока се явяват и откритите II оловни плочки, които за първи път са описани и анализирани в труда на Д. Владиморова-Аладжова. При изследването им се стига до извода, че те „могат да се определят като тип *signaculum*, върху който са изписани имената на лица с определени позиции в обществото и администрацията“

(с. 93) на Сердика, столицата на провинция *Dacia Mediterranea*.

Приложенията, поместени в края на монографията (с. 141 – 161), придават завършен характер на нейното съдържание, визуализирайки проучения нумизматичен и сфрагистичен материал от Сердика. Част от картите и таблата с илюстрации на артефактите ни представят откритите в града монети и географията на монетарниците, от които те произхождат. Друга част от тях онагледяват търговските тежести (екзагии), печатите и оловните плочки-*signacula*.

Завършвайки, бих искала да отбележа, че това обстойното представяне на изследването на Д. Владиморова-Аладжова произтича от неговите достойнства и резултати. Проучените паметници имат много важно значение за решаването или преосмислянето на редица спорни въпроси, свързани с развитието на Сердика на границата между Античността и Средновековието. Ограничените и оскъдни на информация писмени извори за града, особено за VI – VII в., определят именно тежестта на анализирания от авторката монетни и сфрагистични находки като веществени извори. Те несъмнено ще залегнат в основата на бъдещи дирения, посветени на различни сфери от градския живот като икономика, търговия, политика, култура и др. Всичко това ми дава пълно основание да окачества монографията като нов приносен труд за историята на средновековна София.

проф. д-р Милияна КАЙМАКАМОВА